

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN
İSLAM KAMU HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Fatih SELGEÇTİ

BURSA 2007

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN
İSLAM KAMU HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Fatih SELGEÇTİ
U2004126

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ali KAYA

BURSA 2007

ÖZET

Yazar : Fatih SELGEÇTİ
Üniversite : ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Anabilim Dalı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Bilim Dalı : İSLAM HUKUKU
Tezin Niteliği : YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sayfa Sayısı : XV + 190
Mezuniyet Tarihi : . . . 2007
Tez Danışmanı : Yard. Doç. Dr. Ali KAYA

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN İSLAM KAMU HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Hamidullah, İslamî bilimlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşan ve birçok alanda değerli eserler kaleme alan çok yönlü bir İslam âlimidir. O, 20. yüzyılda yaşamış bir İslam bilgini olarak dünyanın geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüme tanık olmuştur. İslam Devletlerinin bu değişim ve dönüşümde kendileri olarak kalabileceklerini göstermek amacıyla onların geçmişleri itibariyle önemli bir bilgi ve deneyime sahip olduğunu ortaya koymaya çalışan Hamidullah, ömrünün son anlarına kadar bu amaç doğrultusunda çalışmalarını sürdürmüştür.

Çalışmanın içeriğinin ve sistematığının oluşturulmasında günümüz hukuk sistematığı dikkate alınmıştır. Zaten ülkemizde son zamanlarda yapılan İslam Hukuku çalışmaları da Hamidullah'ın da benimsemiş olduğu bu esas üzerine yürümektedir.

Bu çalışma, Hamidullah'ın Kamu Hukukunun en önemli bir dalı olan Anayasa Hukuku ile ilgili görüşlerinin belirlenip değerlendirmeye tabi tutulmasına yöneliktir. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş'te tezin konusu ve sınırları, yararlanılan kaynaklar ve çalışmada esas alınan metod üzerinde duruldu. Birinci bölümde Hamidullah'ın hayatı, eserleri ve hukukun kollara ayrılması hukuk sistemlerinin sistematığı ve bu sistematik içerisinde anayasa hukukunun yeri ve özelde Anayasa Hukuku ile ilgili bazı temel bilgiler verildi. Tezimizin asıl kısmı olan ikinci bölümde ise Hamidullah'ın İslam Anayasa Hukuku ile ilgili görüş ve değerlendirmeleri ele alınmış olup bunların günümüze olan yansımaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Muhammed İslam Kamu Hukuku Anayasa Hukuku İslam Hukuku
Hamidullah

ABSTRACT

Author : **Fatih SELGEÇTİ**
University : **ULUDAĞ UNIVERSITY**
Anabilim Dalı : **DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES**
Bilim Dalı : **ISLAMIC JURISPRUDENCE**
Tezin Niteliği : **MASTER THESIS**
Number of Pages : **XV+ 190**
Mezuniyet Tarihi : **. . .2007**
Advisor : **Assistant Prof. Ali KAYA**

THE OPINIONS OF MUHAMMAD HAMIDULLAH ON ISLAMIC PUBLIC LAW

Muhammad Hamidullah is an İslam researcher who wrote valuable books on several subjects and who has a totalitarian point of view of İslamic Sciences. He has a witness of the changing and transformation of the world as being an İslam researcher living in the twentieth century. Hamidullah tried to manifest that İslamic countries had an important knowledge and experince due to their great history, and these countries could preserve themselves despite the changing and transformation of the world. Hamidullah worked for this aim until the end of his life.

The present law systemathic was taken into consideration while the content and systemathic of this research were formed. The recent İslam law researches are already done according to this principle.

This research is aimed to determine and view Hamidullah's opinion on Constitution Law which is an important part of Public Law. This research consists of introduction and two parts. In the introduction the subject, the limits, the sources and principle method of the thesis are emphasized. In the first part there are, Hamidullah's life, his works, the branches of law, the systematic of law systems, the importance of Constitution Law in this systematic, and some basic information about Constitutional Law. In the second part of the thesis-which is the primary part- Hamidullah's opinions and view on Constitutional Law are discussed and the reflections of these on today's world are emphasized.

Key Words

Muhammad Hamidullah **Islamic Public Law** **Constitutional Law** **Islamic Law**

ÖNSÖZ

Türkiye’de İslami ilimlerin ve araştırmaların gelişmesinde özellikle “Üç Muhammed”in etkileri büyük olmuştur. Bunlar, Hindistan-Haydarabat’lı Muhammed Hamidullah, Fas-Tanca’lı Muhammed Tavit et-Tanci ve Bosna-Hersekli Muhammed Tayyib Okiç’tir. Ülkemiz insanının çok şey borçlu olduğu bu üç isim de ihatalı bilgileri ve metodolojik duyarlılıklarıyla tanınmışlardır. Bunlardan Muhammed Hamidullah, büyük değişimlerin ve dönüşümlerin olduğu bir zaman ve coğrafyada yaşamış bir İslam alimi olarak dikkatleri çekmektedir. İslam ülke ve devletlerinin bu değişim ve dönüşümde kendileri olarak kalabileceklerini göstermek amacıyla onların geçmişleri itibariyle önemli bir bilgi ve deneyime sahip olduğunu ortaya koymaya çalışan Hamidullah, ömrünün son anlarına kadar bu amaç doğrultusunda çalışmıştır. Esas alanı İslam Hukuku olan Hamidullah, başta Siyer, İslam Tarihi, Dinler Tarihi olmak üzere bir çok alanda değerli eserler bırakmıştır. Ancak Hamidullah’ın sözü edilen çalışma alalarının hepsini birden ele alacak bir çalışma Yüksek lisans tezi kapsamını aşacağından genel olarak İslam Anayasa Hukuku ile ilgili görüşleri inceleme konusu olarak seçilmiştir.

Bu çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş’te tezin konusu ve sınırları, yararlanılan kaynaklar ve çalışmada esas alınan metod ve yöntem üzerinde duruldu. Hamidullah’ın hayatı, eserleri ve hukukun kollara ayrılması adını verdiğimiz birinci bölüm iki ana başlık altında ele alındı. Birinci başlıkta Hamidullah’ın hayatı ve eserleri ile çalışmalarında takip ettiği yöntemlere değinildi. İkinci başlıkta da ikinci bölüme ön hazırlık olması amacıyla genel olarak hukukun kollara ayrılması, hukuk sistemlerinin sistematığı ve bu sistematik içerisinde anayasa hukukunun yeri ve özelde Anayasa Hukuku ile ilgili bazı temel bilgiler verildi. Tezimizin asıl kısmı olan ikinci bölümde ise Hamidullah’ın İslam Anayasa Hukuku ile ilgili görüş ve değerlendirmeleri ele alınmış olup bunların günümüze olan yansımaları üzerinde duruldu.

İkinci bölüm de kendi içerisinde üç ana başlık altında incelendi. Öncelikle Hamidullah'ın İslam Hukuku'nda devlet ve anayasa kavramları ile ilgili değerlendirmelerine yer verildikten sonra onun İslam öncesi Mekke Şehir Devlet hakkındaki görüşlerine yer verildi. Son olarak da Medine'de kurulan İslam devletinin oluşumu, organları ve unsurları üzerinde duruldu. Hamidullah'ın bu bölümde dikkatleri çektiği hususların başında kendisinin dünyadaki ilk yazılı anayasa olarak nitelendirdiği "Medine Vesikası" gelmektedir. Yine İslam'ın devlet şekilleri ve İslam Anayasa Hukuku'nun kaynakları da onun bilhassa üzerinde durduğu konular olarak görülmektedir. Diğer taraftan tezin geneli itibariyle değinilmesi gereken bir durum da şudur ki; bazı konular ve örneklemeler bir çok konuyu ilgilendirdiği için, her defasında ayrı bir yönden ele alındılar. Dolayısıyla sanki her defasında aynen tekrarlanmış gibi bir izlenim uyandırabilir.

Öncelikle çalışmamın bu aşamaya gelmesinde her açıdan büyük katkısı bulunan tez danışmanım kıymetli Hocam Yard. Doç. Dr. Ali KAYA'ya, gerek yapmış olduğu titiz incelemeler sonrasındaki ufuk açıcı görüşler ve gerekse yapıcı eleştiri ve yönlendirmeler için en samimi şükranlarımı arz ederim. Ayrıca tezimizi baştan sona kadar okuma lütfunda bulunan Dr. Abdürrahim KOZALI'ya da teşekkürü bir borç bilirim. Büyük sabır göstererek, çalışmamın tüm aşamalarında benimle birlikte olan ve büyük bir özveriyle tashihleri yapmama yardımında bulunan meslektaşım, sevgili hocam Ahmet MEYDAN'a ve yine çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen anneme ve babama, kardeşime ve değerli mesai arkadaşlarıma da ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Dileğimiz, bu çalışmanın bu sahada yapılacak araştırmalara küçük de olsa bir kaynak teşkil etmesi ve bundan daha mükemmel çalışmaların meydana getirilmesine katkı sağlamasıdır.

Tevfik ve hidayet Allah'tandır.

İstanbul 2007

Fatih SELGEÇTİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	xiii
TABLolar.....	xiv
ŞEKİLLER	xv
GİRİŞ.....	1
I. KONU VE SINIRLARI	1
II. KAYNAKLAR VE METOD.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI, ESERLERİ VE HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI

I. HAYATI VE ESERLERİ.....	7
A. HAYATI.....	7
1. <i>Doğumu ve Nesebi</i>	7
2. <i>Tahsil Hayatı</i>	7
3. <i>Şahsiyeti ve Kişiliği</i>	9
4. <i>Hamidullah ve Paris</i>	11
5. <i>Hamidullah ve Türkiye</i>	13
6. <i>Vefatı</i>	16
B. METOD VE GÖRÜŞLERİ.....	17
C. ESERLERİ.....	21
1. <i>Te'lif Eserleri</i>	22
2. <i>Neşirleri</i>	25

II. HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI VE HUKUK SİSTEMLERİNİN SİSTEMATİĞİNDE ANAYASA HUKUKUNUN YERİ VE MAHİYETİ	27
A. HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI	27
1. <i>Özel-Kamu Hukuku Ayrımının Tarihi Gelişimi</i>	28
2. <i>Ayrımda Esas Alınan Ölçütler</i>	30
B. HUKUK SİSTEMATİĞİNDE ANAYASA HUKUKUNUN YERİ VE TARİHİ GELİŞİMİ	31
1. <i>Özel Hukuk</i>	31
2. <i>Kamu Hukuku</i>	32
3. <i>Anayasa Hukukunun Yeri ve Tarihi Gelişimi</i>	33
III. İSLAM HUKUKUNUN SİSTEMATİĞİ VE GENEL OLARAK İSLAM ANAYASA HUKUKUNUN MAHİYETİ	38
A. İSLÂM HUKUKU'NUN SİSTEMATİĞİ VE TARİHÇESİ	38
1. <i>İslam Hukukunun Sistematiği</i>	38
2. <i>Sistematiğin tarihçesi</i>	40
B. DEVLETİN TEMEL ÖZELLİKLERİ	42
C. DEVLETİN UNSURLARI (VARLIK KOŞULLARI)	43
1. <i>Ülke</i>	44
2. <i>İnsan</i>	44
3. <i>Siyasi ve Hukukî Teşkilat</i>	45
D. DEVLETİN TEMEL FONKSİYONLARI (ORGANLARI)	45
1. <i>Yasama (Teşri)</i>	46
2. <i>Yürütme (İcrâ, Tenfîz)</i>	47
a) Devlet Başkanı (Halife)	47
b) Vezir	49
c) Divan	50
3. <i>Yargı (Kaza)</i>	52

İKİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED HAMİDULLAH'IN
İSLAM ANAYASA HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

I. İSLAM HUKUKUNDA DEVLET VE ANAYASA KAVRAMLARI 55

A. KAVRAMSAL VE KURUMSAL OLARAK DEVLETİN VE ANAYASANIN TARİHİ	55
1. <i>Devletin Tarihi</i>	55
a) Genel Olarak	55
b) Kur'ân'da Devletin Tarihi	56
2. <i>Anayasanın Tarihi</i>	58
a) İslam'dan Önce Anayasa	58
b) İslam Sonrası Dönemde Anayasa	60
3. <i>Hıristiyanlık ve Devlet</i>	63
4. <i>İslam'da Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi</i>	65

II. İSLAM ÖNCESİ MEKKE-ŞEHİR DEVLETİ'NİN UNSURLARI, NİTELİKLERİ VE ORGANLARI 67

A. İSLAM ÖNCESİ MEKKE'NİN KÜLTÜREL, DİNİ VE COĞRAFİK KONUMU	67
B. HZ. PEYGAMBERDEN (A.S.) ÖNCE MEKKE'DE İDARİ VE SOSYAL YAPI	69
C. MEKKE ŞEHİR-DEVLETİNİN UNSURLARI	73
1. <i>İnsan Unsuru</i>	73
2. <i>Ülke Unsuru</i>	75
3. <i>İktidar Unsuru</i>	77
a) Mekke'de Devlet Fonksiyonları	77
(1) Yasama	77
(2) Yürütme	78
(a) Kabile Başkanlarının Seçimi	78
(b) Hz. Muhammed'in (a.s.) Başkanlığı.....	79
(3) Yargı.....	79

III. MEDİNE'DE KURULAN İSLAM DEVLETİ.....	81
A. İSLAM DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE OLUŞUMU	81
1. <i>İslam Devletinin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Gelişmeler.....</i>	<i>81</i>
a) Hicret Esnasında Genel Olarak Medine'nin Durumu.....	81
b) Akabe Biatleri	82
c) Devlet İçinde Devlet	84
d) Kardeşlik Anlaşması	86
2. <i>İslam Devletinin Oluşumu: Medine Vesikası (Anayasası).....</i>	<i>87</i>
a) Vesikanın Zamanı	87
b) Yahudilerin ve Medinelilerin Vesikayı Kabul Ediş Nedenleri.....	89
c) Vesikanın Mevsukiyeti	90
d) Vesikanın Hukuki Mahiyeti.....	92
e) Vesikanın Uygulama Süresi.....	93
B. İSLAM DEVLETİNİN ŞEKLİ, NİTELİKLERİ, UNSURLARI VE ORGANLARI	94
1. <i>Devletin Şekli ve Nitelikleri</i>	<i>94</i>
a) Devlet-Yönetim Şekilleri	94
(1) Müşterek İdare: Aynı Anda İki Kişinin Yönetimi.....	94
(2) Sürgündeki Hükümet.....	95
(3) Konfederal Yapı	96
(4) İslam Devletinin Monarşik ve Cumhuri Yapısı.....	97
(5) Aynı Anda Birden Fazla İslam Devletinin Bulunması.....	100
(6) Halifelik Konseyi.....	101
(7) Hilafet ve Hz. Ali'nin Halifeliği.....	103
(8) Değerlendirme	106
2. <i>Devletin Unsurları</i>	<i>107</i>
a) İnsan Unsuru	107
(1) Ümmet (Millet), Vatandaşlık Anlayışı	109
(2) Gayrimüslimler.....	111
(3) Kölelik (Cariyelik).....	114
b) Ülke Unsuru.....	116

c) İktidar unsuru.....	119
(1) Hâkimiyetin Kaynağı.....	119
(2) Hâkimiyetin Sınırlandırılması.....	121
3. <i>Medine’de Devlet Fonksiyonları</i>	122
a) Yasama.....	123
(1) Yasama Yetkisi.....	123
(2) Yasama Usulü.....	125
(3) İslam Hukukunun Kaynakları.....	127
(a) Kur’ân-ı Kerim	127
(b) Sünnet.....	128
(c) İcmâ (Konsensüs)	131
(d) İçtihat.....	134
(e) Örf-Adet.....	138
(f) Bizden Önceki Şeriatlar	139
(4) İlk Zamanlarda İslam Hukuku: Mekke’nin Örfî Hukuku.....	144
(5) Kanunların İlgası	145
(6) Şura-Danışma Organları	146
(a) Parlamento	148
(b) Nispi Temsil	149
b) Yürütme Organının Yapısı.....	150
(1) Devlet Başkanı: Halife	150
(a) Seçilme Yeterliliği.....	150
(i) Kureyş’ten Olması	151
(ii) Kadının Devlet Başkanlığı	157
(b) Seçici organ ve Seçim Usulü.....	159
(c) Biat ve İçtimai Mukavele.....	162
(d) Devlet Başkanının İsimlendirilmesi	165
(e) Görev Süresi	166
(f) Halifenin Görev ve Yetkileri / Sorumluluk Alanı.....	167
(2) Vezir	170
(3) Vali	171

c) Yargı	172
d) Kuvvetler Ayrılığı veya Birliği	175
SONUÇ	178
BİBLİYOGRAFYA	181

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser.
a.g.m.	adı geçen makale.
a.g.tb.	adı geçen tebliğ.
a.g.tz.	adı geçen tez.
a.mlf.	aynı müellif.
a.y	aynı yer
b.	bin, ibn
bk.	Bakınız
bs.	Basım, baskı, tab'
c.	cilt
d.	doğum yeri
der.	Derleyen
ed.	Editör
h.	hicri
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
krş.	Karşılaştırınız
m.	miladi
md.	madde
m.ö.	milattan önce,
m.s.	milattan sonra
nr.	Numara
nşr.	Neşreden, tahkik eden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
s.	sayfa
sy.	Sayı
trc.	Tercüme, tercüme eden
ts.	Tarihsiz
vb.	ve benzeri
v.d.	ve diğerleri
yay.	Yayınları

TABLÖLAR

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Mekke Şehir Devleti'nin idari g6rev dağılımı	73

ŞEKİLLER

Sayfa

Şekil 1. İslam devletinin sınırları içinde yaşayan insan sınıfları 108

GİRİŞ

I. KONU VE SINIRLARI

Bilindiği üzere Hamidullah'ın değer verdiği¹, diğer taraftan kendisine değer verildiği yerlerin başında Türkiye gelmektedir. Hamidullah, Türkiye'deki İslami ilimler alanındaki anlayışının pozitif yönde değişmesine vesile olmuştur. Hatta bazıları tarafından Türkiye'deki ilmi gelişim için Hamidullah bir milat olarak kabul edilmekte, Hamidullah'tan önce ve sonra değerlendirmeleri yapılmaktadır. O dönemde Türkiye'de İslami bilimlerde akademik unvana sahip, batının ilim anlayışına hakim bir akademisyenin olmayışı ve bildik ilmihal konularının dışında farklı bir takım şeyler söylemesi onun bu konumunu güçlendirmiştir.²

Hamidullah'ın ilk kaynaklardan bilgi vermesi ve özeldede çalışmalarını Hz. Peygamber dönemi üzerine yoğunlaştırması onu diğer bir çok İslam aliminden farklı kılmaktadır. Bu nedenle o, İslam'ın temelde sahip olduğu anlayışı görebilme imkanına sahip olmuştur. Bunun yanı sıra, yaşadığı coğrafyada edindiği bilgi birikimi ve tecrübe neticesinde İslam Hukuku ile Roma Hukuku, İslam kültürü ile batı kültürü arasında bir takım karşılaştırmalarda bulunarak daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunma imkanını elde etmiştir.

Diğer taraftan İslami ilimlere bütüncül bir anlayışla yaklaşması ve İslam'ın Kamu Hukukuyla ilgili getirdiği düzenlemeleri hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri ilgimizi çekmiş ve böyle bir çalışmanın çok büyük bir fayda sağlayacağı düşünülmüştür. İşte bu ve benzeri bir takım nedenlerden dolayı Hamidullah'ın eserleri üzerinde bir araştırma yapılması fikri ağırlık kazanmıştır.

¹ bk. Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), İrfan yay., İstanbul 1990, I, XV; a.mlf., *Muhtasar Hadis Tarihi ve Hemmam İbn Münebbih*, (trc. Kemal Kuşçu), Beyan yay., İstanbul 2004, s. 11; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Beyan yay., İstanbul 1992, s. 20, 21.

² bk. Karaman, Hayrettin, "Prof. M. Hamidullah, Fıkıh Usulü ve İbadet Fıkıhı", <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0001.htm> (26.01.2006).

Hamidullah'ın İslam Hukuku ile ilgili çalışmalarının ağırlıklı merkezini İslam Anayasa Hukuku ile İslam Devletler Hukuku (Uluslar arası İlişkiler) oluşturmaktadır. Devletler Hukuku (Uluslar arası İlişkiler) alanında daha önceden bir çalışma yapıldığından³ çalışmamız Hamidullah'ın İslam Anayasa Hukuku ile ilgili görüşlerinin verilip değerlendirmeye tabi tutulmasına yöneliktir. Zira üzerinde pek çalışma yapılmamış olduğu için tez konusu olarak İslam Anayasa hukukunu tercih ettik. Araştırmanın konu başlıkları ve içeriği Hamidullah'ın eserlerinde ele aldığı kadarıyla oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla gerek konu başlıkları ve gerekse de içerikleri günümüz anayasa hukukuna göre birebir örtüşmediği yerler olabilir. Ancak ifade edildiği gibi çalışma Hamidullah'ın eserleri bağlamında olduğu için onun eserlerinde yer verdiği kadarıyla tezimizde İslam Anayasa Hukuku'nun başlıkları ve içerikleri oluşturulmuştur.

II. KAYNAKLAR VE METOD

Konumuz bir şahıs çalışması olduğu için çalışmamızın temel kaynaklarını Hamidullah'ın eserleri oluşturmaktadır. İslam ülkeleri içerisinde Hamidullah'ın kendisinin de ifade ettiği gibi eserleri en çok Türk dilinde ve Türkiye'de yayınlanmıştır. Hatta 20 yıllık titiz bir çalışmanın mahsulü olan İslam Peygamberi adlı eserinin Türkçe baskısı, Arapça, Fransızca vd. dillerdeki baskılardan daha geniş ve önemli kabul edilmektedir.⁴ Eserlerinin hemen hemen tamamına yakını dilimize tercüme edilmiştir. Çalışmada Hamidullah'ın ağırlıklı olarak İslam Peygamberi adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Yine İslam'ın Doğuşu, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, İslam'da Devlet İdaresi, İslam Müesseselerine Giriş, İlk İslam Devleti ve İslam Tarihine Giriş atıfta bulunulan eserleri arasında yer almaktadır. Ayrıca kitaplarının yanında bir çok makalesi de bulunan Hamidullah'ın makalelerinin derlendiği "İslam Anayasa Hukuku" ve "İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları" adlı kitaplar da burada ifade edilmesi gerekmektedir.

³ bk. Yaman, Ahmet, *İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Fecr yay., Ankara 1998.

⁴ bk. Bulaç, Ali, "Asr-ı Saâdette Medine Vesikası", *Bütün Yönleri İle Asr-ı Saâdette İslam*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1994, II, 194, (3. dipnot).

Bu genel durumunu belirttikten sonra, kaynaklar arasında bir sınıflandırma yapmak suretiyle, hangisinden ne ölçüde ve nasıl yararlandığımız üzerinde durulmasının faydası vardır. Çalışmamızda yararlanılan kaynakları; İslam hukuku, İslam tarihi, çağdaş hukuk kitapları vb. gibi ana başlıklar altında sınıflandırabiliriz.

Günümüz hukuk sistematığının ve Hamidullah'ın kullandığı hukuk dilinin anlaşılmasında ve literatüre hakimiyet sağlaması açısından günümüz hukuk kitaplarından faydalanılmıştır. Bunların başında Necip Bilgenin *Hukuk Başlangıcı-Hukukun Temel İlkeleri*, A. Şeref Gözübüyük'ün *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Erhan Adal'ın *Hukukun Temel İlkeleri El Kitabı*, Mustafa Erdoğan'ın *Anayasa Hukukuna Giriş*, Erdoğan Teziç'in, *Anayasa Hukuku* ve M. Akif Aydın'ın *Türk Hukuk Tarihi* gibi eserler gelmektedir. Bilhassa bu çalışmalardan Hukuk başlangıcı açısından Necip Bilge'nin ve A. Şeref Gözübüyük'ün kitapları derli toplu bilgi vermeleri açısından önemli eserler arasındadır. Yine Anayasa Hukuku ile ilgili olarak özellikle Mustafa Erdoğan'ın kitabı Anayasa Hukukunun mantığını ve içeriğini sistemli bir şekilde vermesi açısından önemlidir.

İslam kamu hukukuna ait eserlerden “*el-Ahkâmu's-Sultaniyye*”, “*Harâc-Emvâl*” elimizde bulunan çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır. Mâverdi (450/1048) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (458/1066) aynı adı taşıyan, üslup ve sistematik açısından da birbirine çok benzeyen “*el-Ahkâmu's-Sultaniyye*”leri doktriner yönleri ve az da olsa incelediğimiz devirdeki kamu hukuku gelişmeleri açısından çalışmamızın kaynağı olmuşlardır. Yine Hamidullah'ın görüşleri ile mukayase olması açısından yeri geldikçe Beyhakî'nin (458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Belâzürî'nin (279/892) *Ensâbü'l-Eşraf*, Dihlevî'nin (1176/1762) *Huccetullâhi'l-Bâliğa* ve *İzâletü'l-Hafâ, an Hilâfeti'l-Hulefâ*, İbn Hişâm'ın (213/828) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Şevkânî'nin (1250/1832) *İrşâdü'l-Fuhûl*, İbn Sa'd'ın (230/844) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* adlı temel İslami kaynaklardan faydalanılmıştır.

Çalışmanın iskeletinin ve konu başlıklarının oluşturulmasında daha çok günümüz hukuk sistemini esas aldığı ve kullanışlı bir yapıya sahip olduğu için Mehmet Akif Aydın'ın *Türk Hukuk Tarihi* ve Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli*

İslam Hukuku, Halil Cin ve Ahmet Akgündüz'ün beraber hazırladıkları *Türk Hukuk Tarihi* kitapları yardımcı olmuştur. Yine Emevilerin kuruluş devrinde İslam kamu hukuku'nu ele alan Vecdi Akyüz'ün doktora çalışması *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi* adlı eserinden de çok faydalanılmıştır. Zaten günümüz hukuk sistematigi içerisinde İslam Anayasa Hukukuna ait konuları bir bütün halinde ele alan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bilhassa burada ismi zikredilen eserler bu açıdan çok büyük bir öneme sahiptirler. Özellikle Vecdi Akyüz'ün adı geçen kitabı hem ele aldığı dönem itibariyle hem de günümüz hukuk anlayışına göre oluşturulmuş sistematigi ile dikkat çekici bir eserdir.

Yine günümüzde yapılmış olan yeni çalışmalar da göz ardı edilmemiş, bu bağlamda Hamidullah'ın makalelerinin yanı sıra onunla ilgili yazılan makale, bildiri, tebliğ ve tezlerden faydalanılmıştır. Bunların başında gelenleri de Ahmet Yaman'ın *İslâm Hukuku Araştırmaları Bakımından Muhammed Hamidullah*, Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, Ali Bulaç'ın *Asr-ı Saâdette Medine Vesikası*, Mehmet Aykaç'ın *Abbasi Devleti'nin ilk dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Ramazan Altınay'ın *Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah*, Mehmet Hatipoğlunun *Hilafetin Kureyşiliği*, Hayrettin Karaman'ın *Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar* vb. gibi çalışmaları örnek olarak gösterilebilir.

Çalışmanın içeriğinin ve sistematiginin oluşturulmasında günümüz hukuk sistematigi dikkate alınmıştır. Zaten ülkemizde son zamanlarda yapılan İslam Hukuku çalışmaları da Hamidullah'ın da benimsemiş olduğu bu esas üzerine yürümektedir. Bunda yaşadığımız ülke şartları ve gerek ilahiyat gerekse de hukuk fakültelerinde eğitim öğretimin bu sistematik üzerinden işleminin etkisi vardır. Aynı zamanda mukayeseli çalışmalar açısından da bu sistematigin kullanılması daha kullanışlıdır.

Tezimiz bir şahıs çalışması olduğu için genel olarak konuların başlıklarının ve içeriklerinin oluşmasında doğal olarak Hamidullah'ın eserleri etkili olmuştur. Diğer taraftan şahıs çalışmalarının vücuda getirilmesinde bir takım zorlukların olduğu muhakkaktır. Ancak dikkatle üzerinde durmaya çalıştığımız husus

Hamidullah'ın görüşlerini objektif bir şekilde sunabilmektir. Var olan bilgiyi net olarak verdikten sonra yorum ve değerlendirmeler ayrıca verildi.

Hamidullah, yapmış olduğu çalışmalardaki amacını şu şekilde ifade etmektedir: *“Amacımız, elimizdeki bütün verileri titizlikle seçip ayırarak ve tekrar düzenleyerek, klasik sire yazarlarının üzerinde fazla durmadığı ancak çağımız insanının ilgilendiği bazı konuları aydınlatmaktır. Bunun için de dikkatimiz daha çok “olayların sebep ve sonuçları” üzerinde yoğunlaştıracğız.”*⁵ Bizler de Hamidullah'ın bu anlayışı üzere Hamidullah'ın görüşlerini verirken olayların sebep ve sonuçları üzerinde de durulmuştur. Diğer taraftan çalışmada kullanılan yöntemlerden bir diğeri de kıyaslama usulüdür. Bu bağlamda yeri geldikçe Hamidullah'ın görüş ve değerlendirmeleri diğeri bir takım yorum ve açıklamalarla karşılaştırılmıştır. Böylece daha doğru ve kullanılır bir bilgi elde edebilme imkanı ortaya çıkmaktadır.

Önsözde de belirtildiği üzere bazı konular ve örneklemeler bir çok konuyu ilgilendirdiği için, her defasında ayrı bir yönden ele alınmışlardır. Dolayısıyla sanki her defasında aynen tekrarlanmış gibi bir izlenim uyandırabilir. Aslında bu Hamidullah'ın eserlerinde görülen bir durumdur. Aynı meseleleri eserlerinin bir çok yerinde bulabilme imkanı vardır. Muhtemelen bunda ısrarla İslam'ın getirdiği hakikatlerin vurgulanmak istenmesi ve bunun yanında meselelerin daha değişik bir anlayış ve bağlamda ele alma amacı yatmaktadır.

⁵ Hamidullah, Muhammed, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, (trc. Ülkü Zeynep Babacan), Beyan yay., 2. bs., İstanbul 2002, s. 9

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI, ESERLERİ VE HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI

I. HAYATI ve ESERLERİ

A. HAYATI

1. Doğumu ve Nesebi

Muhammed Hamidullah, 19 Ocak 1908/16 Muharrem 1326 tarihinde Hint Yarımadasının güneyinde Haydârabâd Nizamlığına bağlı Deccan bölgesinde⁶ dünyaya geldi.⁷ Üçü erkek beşi kız olmak üzere sekiz çocuklu bir ailenin en küçük çocuğu olduğu belirtilmektedir. Babası Haydârabâd Nizamlığı baş müftülerinden Ebû Muhammed Halîlullah, annesi Sultan Begüm Hanımdır. Ailesi, yörenin en köklü, ilmi seviyesi yüksek ve dindar bir yapıya sahip olan Arap asıllı müfessir ve mutasavvıf Mahdûm Mehâimî'nin (ö. 835/1432) soyundan gelmektedir.⁸

2. Tahsil Hayatı

İlk dini bilgileri ailesinden alan Hamidullah, ortaöğrenimini sırasıyla Haydarâbât Daru'l-ulûm'unda ve Câmia Nizamiye'de⁹ master seviyesine denk sayılan Mevlevî Fâzıl derecesiyle 1924 yılında tamamladı. Hamidullah, aynı yıl girdiği Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesini¹⁰ bitirdiğinde, ana dili olan

⁶ Deccan/Haydarabâd (Hyderabad), bugünkü bağımsız Hindistan Devleti'nin Madhra Pradeş, Bombay (Mumbai), Andhra Pradesh ve Orissa coğrafi bölgelerinin ortasında yer alan, 1947 senesine kadar Özerk bir eyalet statüsüne sahip bir bölgedir. Hindistan'da kurulan Türk asıllı Müslüman bir devlet, 1956'da tamamen ortadan kalktı. Daha geniş bilgi için bk. <http://www.dallog.com/devletler/haydarabad.htm> (03.03.2007).

⁷ Tuğ, Salih, – Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Muhammed Hamidullah", *DİA*, XXX, Ankara 2005, s. 534-537; Tuğ, Salih, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 5.

⁸ Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, (ed. Cağfer Karadaş), Bursa 2003, s. 87-98; Tuğ, Salih, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", s. 5.

⁹ Hamidullah'ın eğitim aldığı bu kurumlar ve mahiyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Birişik, Abdülhamit, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 1-16.

¹⁰ Hamidullah, 1928'de Haydârabâd Osmaniye Üniversitesi'nin Dîniyât (İslam İlahiyatı) ve Hukuk Fakültesi olmak üzere iki ayrı bölümünde aynı anda eğitimini sürdürmüştür. Bizzat kendisi daha o dönemde kamu hukukuna meyilli olduğunu ifade eder. Edebiyat fakültesinde iken "Tarihi ve Siyasi Bilimler Öğrenci Derneği"nin teklifi üzerine, sonraki yıllardaki birçok çalışmasının temelini teşkil eden "Peygamberin Diplomatik Mektupları" hakkında bir tebliğ sunmasını severek kabul etmiştir. O, daha sonra bu çalışmasını geliştirerek, Paris üniversitesinde doktora tezi olarak sunmuş ve daha sonra bu eseri iki cilt halinde yayınlamıştır. (Birinci cilt, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin döneminde İslam diplomasisi üzerine denemeler, ikinci cilt ise İslam diplomasisi hakkında vesikalardan derlemeler adı ile Türkçe çevirileri yapılmıştır.) Bu çalışmayı, birkaç yıl sonra sadece ikinci ciltteki tercüme edilmiş Arapça metinleri kapsayan bir üçüncü cilt takip etmiştir. ("el-Vesâiku's-Siyâsiyye fi'l- Ahdi' (daha sonra li'l-ahd) n-Nebevî ve'l-Hilâfeti"r-

Urduca'nın yanı sıra Sanskritçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca gibi birçok dile hâkim bir duruma gelmişti.¹¹

Devletler Hukuku Anabilim Dalında “İslam Devletler Hukuku (siyer) ile Modern Devletler Hukukunun birbirine denk (muadil) olduğu”na ilişkin önce bir bitirme tezi (L.L.B. Bachelor of Law – hukuk konusunda lisans derecesi), daha sonra da yüksek lisans tezi (M.A. Master Of Art) hazırladı. Bu arada Hanefî âlimlerin eserlerini yayınlamak için kurulan *Meclîsü İhyâi'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye* adlı müessesenin kuruluşuna katıldı. Osmaniye Üniversitesi'nce sağlanan bir bursla, Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde İslâm Devletler Umûmî Hukuku alanında doktora çalışmasına başlayan Hamidullah, tez konusuyla ilgili olarak San'â/Yemen, Dımaşk/Suriye, Mekke, Medine/Hicaz, Tahran/İran, İstanbul/Türkiye (1932)'nin yanı sıra, İngiltere ve Fransa gibi Batı ülkelerindeki “yazma eser”in bulunduğu kütüphanelerde araştırmalarda bulundu. “İslâm Devletler Hukukunda Tarafsızlık” (Die Neutralität im İslamischen Völkerrecht) konulu tezini 1933 yılında tamamladı.¹² Bu arada aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersler de veren Hamidullah, *Islamic Culture* dergisinin de Avrupa muhabirliğini yaptı.

Bu çalışmaları esnasında “İslamî Devir Klasik Müellifleri”nin ortaçağda ilme yaptıkları hizmetleri yakından tanıma ve özellikle Resûlullah Muhammed A.S.'ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili “siyer” bilgilerini doğrudan ana kaynaklarından alıp edinme imkânına sahip oldu. 1935'te Paris Sarbonne Üniversitesi'nde (Fransa) İslam'ın ilk dönemine ait siyasi belgeler üzerinde yaptığı çalışma ile ikinci doktora tezini edebiyat-tarih alanında tamamladı.¹³ Doktora çalışmaları sırasında Louis Massignon, Maurice Gaudefroy-Demombynes, Christian Snouck-Hurgronje, Paul Kahle, ve Fritz Krenkow gibi ünlü oryantalistlerle tanışma

Râşide.) Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (trc. Mehmet Yazgan), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 15.

¹¹ bk. Avcı, Casim, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 223-226.

¹² Hamidullah bu tezi dokuz ayda tamamlamıştır. bk. Mücahid, Abdülmelik, “Dr. Hamidullah'ı Anarken”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 65.

¹³ İkinci doktora tezinin ismi şudur. (Corpus des documents sur la diplomatie musulmane à l'époque du prophète et des khalifes orthodoxes, Paris 1935).

ve onların bilgi ve birikimlerinden faydalanma imkanı buldu. Ayrıca Fransa ve Almanya'daki kütüphanelerin yanı sıra Kuzey Afrika ülkelerine de giderek buradaki birçok tarihi kütüphanede el yazmalarını inceledi.¹⁴

Pakistan'ın kuruluş yıllarında yani 1940'lı yılların sonlarında Mevlânâ Şebbir Osmanî (ö. 1949) ve Mevlânâ Zafer Ahmed Ensarî gibi din bilginle riyle anayasa hazırlık çalışmalarına katılmış ve eğitim sisteminin oluşturulmasında da değerli hizmetlerde bulunmuştu.¹⁵

Birçok alanda olduğu gibi yabancı dil öğrenme konusunda da son derece yetenekli olan Hamidullah'ın başta Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca olmak üzere Hintçe, Farsça, Türkçe, İtalyanca ve Rusçaya da hakim olduğuna, Endonezya ve Tayland dillerini öğrenmek için dersler aldığına ve on iki dili pekiyi düzeyde bildiğine dikkat çekilmektedir.¹⁶

Muhammed Hamidullah, Medine'de Mescidü'n-Nebî'de kıraat âlimi Hasan b. İbrahim eş-Şâir'in huzurunda Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona kadar okumuştur. 23 Ocak 1947 tarihinde bu kıraati tasdik eden ve kendisine rivayet yetkisi veren icazetname de almıştır.¹⁷

3. Kişiliği

Miladî olarak 94, hicrî olarak da yaklaşık 100 yıllık yaşamı boyunca mütevazı, zâhidâne denilebilecek bir ömür süren Hamidullah, hayatı boyunca hiçbir zaman lüks bir yaşamı tercih etmemiştir.¹⁸ İlme olan iştiağından dolayı hiç

¹⁴ Kendisine "kütüphane köstebeği" manasında "heledefü'l-mektebe" deniliyordu. bk. Hamidullah, Muhammed, "*İlk İslam Devleti*", (trc. İhsan Süreyya Sırma) Beyan yay., İstanbul 1992, s. 8.

¹⁵ Asrar, Ahmed, "Kalender Ruhlu Gerçek Bir Bilim Adamı", *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 50.

¹⁶ Tuğ, Salih, "Muhammed Hamidullah 1908-2002 (1326-1423)", *Marife*, II/3, Konya 2002, s. 9-12; Yakıt, İsmail, "Tanıdığım Çağdaş Bir İslam Düşünürü ve Türk Dostu: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Türk Yurdu*, XXIII/192, Ankara 2003, s. 44-48.

¹⁷ Bu icazetname için bk. Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, (trc. Abdülaziz Hatip, Vecdi Akyüz), (edt. Ahmet Baydar), Beyan yay., İstanbul 2000, s. 53-56. Hamidullah, özel sohbetlerinde bu icazetnamenin kendisi için diğer diplomalarından daha değerli ve önemli olduğunu ifade eder. Gölcük, Şerafettin, "Muhammed Hamidullah: Batı'da Parlayan İslam Yıldızı", *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 35.

¹⁸ Hamidullah, her halükarda uykusuna, yemeğine, yaşayışına dikkat ederdi ve vaktini çok iyi kullanırdı. Tuğ, Salih, "İlimle dolu zor bir hayat", *Altınoluk*, sy. 204, Şubat 2003, s. 16-19; Şerafettin Gölcük, evi, eşi, çocukları, eşyası olmadığı için onun bütün meşguliyetinin okumak,

evlenmemiştir. Hayatı boyunca birçok eser kaleme alan Hamidullah, eserlerinden telif ücreti de almamıştır.¹⁹ Çalışmaları devrinin önde gelen kişileri tarafından takdir edilmiş, buna karşılık kendisine verilen ödülleri ya hiç kabul etmemiş ya da kendisine hiçbir menfaat sağlamaksızın insanlığın hizmetine sunmuştur.²⁰

Yakından tanıyan dostları, onu, prensip sahibi bir kişi olarak, tamamen İslami gerekçelerle resminin çizilmesini ya da fotoğrafının çekilmesine karşı çıktığını belirtmişlerdir.²¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Batı'nın kültür merkezi Paris'te mütevazı bir hayat süren Hamidullah, büyük bir ümmetin temsilcisi ve parlayan bir yıldızı olarak kabul edilir.²²

Hamidullah, hem özel hayatında ve hem de akademik hayatında kendine ait gelenekleri olan özel bir insan olarak görülmektedir. İnanılmaz bilgi birikimi, dil yeteneği ve akademik etkinliği ile çalışmalarında son derece özenli davrandığı, her hangi bir dilde yazdığı metinleri ve verdiği referansları defalarca kontrol etmesi, onun en kayda değer özellikleri arasında yer almaktadır.²³ Ayrıca yukarıdan beri anlatılan birçok özelliği, onun etkisini ve itibarını arttıran, onu çağdaşı olan diğer ilim ve tefekkür adamlarından farklı kılan unsurlar olarak kabul edilir.²⁴

yazmak, ders ve konferans vermektan ibaret olduğuna, günlük yemek ihtiyacını ise sadece bir iki litre sütle karşıladığını ifade etmektedir. bk. Gölcük, Şerafettin, *a.g.m.* s. 33.

¹⁹ “Hamidullah, dünyanın her tarafında yayımlanan eserlerinin hiç birinden telif almamıştır. Kendisine verilmesi gereken ücreti sorar, o ücretin kitabın fiyatının indirimine yansıtmasını isterdi. Böylece 50 lira olan kitap, 45 liraya düşerdi.” Sırma, İhsan Süreyya, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, Beyan yay., İstanbul 2006, s. 10.

²⁰ Pakistan devleti sîret çalışmalarına katkısından dolayı 1985 yılında Hamidullah’a bir milyon rupi (o zamana göre 50 bin dolar civarı) para ödülü ve Pakistan’ın en yüksek devlet nişanı olan Hilâl-i İmtiyaz vermiştir. Ancak Hamidullah bu yüksek meblağı kendi şahsı için kabul etmeyip, paranın şu anda Uluslararası İslam Üniversitesine bağlı faaliyet gösteren İslam Araştırmaları Enstitüsü’ne (Islamic Research Institute, IRI) aktarılmasını teklif etmiştir. Geniş bilgi için bk. Birışık, *a.g.tb.*, s. 3-4.

²¹ Diğer bir prensibi de randevularına hep birkaç dakika önce gelmesidir. O, “*varamız gereken yere erken varmalıyız*” derdi. Kavakçı, Yusuf Ziya, “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi”, (trc. S. Yusuf Müftüoğlu), *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 27, 28.

²² Gölcük, *a.g.m.*, s. 35.

²³ Kavakçı, *a.g.m.*, s. 24.

²⁴ Güler, Zekeriya, “Muhammed Hamidullah’ın Ardından: “Ne Mutlu O Gariplere!”Hadisinin Düşündürdükleri”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 61.

4. Hamidullah ve Paris

II. Dünya savaşının çıkmasından sonra lkesi Haydârabâd/Deccan'a dönen Hamidullah, 1936–1946 yılları arasında daha önce eğitim gördüğü Osmaniye niversitesi ve Nizamiye Üniversitesi İlahiyat ve Hukuk Fakültelerinde profesör olarak görev yapmıştır. Haydârabâd Nizamlığı'nın Birleşmiş Milletler nezdinde büyük elçiliği görevini üstlenen Hamidullah, 1948 yılında kısa süreli bir ilmi araştırma ziyareti için geldiği Paris'te bulunduğu sıralarda Haydârabâd Nizamlığı'nın Hindistan güçleri tarafından işgal edilmesi üzerine ülkesine dönmemiştir. Paris'te bu işgal ve istil hareketini protesto eden siyasi yazılar kaleme alıp bunları Fransa'da yayınlamış, Haydârabâd'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlamak amacıyla 1948 yılında Haydârabâd Bağımsızlık Cemiyeti'nin (Hyderabad Liberation Society) kuruluşuna da katılmıştır. Bu alışmaları zerine Hindistan devleti tarafından pasaportu iptal edilmiş ve Haydârabâd topraklarına girmesi yasaklanmıştır. Böylece vatanına dönmesi yasaklanan Hamidullah, “vatan-ı ęayr-i me'lf” -alışamadığım vatan-²⁵ dediği Paris'te kalıp burada Haymatlos-vatansız (Carte d'Identit) statüsü ile yerleşmek zorunda bırakılmıştır. Ve bundan sonraki hayatı boyunca hiçbir ülkenin uyruğuna girmeyip bir dünya vatandaşı olarak çalışmalarını Paris'te srdrmştir.

Hamidullah, Paris'in eski mahallelerinden birinde bulunan Tournon Caddesi 4 numaralı bir apartman dairesinde²⁶ Madame Sphere'in kiracısı olarak kitapları ve notları ile birlikte bir hayat sürdürdü. ²⁷ Evini görenler onun sadece eski, kk bir çalışma masası ile bir iki iskemle, eski kk portatif bir daktilo makinesi, bir rahle ve duvarları dolduran kitaplardan başka bir eşyasının bulunmadığını ifade etmektedirler.²⁸ Ayrıca hemen hemen hayatının elli yılını Fransa/Paris'te geçiren Hamidullah, Paris'teki Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi'nde (Centre National

²⁵ Görmez, Mehmet, “Hamidullah Hocamız zerine Mehmed Said Hatiboğlu İle Söyleşi”, *İslâmiyat-Kitâbiyat Bülten*, sy., 05, (Ekim-Aralık 2002), s. 5.

²⁶ Bu eski apartmanda nl Fransız şair ve siyasetçisi Alphonse Lamartine (1790-1869) de ikamet etmiştir. Bina aynı zamanda tarihi eser sayılmaktadır. Yıldırım, Suat, “Evrensel Alim Muhammed Hamidullah”, *Yeni mit*, sy., 59, İzmir 2003, s. 9.

²⁷ Kavakçı, a.g.e., s. 23; Görmez, a.g.sy., s. 5.

²⁸ Yıldırım, a.g.m., s. 8.

des Recherces Scientifiques) 24 yıl süreyle (1954–1978) araştırmacı olarak görev yapmıştır.²⁹

Hamidullah, İslam'ın batılılar ve muhacir Müslümanlarca doğru anlaşılması ve onlara İslam'ın öğretilmesi amacıyla çok büyük gayretler göstermiştir.³⁰ O, bir nevi İslam'ın batıdaki fikir bekçisi olarak görülmüştür.³¹ İslam kültür merkezinin açılmasına katkıda bulunmuş ve Tunuslu Hicri Bey ile birlikte *France-Islam* adlı aylık dergiyi uzun süre yayımlamışlardır. Paris Camiinde Cuma günleri dersler vermekle kalmayıp, Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği'nin (Amicales des Musulmans en Europe) faaliyetlerine katılmış ve Fransa Müslüman Öğrenciler Derneği'nde (l'Association des Etudiants Islamiques en France) haftalık konuşmalar yapmıştır.³²

Paris'te yaşadığı sürece aralarında entelektüellerin de bulunduğu pek çok kimsenin Müslüman olmasına vesile olan Hamidullah'ın, kendisini ziyarete gelenlere bu durumu müjdeleyerek heyecan içerisinde anlattığına çok kişi şahit olmuştur.³³ İslâm'ın insanlara ulaştırılmasına çok büyük bir önem vermiş ve bunu da Fransa'da İslâm'ı seçen kişilerin sayısını dahi günlük olarak takip ederek

²⁹ Birşık, *a.g.tb.*, s. 6.

³⁰ Hamidullah, Avrupa'da çeşitli dillerde yazdığı, yüzlerce eseriyle, müsteşriklerin yanlışlarını ortaya koymuştur. Mesela, Erzurum'da İslami İlimler Fakültesinde ders verdiği yıllarda (1975-1976) Houdas ve Marçais'nin yapmış oldukları Buhârî tercümesini kelime kelime kontrol etmiş ve dört cilt olan Fransızca tercümenin bir cilt tutan yanlışlıklarını tespit etmiştir. Bu çalışma söz konusu tercümenin dörtte birinin (¼) yanlış olduğunu ortaya koymuştur. bk. Sırma, *a.g.e.*, s. 10.

³¹ Mesela, İmâm-ı Gazâlî ve Ahmet b. Hanbel üzerindeki çalışmalarıyla ün kazanmış olan meşhur oryantalist Henri Laust'un, College de France'deki Gazâlî'nin İhyâ'sına ayırdığı seminerlere ihtiyacı olmadığı halde devam etmesinin gerekçesi kendisine sorulduğunda o: "*Seminerlere devam eden öğrencilerin tamamı Müslüman ve hiç biri İhyâ'yı okumamış. Ben hazır bulunursam, Mösyö Laust onlara yanlış şeyler anlatmaz! Sizlere fikrî bekçilik yapıyorum.*" demiştir. bk. Sırma, *a.g.e.*, s. 7; Sırma, İhsan Süreyya, "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", *Bilgi ve Düşünce*, y. 1, sy. 4, (Ocak 2003), s. 109.

³² İhsan Süreyya Sırma'nın anlattığına göre Hamidullah Hoca, 1960'lı yıllarda Pazar günleri saat 14,30'da, önceleri Rue Monge'daki Büyük Paris Camiinin küçük bir odasında, daha sonraları Rue Boyer Barret'de Fransa Müslüman Öğrencileri derneğinde konularını bazen dinleyicilerin bazen de kendisinin seçtiği meselelerde herkese açık ilmi seminerler verirdi. Hamidullah, Muhammed, *İslamiyet ve Hıristiyanlık*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), (İ. Süreyya Sırma'nın sunuş yazısından), Beyan yay., İstanbul 2004, s. 7.

³³ Görmez, *a.g.sy.* s. 5; Sırma, *a.g.e.*, s. 16.

göstermiştir. Ayrıca hiçbir zaman da Hıristiyan din adamlarıyla diyalogunu koparmamıştır.³⁴

5. Hamidullah ve Türkiye

Hamidullah, Türkiye'ye ilk olarak 1932 yılında gelmiştir. 1951 yılında ikinci olarak geldiğinde, İstanbul'da düzenlenen Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'nde bir tebliğ sunmuştur. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İslam Araştırmaları Enstitüsüne sözleşmeli profesör olarak senede bir yarıyıl gelip ders verme teklifini kabul etmiş ve İstanbul Üniversitesi'ndeki bu görevi. 1952 yılından 1977 yılına kadar aralıksız devam ettirmiştir. Yine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde İslâm Tarihi, İslam Müesseseleri Tarihi, Mukayeseli Dinler Tarihi ve İslâm Hukuku dersleri okutmuştur. Ayrıca Konya, Kayseri, İzmir ve İstanbul Yüksek İslam Enstitülerinde, çeşitli kültürel derneklerde ve vakıflarda olmak üzere çok sayıda konferanslar vermiştir. Başta İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi ile İlahiyat Fakültesi Mecmuası olmak üzere birçok süreli yayında makaleler yazmıştır.³⁵

Ülkemizde yabancı dil bilen ve bunu ilme dönüştüren bir âlimin olmadığı dönemde Hamidullah, bir ayağı Türkiye'de bir ayağı dünyada olan; dünyadaki ve ilim âlemindeki olup biteni takip eden bir ilim adamı olarak görülmektedir.³⁶ Ayrıca o, tecrübelerini ve akademik unvanını Batı'da kazanıp da İstanbul Üniversitesi'ne gelen ve 1950'lerin ortasından başlayarak İslam hukuku ve ilgili diğer alanlarda ders veren ilk Müslüman akademisyen olarak kabul edilir.³⁷

³⁴ Sırma, *a.g.e.*, s. 10.

³⁵ Hamidullah, Muhammed, "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", (trc. Bülent Davran), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. I, sy, I, İstanbul 1954; Hamidullah, Muhammed, "İsla'mın İlk Döneminde Anayasa Sorunları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul 1973, vb.

³⁶ Karaman, Hayreddin, "Hamidullah Hoca'ya karşı olanlar", <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0002.htm> (26.01.2006). Ayrıca bk. a.mlf., "Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar 2", <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0003.htm> (26.01.2006).

³⁷ Kavakçı, *a.g.m.*, s. 22.

Türkiye’de İslami ilimlerle ilgili araştırmalar, bilhassa fıkıh, fıkıh usulü ve ibadet fıkhı bakımından Hamidullah öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı devrede ele alınır. Kitaplarını yayınlamaya başladığı zaman, ülkemizdeki ilmi gelenek açısından bir milat olarak kabul edilmektedir. Hukuk ve iktisat alanlarında bugünün dünyasına alternatifler sunan Hamidullah’ın, Türkiye’de ders verdiği dönemde hem üniversite öğrencileri ve hem de akademik kariyere yeni başlamış araştırmacılar üzerinde yol gösterici mahiyette önemli etkileri olmuştur.³⁸

1950’li yıllardan itibaren İslam araştırmalarıyla ilgili çığır açıcı dersleri, konferansları ve Türkçe yayınları ile Hamidullah’ın ülkemizde bu alandaki boşluğu doldurmada büyük bir rol oynadığı kabul edilmektedir.³⁹ Özellikle İslami ilimler alanında Türkiye’de son elli yılda yetişmiş hemen her insanın ilmi hayatında onun bir payı olmuştur. Ayrıca o, İslam’ın sosyal alandaki var oluşuna da büyük katkılar sağlamıştır. Ondan her hangi bir şekilde etkilenenler, bu gün dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar, son derece aktif ve organize çalışmalarına katıldıkları görölmektedir.⁴⁰

Hamidullah’ın Türkiye’deki hizmetleri takdirle karşılanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Mili Eğitim Bakanlığı tarafından, “Türk yazılı edebiyatının gelişmesine yardım eden yayınları” dolayısıyla takdir ve teşekkür belgesi, İstanbul’daki bir kültür vakfı tarafından “Türk Milli Kültürüne Hizmet Şeref Armağanı” verilmiş olması bunu belgelemektedir.⁴¹

Ülkemiz kütüphanelerinde yıllar süren çalışmalarını neticesinde Türklerin ve Türkiye’nin sahip olduğu kitap ve kültür zenginliğini bizzat müşahede etmiş ve Türklerin Araplara nazaran kitap mirasına daha fazla sahip çıktığını söylemiştir.⁴²

³⁸ Hayrettin Karaman’ın değerlendirmeleri için bk. “İslam’da Muhammed Hamidullah’ı Anma Paneli Düzenlendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni*, s. 23; Karaman, Hayrettin, “Prof. Dr. M. Hamidullah, Fıkıh Usulü ve İbadet Fıkıhı”, <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0001.htm> (26 Ocak 2006).

³⁹ Tuğ, Salih, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, s. 7.

⁴⁰ Kavakçı, a.g.m., s. 26.

⁴¹ Tuğ, Salih, – Yaşaroğlu, M. Kâmil, a.g.md., XXX, s. 535.

⁴² Bununla ilgili Hamidullah şöyle demektedir: “Sadece İstanbul’un değil, hemen hemen Türkiye’nin bütün büyük şehirlerindeki kütüphanelerde çalıştım. Bu çalışmalarda bir neticeye vardım: -acaba Türkler, bu eserleri harp ganimeti olarak mı, başka yoldan mı aldılar?...- fakat ben İstanbul,

Hamidullah bir kısım eserlerin asıllarının bu gün elimizde olmayışını, Arap âlimlerinin kitaplıklarını iyi muhafaza edememesine bağlamakta ve elimizde kalanların ise sadece asıllarına bakılarak çoğaltılmış, kopya edilmiş eserler olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durumdan, Türklerin hem devlet başkanlarının hem de âlimlerinin daima kitap edindikleri, satın alamadıkları kitapları da asıllarından çoğalttıkları (istinsah) kanaatine varmıştır.⁴³

70'li yılların Türkiye'sinde Hamidullah Hoca, devrin diğer alimlerinden bir kısmı gibi kaba ve haksız suçlamalara maruz kalmıştır. Bazıları Hamidullah'ı "bid'ati küfre varan bir sapık" olarak değerlendirirken, kendisine "baidullah", "dalalet kumkuması" diyenler bile çıkmıştır.⁴⁴ Buna karşın onun değerini takdir edebilenler ise onu "peygamber aşığı bir âlim" olarak görmüşlerdir.⁴⁵ Hamidullah, Sünnî geleneğinden Şafiî Mezhebine mensup olup, akademik çalışmalarına vermiş olduğu önemden dolayı sûfiler safında adı geçmemekle birlikte, tasavvuf neşvesine sahip olan bir âlimdir.⁴⁶

Sonuç olarak ülkemize çok büyük hizmetleri olan Hamidullah Hoca, yaptığı çalışmalarla zihinleri bulandıracak, düşünceleri karıştıracak, gönüllere fesat tohumu ekecek fikirler ileri sürmemiş, her biri birer yıldız olan, yıldız olma yolunda ilerleyen öğrenciler yetiştirmiş, binlerce kişi tarafından okunan değerli eserler vermiştir.⁴⁷ Zaten ülkemizde Hamidullah'ın vefatından sonra tertip edilen anma

Anka, Eskişehir, çorum vs. gibi şehirlerdeki eserlerden, Türk fetihlerinden evvel yazılmış olanına rastlayamadım. Belki yirmi otuz kadar olabilir. Bunun dışında hepsinin tarihi, Türk hâkimiyetinden sonraya aittir." demektedir. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 20.

⁴³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 20, 21.

⁴⁴ Kara, İsmail, "Gurûb Etti Güneş, Dünya Karardı ...", *Dergah*, XIII, sy. 156, İstanbul 2003, s. 17; Ayrıca Hamidullah hoca ile ilgili eleştiriler için bakınız; Kısakürek, Necip Fazıl, *Türkiye'nin manzarası*, 2. bs., Büyük Doğu yay., İstanbul 1985, s. 131-134; Işık, Hüseyin Hilmi, *Dinde Reformcular*, Işık Kitabevi, İstanbul 1975, s. 256. Eserin 256-266 sayfaları Hamdullah tenkididir.; Gümüş, M. Sıdık, *Tam ilmihal Saâdet-i Ebediyye*, 13. bs., Işık Kitabevi, İstanbul 1975, s. 928-929. Hamidullah'ın görüşlerini tenkit için kullandığı ifadeler örnek olmak üzere ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 247, 250, 334, 381, 473.

⁴⁵ bk. Sifil, Ebu Bekir, "Ortalık toz duman", <http://www.ebubekirsifil.com/index.php?sayfa=detay&tur=gazete&no=32> (09.03.2007).

⁴⁶ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 11.

⁴⁷ M. Hamidullah'ı kötüleyen zihniyetle ve ülkedeki durumla ilgili olarak şu açıklama önemlidir: "Hamidullah Hoca Türkiye'de ders vermeye ve tanınmaya başladığında bazı çevrelerde hâkim olan din anlayışı koyu bir taklit ve taassuba dayanıyordu. Bu anlayışa göre Müslüman, bir mezhebin ilmihal kitabını Kur'ân gibi doğru bilecek, orada yazılanlar dışında kalan anlayışları

toplantıları, konferanslar, paneller, sempozyumlar⁴⁸ bu durumun en önemli göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.

6. Vefatı

Paris Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi'ndeki görevinden 1978 yılında emekli olan Hamidullah, araştırmalarını 1996 yılına kadar sürdürmüştür. Yaşlılığına bağlı olarak ortaya çıkan rahatsızlığının ilerlemesi üzerine 1996'da Amerika Birleşik Devletleri'nin Pennsylvania eyaletine, bir süre sonra da Florida eyaletinin Jacksonville şehrindeki akrabalarının yanına yerleşmiştir. Hayatının son zamanlarında her ne kadar işitme duyusunu kaybedip, konuşma güçlüğü çekmiş olsa da şuurunun ölümüne kadar açık olduğu söylenmektedir. Muhammed Hamidullah, 13 Şevval 1423/17 Aralık 2002 Salı⁴⁹ günü ağabeylerinden birinin torunu olan Sedîde Atâullah hanımın evinde, Sabah namazını kıldıktan sonra istirahat ettiği sırada vefat etmiştir. Ertesi gün öğrencilerinden Yusuf Ziya Kavakçının kıldıracağı cenaze namazının ardından Jacksonville'de bulunan Müslüman mezarlığına⁵⁰ (Muslim Garden of Chapel Hills Memorial Gardens) buranın beşinci ziyaretçisi olarak defnedilmiştir.⁵¹

yok sayacak, mezhep imamlarının dayandıkları deliller (âyetler ve hadisler) ile ilgilenmeyecek, bunları anlamak ve uygulamak için değil, yalnızca sevap almak için okuyacaktı. Yapılan baskılar yüzünden din "ibadetler ile ahlak" çerçevesine hapsedildiği için bunun dışında kalan konuları konuşmak ve tartışmak da yasaktı..." Daha geniş bilgi için bk. Karaman, Hayrettin, "Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar I", www.HayrettinKaraman.net/yazi/makaleler/0002.htm (26 Ocak 2006).

⁴⁸ Salih Tuğ, Hamidullah Hoca'nın vefatından yaklaşık dört ay sonra kaleme aldığı yazısında tertiplenen bu toplantıların ve medyada çıkan haberlerin bir listesini vermektedir. bk. Tuğ, Salih, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", s. 8; Ayrıca 18-19 Kasım 2005 tarihinde, Bursa İl Müftülüğü ve Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı'nın beraberce düzenlediği "Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu" ve yakın bir zamanda, Muhammed Hamidullah'ın eserlerini neşreden Beyan Yayınları tarafından 16-17 Aralık 2006 tarihinde tertip edilen "Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu" Hamidullah'ın olumlu etkilerinin bir yansımasıdır.

⁴⁹ Hamidullah, Mevlana gibi 17 Aralıkta yani Şeb-i Arûs'ta dünya hayatına gözlerini yummuştur.

⁵⁰ Hamidullah'ın kabri, Hardage Giddens Funeral Homes and Cemeteries Chapel Hill Memory Gardens-850 St. Johns Bluff Rd. Jacksonville, Florida, 32225, USA. adresindedir.

⁵¹ Cenaze törenine 75 kişi katılmıştır. Mücahid, *a.g.m.*, s. 65; Ayrıca hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk: Momin, Abdur Rahman, "Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", <http://209.85.135.104/search?q=cache:RPSHXD044-sJ:www.renaissance.com.pk/Febobti2y4.html+A.R.+Momin+Hamidullah&hl=tr&ct=clnk&cd=2&gl=tr> (09.03.2007); Momin, Abdur Rahman, "Professor Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", *Hamdard İslamicus*, XXVI/1, Karachi 2003, s. 7-10.

B. METOD ve GÖRÜŞLERİ

İslam ve batı dünyasının farklı coğrafyalarında bulunmuş olmasının kazandırdığı birikim ve kendisine özgü bir üsluba sahip olan⁵² Hamidullah, bilgileri olduğu gibi aktarmakla yetinmemiş, meseleler ve hadiseleri sebep sonuç ilişkisi içerisinde ele almıştır. Aynı zamanda eleştirilerde bulunup, meseleye değişik açılardan bakmasını bilmiştir.⁵³ Eserlerinde okuyucu hedef kitlesi olarak İslam hakkında bilgi sahibi olmak isteyen kişileri de göz önünde bulundurmıştır. Araştırmalarını mümkün olduğu kadar ilk kaynaklara dayandırarak yapmaya çalışmıştır.

Hukuk ilminden elde ettiği metot anlayışını, siyer konularına da uygulamış, yalın bir tarih aktarımı yerine tenkit, tercih ve tahlile dayalı bir sistem takip etmiştir.⁵⁴ İslam Peygamberi isimli eserinde Hz. Peygamberin hayatını menkıbe üslubundaki anlatım tarzından uzak, ilk elden verilere ve kaynaklara dayanan objektif değerlendirmelerle yeniden incelemiş ve günümüz entelektüellerinin anlayacağı tarzda kaleme almıştır.

Eserlerinde ve konuşmalarında asla saldırgan ve karalayıcı bir tavır sergilememiştir. Gördüğü hataları kimseyi incitmeden ve rahatsız etmeden düzeltme yoluna gitmiştir. Gereksiz tartışmalara neden olmamak için son derece dikkatli ve tedbirli bir dil kullanmış olup, mucize⁵⁵, miraç⁵⁶, kadının imamlığı⁵⁷ vb. konulardaki

⁵² Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, *Çağdaş İslam Düşünürleri*, s. 91.

⁵³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XIX; Altınay, Ramazan, “Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, y. 2002, s. 264-267; O bu durumla ilgili olarak şöyle demektedir: “Amacımız, elimizdeki bütün verileri titizlikle seçip ayırarak ve tekrar düzenleyerek, klasik sire yazarlarının üzerinde fazla durmadığı ancak çağımız insanının ilgilendiği bazı konuları aydınlatmaktır. Bunun için de dikkatimiz daha çok “olayların sebep ve sonuçları” üzerinde yoğunlaştracağız.” bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 9.

⁵⁴ Apak, Adem, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (yayımlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 15.

⁵⁵ Mucize ile ilgili görüşleri için bakınız; Hamidullah, Muhammed, “Mucize, “Keramet ve İstidrac”, *Konferanslar*, (trc. Zahit Aksu), y.y., ts., Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi yay., s. 14.

⁵⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 122; Dündar, Ömer, *Muhammed Hamidullah'ın Kelami Görüşleri ve Eleştirisi*, (Lisans araştırma projesi) 2002, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, s. 16.

⁵⁷ Görmez, a.g.sy. s. 9.

yorum ve değerlendirmelerinden dolayı ağır ithamlara maruz kalmasına rağmen söz ve davranışlarında dengeli olmayı başarmıştır.⁵⁸

20. yüzyıldaki araştırma metodolojisine uygun, modern araştırma usullerinin uygulandığı ilk örnekleri arasında yer alması Hamidullah'ın çalışmalarını kendinden öncekilerden farklı kılan özellikler olarak görülmektedir. “*Yapacağı her türlü açıklamanın kaynağa dayanmasına, ilmi tetkik usullerine uygun olmasına dikkat etmiştir. Bu yönüyle yegâne çabası, kaynakların ortaya çıkarılması ve ilmi araştırmaların söz konusu metinlerden hareketle yapılmasını sağlamaktır.*”⁵⁹ O, batılıyı hoşnut etsin veya etmesin, kaynaklara dayanarak edindiği bir bilgiyi, yazmaktan çekinmemiş, buna gerekçe olarak da bilginin kaynaklarda var olmasını ileri sürmüştür. Akli kavrayış ve düşünceye dayalı hususlarda, ne denli meşhur ve etkili olursa olsun, ‘falanca âlimindir’ diye hiçbir bilgiye kayıtsız teslim olup sessiz kalmamış, kendisi bizzat anlayarak faydalanmanın yolunu aramıştır.⁶⁰

Batının ilmi titizliğini, çalışma ve araştırmadaki dikkat ve ciddiyetini kendisi için bir hayat tarzı haline getirmiştir. Tembelliği hiç sevmez, o bitip tükenmek bilmeyen enerjisiyle daima bir şeylerle meşgul olmuştur. Hamidullah, İslami ilimlere interdisipliner (birden fazla ilmi disipline vukufiyet –hâkimiyet-) bir anlayışla yaklaşmıştır.⁶¹ Hamidullah'ın bu anlayışı benimsemesinde oryantalist ithamlara cevap verme gayretinin olduğu ihtimali çok yüksektir.

⁵⁸ Hamidullah, kendisini cahilane ve aynı zamanda insafsızca eleştirenlere gerekli cevabı vermek isteyen bir öğrencisine müsaade etmemiş ve bu girişimini sert bir şekilde reddettikten sonra ona; “*Müslümanlar arasında niza çıkarmamalıyız. Bir gün gelecek, onlar da hatalarını anlayacaklardır. Yok, yazdıklarında haklılık payı varsa, Allah'tan ecir bile alacaklardır.*” demiştir. bk. Sırma, *a.g.e.*, s. 9.

⁵⁹ “Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamidullah üzerine Prof. Dr. Salih Tuğ ile yapılan söyleşi”, *Marmara İlahiyat Bülteni*, Ocak 2003, s. 3. Ancak burada şu hatırlatmayı yapmakta yarar vardır: Tezin ikinci bölümünde de ifade edildiği üzere Hamidullah bazen kaynak vermeksizin “İslam âlimlerinin çoğu” veya “cumhurun görüşüne göre”, “birçok kitapta geçtiği gibi” vb. gibi genellemelerde de bulunmaktadır.

⁶⁰ Daha geniş bilgi için bakınız; Kılıç, Sadık, “Âlim, Zâhid, Zarîf ve Nahîf Bir Can Uçtu Aramızdan: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 43; Ayrıca Hamidullah, kaynaklar hakkında değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Mesela Yakûbî için, “*her zaman için inanılacak en son kaynak*” demektedir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 334, 449.

⁶¹ İslam'a bütünsel bakış açısını, uzmanlaşmanın en yoğun olduğu batı toplumunda yaşamasına rağmen kaybetmemiş, eserlerine bunu aksettirmiştir. bk. Altınay, *a.g.m.*, s. 268.

Hamidullah, müsteşriklerin eser ve görüşlerinden (oryantalist, şarkiyatçı, doğubilimci) faydalanırken veya onlarla iletişim kurarken teslimiyetçi bir yaklaşım benimsememiş, aksine geliştirdiği usule ve din anlayışına uygun gelecek tarzda seçmeci ve temkinli hareket etmiştir. Müsteşriklerin İslam'a yönelik eleştirilerine hep yerinde ve zamanında ve onların anlayacağı şekilde cevap vermeye dikkat etmiştir. O, batıyı tanımış çağdaş araştırmacıların çoğunun aksine, Kur'an ve Sünnet konusunda son derece geleneğe bağlı bir kişi olarak kabul edilmiştir.⁶²

Kitap yazma usulüyle ilgili olarak Hamidullah, önce makale şeklinde ele aldığı bir konuyu zamanla kaynaklardan besleyerek genişletip, nihayetinde kitap haline getirme yoluna gitmiştir.⁶³ Ömrünün son yıllarına kadar araştırmalarını sürdüren Hamidullah, titiz bir araştırmacı olmasının getirdiği bir anlayışla, devamlı bir şekilde telif ettiği kitap ve makaleleri gözden geçirmiş, vâkıf olduğu yanlışlarını düzeltip, yeni bilgiler ilave ederek eserlerini güncellemiştir.

Hamidullah, birçok uygulamanın tarihte ve kitaplar arasında kalmasını kabullenmemiştir. Bu nedenle o, günümüz şartlarında tarihi verilerden daha fazla yararlanabilmenin yollarını aramıştır. Ve bu anlayış neticesinde tarihi verilerle yaşanan çağ arasında irtibat kurarak, verilerin değerini artırma yoluna gitmiştir. Böylelikle o, günümüz mesele ve problemlerine çözümler getirmesi açısından zengin bir yaklaşım tarzı sunmuştur.

Tarihi olayların akışından veya Kur'an ayetlerinin bağlamından hüküm çıkarmaya çalışması, onun bir başka özelliği olarak öne çıkmıştır. Mesela Hz. Süleyman ile Sebe' Kraliçesi Belkis arasında gelişen olaylardan⁶⁴ hareketle, eğer liyakatleri ve kudretleri varsa kadınların da devlet yönetme sorumluluğunu

⁶² Hatiboğlu, İbrahim, “*Bir İslam Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamidullah*”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ) Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 2; Tezimizin ikinci bölümünde de geçtiği gibi o, en düşük mertebedeki hadis kitabının bile, güvenilir ve doğrulanabilir referanslar nedeniyle başka milletlerin en yüksek mertebedeki kitaplarından daha yüksek bir tarihi statüye sahip olduğunu söyler ki bu husus önemlidir. bk. Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, (trc. Murat Çiftkaya), Beyan yay., İstanbul, 2002, s. 282.

⁶³ Tuğ, Salih, “*İlimle Dolu Zor Bir Hayat*”, s. 19.

⁶⁴ Neml 27/29-44.

alabileceklerini savunmuş⁶⁵; Tâlût kıssasından⁶⁶ esinlenerek dünyevi ve dini otoritelerin birbirinden ayrılabilceğini⁶⁷ ifade etmiştir.⁶⁸

Hamidullah'ın dikkati çeken bir diğere yönü de meseleleri tarihi arka planı ile irtibatını sağlayarak vermesidir. Böylece meseleler daha iyi anlaşılakta ve olayların birbiri ile olan bağlantıları kurulabilmektedir. Bu durum, bilhassa halifelik ve anayasa ile ilgili konularda görülmektedir.

Geçmiş ilim mirasına son derece saygılı ve muhafazakâr bir ruha sahip olmakla birlikte o, ilahi hükümlerin mutlaka rasyonel bir dayanağının bulunduğuna inanır.⁶⁹ Bununla birlikte sahip olduğı hukuk yeteneğı ve hukuk araştırmacısı niteliğinin de etkisiyle, aklın onaylamayacağı bir sonucu veya yorumu kabul etmeyeceğini söylemiştir.⁷⁰

Hamidullah, Batı toplumunun İslâm söz konusu olduğunda, (kilisenin önyargı ve taassubu, dine uzak olanların da rasyonellik bahanesiyle) vahiy ve mucizelere karşı kör ve kapalı hâle gelen zihniyetini iyi bildiğı için, muhatabının hemen başta yüz çevirmesine sebebiyet vermek istememiştir. Batılı insanın anlamakta güçlük çekeceğı bir konunun, Hz. Muhammed'e (a.s.) karşı yüzyıllardır süregelen haksız iftiraların tazelenmesine yol açmasına gönlü razı olmamıştır. Hamidullah'ın siyer kitabının adını "İslâm Peygamberi" olarak koymasıda aynı endişenin bir neticesi olarak görülebilir.

Ona göre Müslüman tüccar ve sufilerin Uzak Asya'yı Müslümanlaştırmaları, sadece akıl ve aklın araçlarıyla izah edilemez. Akıl-kalp ikilemindeki bir yorumunda o, "*İslami konuda benden bir izah istendiğı zaman, benim verdiğim akli delillere*

⁶⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, II, 874-878.

⁶⁶ Bakara, 2/246-247.

⁶⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 109; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 877; bazı ayrıntılar için bk. Hamidullah, Muhammed, "Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 137, 138.

⁶⁸ Ayrıca daha geniş bilgi için bk. Yaman, Ahmet, "*İslam Hukuku Araştırmaları Bakımından Muhammed Hamidullah*", Hayatı, Kişiliğı ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 18.

⁶⁹ bk. Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 283.

⁷⁰ Yaman, *a.g.tb.*, s. 17-18; Altınay, *a.g.m.*, s. 271; Yaşaroğlu, *a.g.m.*, s. 92.

dayanan cevap, soranı tatmin etmiyordu. Şimdi inanıyorum ki, Hülagu'nun yakıp yıkan istilalarından sonra, Gazan Han zamanında olduğu gibi, bugün en azından Avrupa ve Afrika'da, İslam'a hizmet edecek olan ne kılıç ne de akıldır; fakat kalp ve tasavvufur."⁷¹ demektedir.

Hamidullah, önemsiz bir soru olmadığı düşüncesiyle hareket etmiş, kendisine soru soran herkese cevap vermeye gayret göstermiştir. Hayatı boyunca, dünyanın her yerinden kendisine ilmi yönden danışan herkese yol göstermiş, bu yolda hiçbir fedakârlıktan çekinmemiştir. Aynı şekilde kendisine yazılan her bir mektuba uzun kısa demeden mutlaka cevap vermiştir.⁷²

İslam dünyasındaki karışıklıklardan kahrolan Hamidullah, ortak noktaları dile getiren, asgari müştereklerde birleşmeye gayret gösteren bir anlayışla hareket etmekle birlikte, birleştirici bir fonksiyon üstlenmiştir. Eserlerinde, ilk zamanlardan itibaren ayrımcılığa neden olan olayları ele almış ve nihayetinde Müslümanların bir araya gelmelerinin çok zor olmayacağı kanaatine varmıştır. Makale ve kitaplarında İslam dünyasının birlik ve beraberliğini bozan hususları tespit ederek panzehir mahiyetinde reçeteler sunmuştur.

C. ESERLERİ

Muhammed Hamidullah İslâm Hukuku başta olmak üzere İslâm Tarihi, Hadis, Tefsir, İktisat, Siyer, Medeniyet Tarihi ve Dinler Tarihi gibi İslam ilimlerin çeşitli alanlarında araştırmalar yapmış, kırk civarında kitap ve yedi yüze yakın makale telifi yanında yazma halinde bulunan birçok önemli kaynak eserin yayını

⁷¹ Daha geniş bilgi için bk. Kılıç, *a.g.m.*, s. 42; Yine bu bağlamda bir yerde de, "Bu gün batılı bir araştırmacıyı Fahreddin er-Razi değil, daha çok Muhyiddin İbn Arabi etkilemektedir" demektedir. bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 254.

⁷² 16-17 Aralık 2006 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen "Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu"nda Salih Tuğ Hoca Efendi'nin aktarmış olduğu bir anekdotta Hamidullah'ın, İbn Abbas'tan gelen bir hadise binaen kendisine gönderilen her mektuba cevap yazdığını söylemektedir. İbn Abbas'ın rivayeti şöyledir: "Kendisine yazılan bir mektubuna cevap vermeyen bir kimse, selam verildiği halde almayan kimsenin durumuna düşer" İşte bunun bir nişanesi olarak da İhsan Süreyya Sırma, Hamidullah Hoca'nın kendisine yazmış olduğu mektuplardan muhafaza edebildiklerini, onun insanlara hizmet yolundaki titizliğini, ilmi duyarlılığını, hakşinashlığını, centilmenliğini, Müslüman nesillere örnek olması için neşretmiştir. Bu kitapta Hamidullah Hoca'nın kendi el yazısıyla kaleme aldığı yaklaşık 133 mektup mevcuttur. bk. Sırma, İhsan Süreyya, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2006.

gerçekleştirmiştir. Eserlerini çoğunlukla Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca kaleme almıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi o, çalışmalarını sürekli gözden geçirmiş, yeni ilâvelerde bulunmuş ve varsa yanlışlarını tashih etmiştir.

Hamidullah'ın çeşitli dillerde yazılmış olan en çok Türkçede yayınlanmıştır. Yayınlanan eserlerinin birçoğu Türkçeye tercüme edilip neşredilmiş⁷³ olup belli başlıları şunlardır⁷⁴:

1. Te'lif Eserleri

1. *The Muslim Conduct of State* (Hyderabad-Deccan 1942; Lahore 1945, 1953, 1962, 1979). İslâm devletler hukukuna dair olup ilk defa 1941-1942 yıllarında *Islamic Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Eserde Hamidullah'ın Bonn Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi de yer almaktadır. *Islamic World Inter-State Relations* adıyla da yayımlanan kitabı (New Delhi 2001) Kemal Kuşçu (İstanbul 1963; Ankara 1979) ve Hamdi Aktaş (İstanbul 1998) *İslam'da Devlet İdaresi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

2. *Le saint Coran* (Paris 1959, 1989). Kur'an-ı Kerim'in bir müslüman âlim tarafından yapılan ilk Fransızca çevirisi olup aynı zamanda Kur'an'ın bir Batı dilinde en çok okunan tercümesidir. Baş tarafında Kur'an tarihi hakkında bilgiler ile Batı dillerindeki Kur'an çevirilerinin listesini içeren bir giriş yer almaktadır. Bir tür tefsirî tercüme özelliği taşıyan meâlde açıklamalar çoğunlukla notlar şeklindedir. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından *Aziz Kur'an* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserin (İstanbul 2000) daha önce yalnız giriş kısmının çevirisi yapılmıştır (*Kur'an-ı Kerim Tarihi: Bir Deneme*, trc. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul 1965; Ankara 1991 [Macit Yaşaroğlu'nun *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* ile birlikte]; *Kur'an-ı Kerim Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleleri*, ilâvelerle birlikte trc. Salih Tuğ, İstanbul 1993).

⁷³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XVIII.

⁷⁴ Hamidullah'ın eserlerinin listesi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1159-1169; Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 15-17; Yaşaroğlu, *a.g.tb.*, s. 6-10.

3. *Quran in Every Language* (Hyderabad-Deccan 1936, 1939). Bütün Kur'an tercümelerinin bibliyografik bir listesi olup Fâtiha sûresinin çeşitli dillerdeki çevirilerini ihtiva etmektedir.

4. *Introduction to Islam* (Hyderabad-Deccan 1957, *Initiation à l'Islam*, Paris 1963). Hamidullah bu eserini, İslâm hakkında güvenilir bilgi edinme ihtiyacına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtir. Yirmiden fazla dile çevrilen ve pek çok kişinin İslâm'ı benimsemesine vesile olan kitap Kemal Kuşçu (İstanbul 1961, 1965, 1973) ve Cemal Aydın (Ankara 1996) tarafından *İslam'a Giriş* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

5. *Le prophète de l'Islam: Sa vie et son oeuvre* (I-II, Paris 1959, 1978, 1979; *İslâm Peygamberi*, trc. M. Sait Mutlu – Salih Tuğ, İstanbul 1969, 1972; trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980, 1990, 2003; trc. Mehmet Yazgan, İstanbul 2004). Müellif, Hz. Peygamber'in hayatını ilk elden verilere ve kaynaklara dayanarak incelediği bu eserin üzerindeki çalışmalara devam ederek yeni baskılarına çeşitli bilgiler eklemiştir. Çeşitli dillere çevrilen kitapta konular siyer kitaplarının aksine sistematik düzenle anlatılmıştır.

6. *Muhammad Rasulallah* (Hyderabad-Deccan 1974). Hz. Peygamber'in hayatını özet olarak ele alan eseri Salih Tuğ (*Resûlullah Muhammed*, İstanbul 1973, 1992) ve Ülkü Zeynep Babacan (*Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, İstanbul 2001) Türkçe'ye tercüme etmiştir.

7. *The Battlefields of the Prophet Muhammad* (Woking 1953; Hyderabad-Deccan 1972). İlk olarak 1952 ve 1953'te *The Islamic Review* dergisinde (London) neşredilen eser Hz. Peygamber'in *Savaşları ve Savaş Meydanları* adıyla Türkçe'ye (trc. Salih Tuğ, İstanbul 1962, 1972, 1981, 1991), *Resûl-i Ekrem der Meydân-ı Ceng* ismiyle Farsça'ya (trc. Seyyid Gulâm Rızâ, Tahran 1956, 1970) tercüme edilmiştir.

8. *Mecmû'atü'l-vesâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside* (Kahire 1941, 1956; Beyrut 1965, 1983, 1985, 1987). Doktorasının malzemesini oluşturan idarî-siyasî belgelerin neşridir. Müellif, eserin her yeni baskısında bulduğu belgeleri eklemek suretiyle çalışmasını geliştirmiştir. Kitabın Hz. Peygamber

dönemiyle ilgili bölümü Vecdi Akyüz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Hız Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*, İstanbul 1997).

9. *Le grand livre de la conduite de l'état* (I-IV, Ankara 1989). Muhammed eş-Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebîr* adlı kitabının Serahsî'nin yaptığı şerhle birlikte Fransızca'ya tercümesidir. UNESCO adına hazırlanan, ancak bu kurum tarafından yayımlanamayan tercüme Türkiye Diyanet Vakfı neşretmiştir.

10. el-Bokhari, les tradition islamiques (tome-5). Introduction et notes correctives de la traduction française de Octave Houdas et William Marçais (Paris 1401/1981). Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin iki şarkiyatçı tarafından yapılan Fransızca çevirisindeki yanlışları göstermek üzere kaleme alınmıştır.

11. *The Emergence of Islam*. Hamidullah'ın, hicretin 1400. yılı kutlamaları çerçevesinde Pakistan'ın Bahâvelpûr şehrindeki İslâm Üniversitesi'nde verdiği on iki konferansından oluşmaktadır. Bu metinler ilk defa *Hutabât-ı Behâvelpûr* adıyla Urduca (1981, 1985), bazı değişikliklerden sonra İngilizce (trc. Afzal İqbal, İslamabad 1993) olarak yayımlanmıştır. Eseri Murat Çiftkaya *İslâm'ın Doğuşu* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1997).

12. Six originaux des lettres diplomatiques du prophète de l'Islam (Paris 1985, Hazret-i Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, trc. Mehmet Yazgan, İstanbul 1998).

Muhammed Hamidullah'ın kitapçık tarzında kaleme aldığı çok sayıdaki eserinin başlıcaları şunlardır: *Daily Life of a Muslim* (İslamabad 1989); *Economic System of Islam* (İslamabad 1989); *The Muslim Women* (İslamabad 1989); *Spiritual Life in Islam* (İslamabad 1989); *Status of Non-Muslim in Islam* (İslamabad 1989). Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde okuttuğu bazı derslerin notları *İslâm Tarihine Giriş* (trc. Ruhi Özcan, İstanbul, ts.) ve *İslâm Müesseselerine Giriş* (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992), aynı fakültede verdiği çeşitli konferansların tercümeleri de *Misafir Prof. Dr. M. Hamidullah'dan Konferanslar* adıyla (trc. Zahit Aksu, baskı yeri ve tarihi yok) basılmıştır.

2. Neşirleri

1. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh* (I-II, Dımaşk 1385/1965 [Fransızca olarak kaleme alınmış uzun bir girişle birlikte]).

2. İbn İshak, *es-Sîre* (Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî, Rabat 1976).

3. Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuhaf* (Küveyt 1959).

4. Nu'mân b. Muhammed b. Irâk, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir fî târihi'l-Basra ve'l-Cezâ'ir* (İslâmâbâd 1973).

5. Radiyyüddin Ahmed b. İsmâil el-Kazvînî, *Kitâbü's-Serd ve'l-ferd fi sahâ'ifi'l-ahbâr* (İslâmâbâd 1411).

6. İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ' fi mevâsîmi'l-'Arab* (Charles Pellat ile birlikte, Haydarâbâd 1375/1956; Bağdat 1988).

7. Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-'Irâk* (Paris 1989).

Hamidullah ayrıca İslam Tarihinin ilk Botanik bilimi çalışması olan Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı ansiklopedik eserinin bir kısmını (Kahire 1973; Karaçi 1993), Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşrâf* inin Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bölümünü (Kahire 1959), Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbü mâ câ'e ismâni ehadühümâ eşheru min sâhibihî fesümmiyâ bihî* adlı risâlesini, *Kitâbü'l-Emsâl*'inin bir cüzünü (*MMİr.*, IV/1 [1375/1956], s. 35-45) ve Hemmâm b. Münebbih'in *es-Sahîfetü's-sahîha*'sını (*MMİADm.*, XXVIII [1953], s. 96-111; Dımaşk 1954; Hyderabad-Deccan 1955, 1956 [Urduca tercümesiyle birlikte], 1961, 1967; Paris 1979) yayımlamıştır. *es-Sahîfetü's-sahîha*'nın baş tarafında hadislerin tedvinine dair geniş bir girişi bulunmaktadır. Eser Kemal Kuşçu (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*, İstanbul 1967), Talat Koçyiğit (*Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi*, Ankara 1967) ve M. Ragıp İmamoğlu (*İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadîs Mecmuası*, Ankara 1966-1967) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Hamidullah'ın çeşitli dergilerde yayımlanan çok sayıdaki makalesinden bazıları şunlardır: “İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes” (trc. İbrahim Canan, *İİFD*, III [1979], s. 379-410; IV [1980], s. 313-326); “İslâmî İlimlerde İsrâiliyat Yahut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler” (*İİFD*, sy. 2 [1977], s. 295-319); “İslâm'da Devletler Hususi Hukuku Mefhumu” (*Annales de la faculté de droit d'Istanbul*, XII/18 [1962], s. 320-339); “İslâm'da Hac” (trc. M. Âkif Aydın, *İTED*, VIII/1-4, [1980], s. 123-162); “Hicrî Takvim ve Tarihî Arkapları” (trc. Kasım Şulul, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 [2000], s. 671-685); “Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri” (trc. Abdullah Aydın, *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 [1980], s. 327-342); “İslâm'da Şahsî Teminatların Kaynakları Meselesi” (trc. Ahmet Özel, *Diyanet Dergisi: Hicret Özel Sayısı* [1981], s. 217-231); “Une ambassade du calife Abu Bakr auprès de l'empereur Heraclius et le livre byzantin de la prédiction des destinées” (*Folia Orientalia*, II/1-2 [1961], s. 29-42); “A Letter of the Prophet in the Musnad Script Addressed to the Yemenite Chieftains” (*HI*, V/3 [1982], s. 3-20); “Usûl al-Fıqh'ın Tarihi” (trc. Fuad Sezgin, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1 [1956-57], s. 1-18); “Constitutional Problems on Early Islam” (*İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1-4 [1973], s. 15-36; 1924-1980 yılları arasındaki çalışmalarıyla ilgili seçme bir bibliyografya için ayrıca bk. *İslâm Peygamberi*, II, 1159-1169).

Muhammed Hamidullah'ın İslâm hukuku ve İslâm tarihine dair makaleleri derlenerek *İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları* (der. Salih Tuğ, İstanbul 1962), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları* (der. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2005. Eser seçilen makaleler bakımından Salih Tuğ Hoca'nın derlediği “İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları”ndan farklıdır.) *İslam Hukuku Etütleri* (İstanbul 1984), *İslâm Anayasa Hukuku* (haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995) ve *Makaleler / İlk İslâm Devleti* (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992) adıyla yayımlanmıştır.

II. HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI ve HUKUK SİSTEMLERİNİN SİSTEMATİĞİNDE ANAYASA HUKUKUNUN YERİ VE MAHİYETİ

A. HUKUKUN KOLLARA AYRILMASI

Toplum halinde yaşamak zorunda olan insanlar bir araya gelerek topluluklar oluşturur ve her insan bir toplum içinde yaşar. Toplumsal yaşamın bir düzen içinde yürüyebilmesi için de sosyal düzen kurallarına ihtiyaç vardır. Toplum düzenini sağlayan din, ahlak ve görgü (âdâb-ı muâşeret) kurallarının yanı sıra bir başka düzen kuralı da hukuktur. Türkçeye Arapçadan geçmiş olan “hak” kelimesinin çoğulu olan hukuk kavramı genel olarak toplumda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması, yaptırıma (müeyyideye) bağlı kılınmış kurallar bütünü şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁵

Günümüzde, çeşitli ülkelerde, çeşitli hukuk sistemleri uygulanmaktadır. Roma (Germen) hukuku,⁷⁶ common law,⁷⁷ sosyalist hukuk⁷⁸ ve İslâm hukuku⁷⁹

⁷⁵ Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin yay., 7. bs., Ankara 2002, s. 487.

⁷⁶ Roma Hukuku'na dayanan ve genellikle Kara Avrupa'sı ülkelerinde uygulanan bir hukuk sistemidir. Roma hukuku, genellikle Roma şehrinin kuruluş tarihi olarak kabul edilen m.ö. 753 (754) yılından, Doğu Roma İmparatoru Justinianus'un ölümüne (m.s. 565) kadar geçen zaman içinde Roma'da ve Roma egemenliği altındaki ülkelerde uygulanmış bir hukuk olarak tanımlanmaktadır. Çelebican, Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku –Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Kişiler Hukuku, Hakların Korunması-*, Yetkin yay., 8. bs., Ankara 2003, s. 27; Başlangıçta küçük bir şehir devletinin hukuku olan Roma hukuku, zamanla bu şehrin sınırlarını aşmış, giderek bir dünya imparatorluğunun hukuku durumuna gelmiştir.

⁷⁷ Common law veya “ortak hukuk” sistemi, İngiltere’de özellikle 11. yüzyılda gezici yargıçlar tarafından geliştirilmiştir. Roma Hukuku'nun tersine özel-kamu ayrımı yoktur. Sorunlar genellikle özel hukuk ilkelerine göre ve meseleci metoda uygun olarak çözülmektedir. Ayrıca Roma hukuku'nun etkisi dışında gelişmiştir. Bu hukuk sistemi Anglosakson ülkelerinde uygulanmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Jenks, Edward, *İngiliz Hukuku Hakkında Genel Bilgiler*, (trc. Mukbil Özyörük), AÜHFD, Ankara 1950, c. VII, sy., 1, 2, s. 40-79; Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı- Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan kit., 5. bs., Ankara 1983, s. 74, 75.

⁷⁸ Sosyalist hukuk sistemi, 20. yüzyılın ilk yarısında yer alan komünist devriminden sonra, Rusya’da, doğu Avrupa ülkelerinde ve bazı uzak doğu ülkelerinde uygulama alanı bulmuştur. Hukuk, Marksist-Leninist görüşe dayanır. Özellikle üretim araçları üzerinde bireyin mülkiyet hakkı reddedilmekte, toplumun çıkarları ön plana alınmaktadır. Kamu ve özel hukuk ayrımına yer verilmemekte olup her şey kamu hukuku açısından değerlendirilmektedir. Hukuk, sosyalist düzenin gerçekleştirilmesinde, sadece bir araç olarak görülmektedir. Gözübüyük, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü yay., Ankara 1973, s. 15-16; Bilge, a.g.e., s. 74.

⁷⁹ İslâm Hukuku, İslâm dininin ortaya koymuş olduğu, vahye dayanan bir hukuk sistemidir. Temelde kitap, sünnet, icma ve kıyas'ın yanında çok sayıda kaynak (mezhepler arasında farklı görüşler

başlıca hukuk sistemleri arasında gösterilmektedir.⁸⁰ Her hukuk sisteminin de kendine göre bir sistematiği vardır. Hukukun sistemi, nitelikleri ve özellikleri açısından, kişilerle kişiler veya kişilerle toplum arasındaki çeşitli ilişkileri düzenleyen hukuk kurallarını bir tertibe, bir sıralamaya tabi tutmak şeklinde tanımlanmaktadır. Kısacası hukuk, düzenlediği ilişkilerin türüne göre tasnif edilmiş, bir sıralamaya tabi tutulmuştur.⁸¹

1. Özel-Kamu Hukuku Ayırımının Tarihi Gelişimi

Hukuk kavramına, kuralların tamamını birlikte ve bir arada düşünmekle (bütüncül yaklaşım) ulaşılır. Hukukçular, hukuk kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için hukukun bütününe bölümlere ayırarak ele almışlardır. Bu ayırmda hukuk kurallarının düzenlediği ilişkilerin türü, kuralların içeriği ve kurallardan beklenen işlevin neler olduğu öne çıkmaktadır.⁸²

Hukukun karmaşık ve çok yönlü özelliği ve hukuk konusundaki farklı anlayışların varlığı, değişik hukuk sınıflandırmalarını ortaya çıkarmıştır. Pozitif hukuk⁸³ kurallarını çeşitli yönlerden tasnif ederek bölümlere ayırma imkanı bulunmakla birlikte kamu hukuku-özel hukuk şeklindeki ayırım, tarihsel kaynak bakımından en eski ve günümüzde de en yaygın olan bölümlenme kabul edilmektedir. Bu ayırım sadece pozitif hukuk⁸⁴ alanında değil, hukuk öğretimi alanında da kendisini göstermektedir.⁸⁵

bulunmakla beraber) İslâm Hukuku'nun oluşmasında rol oynamıştır. İtikat, ibadet ve ahlakın yanında, hukukun da ana kaynağını Kur'ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in (s.a) sünneti oluşturmaktadır. Bu iki kaynağa aykırı olan hiçbir kuralın, meşru kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. el-Mâide, 5/44, 45, 47; en-Nisâ, 4/59; el-Haşr, 59/7; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz yay., İstanbul 2001, I, 17-18.

⁸⁰ Yaşadığımız coğrafya ve etkileşim içerisinde bulunduğumuz hukuk sistemleri dikkate alınarak bu tasnif yapılmıştır.

⁸¹ Adal, Erhan, *Hukukun Temel İlkeleri El Kitabı*, Beta yay., 7. bs., İstanbul 2002, s. 89.

⁸² Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *Hukuka Giriş*, Aybay yay., 2. bs., İstanbul 1991, s. 71.

⁸³ Bir ülkede belli bir zamanda yürürlükte bulunan hukuk kurallarının tümüne birden müspet hukuk veya pozitif hukuk denir. Pozitif hukukun içerisine sadece yazılı olan hukuk kuralları, örneğin yasalar, yasa niteliğinde kararname, uluslararası anlaşmalar, tüzükler, yönetmelikler ve inançları birleştirme kararları değil; yazılı olmayan hukuk kuralları, örneğin töre (örf-adet) hukuku da girmektedir. Aynı zamanda buna yürürlükte olan hukuk adı da verilmektedir. bk. Adal, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁴ Belli bir zamanda toplumu düzenleyen yaptırımlı kurallar.

⁸⁵ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 19; Bilge, *a.g.e.*, s. 108; Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 72.

İlkel toplumlarda hukuk, geleneklere dayandığı ve kanun koyucunun akılcı, iradi bir davranışının sonucu olmadığı için bilimsel bir nitelik taşımadığı bilinmektedir. Bu nedenle hukuka bir bütün olarak bakılmış ve özel hukuk-kamu hukuku ayrımı yapılmamıştır. Zamanla devletin doğması ve çeşitli nedenlerle devletin kişi haklarına müdahalede bulunması üzerine tasnif yapma (sınıflandırma) ve kamu hukukunu özel hukuktan ayırma yoluna gidilmiştir.⁸⁶

Hukukun kamu ve özel hukuk ayrımı Roma Hukuku'na dayandırılmaktadır. Roma'nın ünlü hukukçusu Ulpianus, Roma devletinin yapısını ilgilendiren hukuka jus publicum (kamu hukuku), bireylerin çıkarlarını ilgilendiren hukuka da jus privatum (özel hukuk) demiştir.⁸⁷ Corpus Iuris Civilis'te⁸⁸ aynen şöyle denilmektedir: “Jus publicum as statum rei Romanae spectat, jus privatum ad singulorum utilitatem”. Yani “Kamu hukuku Roma Devletine, özel hukuk ise bireylerin yararlarına ilişkindir.”⁸⁹

Özellikle 19. yüzyılın başından itibaren bu ayrıma dayanan görüş ve çözümler yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bilhassa bu sistem, hukuku sistematik bir şekilde inceleyebilmek amacıyla Alman hukuk bilginlerince daha da geliştirilmiştir. İlk olarak “mutlakiyet” yönetimleri kendi egemenlik alanlarını genişletmek ve güçlendirmek için kamu hukuku-özel hukuk ayrımını kullanmak istemişlerdir. Daha sonraları ise bireysel alandaki güvencelerin, özellikle kişinin kamusal otoriteye karşı korunması için gereken garantiler kamu hukuku – özel hukuk ayrımı⁹⁰ içinde aranmıştır.⁹¹ Görüldüğü gibi her ne kadar amaçlar farklı olmuş olsa da kullanılan araç, hukukun kamu ve özel hukuk şeklinde bölünmesi şeklinde olmuştur.

⁸⁶ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 19; Bilge, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁷ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 19; Bilge, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁸ Roma İmparatoru Justinianus'un hazırlattığı hukuk yapıtı.

⁸⁹ Adal, *a.g.e.*, s. 89.

⁹⁰ Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 72, 73, 101.

⁹¹ “Aslında kamu-özel hukuk ayrımı, belli bir dönemdeki ekonomik ve sosyal anlayışla yakından ilgilidir. Liberal bir siyasi rejimde özel hukuk, buna karşın sosyalist bir rejimde kamu hukuku üstün bir yer tutar. İkinci dünya savaşı sonrasında yakın dönemlere değin, batı demokrasilerinde, sosyal devlet anlayışına uygun olarak, devletin ekonomik ve sosyal hayata zorunlu olarak daha çok karışması, kamu hukukunun özel hukuka egemen olması sonucunu doğurmuştur.” bk. Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta yay., 8. bs., İstanbul 2003, s. 6.

2. Ayrımda Esas Alınan Ölçütler

Hukuk denilen bütünün sınıflandırılmasında kullanılacak ölçütler farklılık göstermektedir. Bu hususta karşımıza çıkan ilk sorun budur.⁹² Daha önce de belirtildiği gibi farklı sınıflandırmalar olmakla beraber kamu hukuku ve özel hukuk ayrımı, hukuk uygulaması açısından hemen hemen bütün hukuk kurallarını kucaklayan ve bu kuralları mantıklı bir sistem dâhilinde kümeleyerek sergileyen sistem olarak kabul edilmektedir. Ancak kamu-özel hukuk ayrımına giren kuralları birbirinden ayırmada kullanılan ölçütler tartışmalıdır. Konu ile ilgili kitaplarda daha çok ‘çıkart ölçütü’,⁹³ ‘egemenlik ölçütü’⁹⁴ ve ‘irade özgürlüğü ölçütü’⁹⁵ üzerinde durulmaktadır.

Özel hukuk ile kamu hukuku ayrımı da bu ölçütlerin hiç birinin tek başına yeterli olmadığı ileri sürülerek her biri çeşitli açılardan tenkide tabi tutulmaktadır. Bu sebeple saydığımız ölçütler, birlikte kullanıldıkları zaman kamu hukukunu özel hukuktan ayırmada yardımcı olabilir. Günümüzde birey-devlet arasındaki ilişkiler daha da girift hale gelmiştir. Özellikle çağdaş toplumlarda kamusal çıkarla, bireysel çıkarı birbirinden ayırmak çok kolay olmamakla beraber kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki sınırın, her zaman her yerde aynı ve kesin olduğu da görülmemektedir. Dolayısıyla özel hukuk ilişkileri ile kamu hukuku ilişkileri birbirine karışabilir. Özel hukuk alanında kamu hukuku kuralları, kamu hukuku alanında da özel hukuk kuralları bulunabilir. Yani kişilerin (hukukun süjeleri) niteliğine bakılarak yapılan ayırım da bazı durumlarda yetersiz kalmaktadır. Mesela bir kamu kuruluşunun taraf olduğu her hukuk ilişkisi bir kamu hukuku ilişkisi olmayabilir.⁹⁶ Anlaşılacağı gibi kamu hukuku özel hukuk ayrımında kullanılan

⁹² Honig, Richard, *Hukuk Başlangıcı ve Tarih*, (trc. M. Yavuz), 2. bs., y.y., İstanbul 1935, s. 18-34; Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 26, 27; Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 71-74; 101-103.

⁹³ Bireyin çıkarı söz konusu ise özel hukuktan, kamunun çıkarı söz konusu ise kamu hukukundan söz edilir. Honig, *a.g.e.*, s. 18-34.

⁹⁴ Hukukî ilişkinin tarafları arasında bir eşitsizlik söz konusu ise kamu hukukundan, aksine taraflar arasında eşitlik varsa özel hukuktan bahsedilir. Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 71-74, 101-103.

⁹⁵ Emredici nitelikteki hukuk kuralları kamu hukukunu, tamamlayıcı nitelikteki hukuk kuralları da özel hukuku ilgilendirir. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 22

⁹⁶ Özel hukukun dallara ayrılması hakkında daha geniş bilgi için bk. Honig, *a.g.e.*, s. 18-34; Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 26, 27; Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 71-74, 101-103.

ölçütler kesin olarak belli değildir. Durumdan duruma değişiklik göstermektedir. Ancak daha kullanışlı ve mantıklı olan, ölçütlerin tamamının beraberce kullanılmasıdır.

B. HUKUK SİSTEMATİĞİNDE ANAYASA HUKUKUNUN YERİ VE TARİHİ GELİŞİMİ

Hukukun özel-kamu hukuku diye iki ana bölümü de kendi arasında alt bölümlere ayrılmaktadır. Anayasa hukukunun üst bölümlerden hangisinin içinde yer aldığı tespit edilmesi amacıyla öncelikle özel hukuk ve kamu hukukunun mahiyetleri ve sınırları hakkında bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Daha sonra ise anayasa hukukunun tarihsel gelişimine değinilecektir.

1. Özel Hukuk

Özel hukuk, en eski ve en önemli hukuk bölümü olarak kabul edilir. Toplum içindeki kişilerin ve kuruluşların eşit haklara sahip ve eşit sorumluluklar altında bulunan varlıklar olarak sürdürdükleri ilişkileri düzenleyen hukuk alanına özel hukuk denilmektedir.⁹⁷ Mesela mal sahibi ile komşusu, alacaklı ile borçlu, kiraya veren ile kiracı, satıcı ile alıcı, karı ile koca arasındaki ilişkiler özel hukuk ilişkileri olarak kabul edilir.

Daha eski kullanımında ‘hususî hukuk’ olarak adlandırılan Özel hukuk, bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemektedir. Özel hukuk kurallarının oluşmasında ve uygulanmasında devletin rolü tarafsız bir düzenleyici ve uygulayıcı konumundadır. Bu tür hukuk ilişkisinde devletin müdahalesi ancak kişisel ilişkiler açısından bozulan düzeni tekrar kurmaktan ibarettir. Kişisel hak ve hürriyetlerin varlığı, bunun sonucu olarak sözleşme serbestliğinin, mülkiyet ve miras haklarının tanınması, özel hukukun temelini teşkil etmektedir. Özel hukuk alanında eşitlik ve irade özgürlüğü kural olmakla birlikte toplumsal zorunluluk olmadıkça, bireylerin yetkileri sınırlandırılmamaktadır.⁹⁸ Diğer taraftan bazı durumlarda devlet de (kamu kurum ve kuruluşları da) bir özel hukuk ilişkisinin taraflarından biri olabilir. Çünkü

⁹⁷ Bilge, *a.g.e.*, s. 110.

⁹⁸ Honig, *a.g.e.*, s. 12-32; Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 18; Bilge, *a.g.e.*, s. 109; Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 71-74

devletin ve derece derece kamu kurum ve kuruluşlarının da kişilikleri (kamu tüzel kişiliği) bulunmaktadır. Bu tüzel kişiler de ihtiyaçlarını özel ilişkiler kurarak karşılarlar.⁹⁹

Günümüzde özel hukuk; Medeni Hukuk, Ticaret Hukuku ve Devletler Özel Hukuku olmak üzere üç kola ayrılarak ele alınmaktadır.¹⁰⁰ Konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için burada özel hukukun alt dallarının ismi verilmeye yetinilmektedir.

2. Kamu Hukuku

İnsanların bir arada yaşaması sonucu oluşan toplum hayatında, hak ve özgürlüklerin belirlenmesi, adaletin temini ve toplum düzenin sağlanması, toplumun örgütlenmesini gerektirmiştir. Bu örgütlenme, zamanla gerek toplumun gerekse toplum yöneticilerinin nüfuzunun artmasına neden olmuştur. Bu durum devlet ilişkilerini düzenleyen kuralların ayrı bir biçimde ele alınıp incelenmesine yol açmıştır. İşte toplumsal örgütlenmeyi ve kişi-toplum ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarının bütünü oluşturulan hukuk koluna kamu hukuku denilmektedir.¹⁰¹ Burada toplumsal örgütlenmeden devlet ve onun içinde yer alan kurumların örgütlenmesi kastedilmektedir. Kamu hukukunun tanımından da anlaşılacağı üzere kamu hukukunun konusunu, kamu otoritesi ile donatılmış bulunan devlet örgütleri, bunların işleyişleri ve devletin kişiler ve diğer devletlerle olan ilişkileri oluşturmaktadır.

Özel hukukun tersine kamu hukuku alanında taraflar (birey ve devlet) arasında bir eşitsizlik göze çarpmaktadır. Taraflardan kamu gücünü elinde bulunduranın, iradesini zorla karşı tarafa kabul ettirme olanağı vardır.¹⁰² Yani kamu

⁹⁹ Mesela bir devlet kuruluşunun kendisine çalışma yeri sağlamak üzere bir kimsenin binasını kiralaması. Bu kira ilişkisi, “özel hukuk” alanına giren özel bir ilişki sayılır. Yine devletin bazı kamu hizmetlerinin görülmesi için, ticari ve iktisadi bir biçimde faaliyet gösteren bir takım kuruluşlarının (devlete ya da yerel yönetim birimlerine bağlı Sümerbank, şeker fabrikaları anonim ortaklığı vb.) bireylerle olan iş ilişkileri de özel hukuk kurallarına tabidir. Aybay, Rona, -Aybay, Aydın, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁰⁰ Ancak bunlara “fikri hukuk”u ilave edenler de mevcuttur. bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰¹ Bilge, *a.g.e.*, s. 110, 121, 122.

¹⁰² Mesela bir kamu kuruluşu, kamulaştırma yoluyla mal sahibinin isteğine bakmaksızın, taşınmaz bir malı zorla elde edebilir.

hukuku kuralları emredici nitelikte kurallardır. Kamu hukuku alanındaki ilişkilerde iki taraftan biri veya her ikisi kamu kuruluşu olabilir.¹⁰³

Kamu hukukunu oluşturan hukuk dalları, özel hukuk dallarına göre, yeni ve hızla gelişmektedir. Özel hukukun 19. yüzyıla kadar üstünlüğünü koruduğu görülmektedir. Ancak bu yüzyılda devlet görevlerinde meydana gelen değişme, toplumcu görüşlerin üstünlük kazanması, kamu hukukunun gelişmesine ve yavaş yavaş üstünlük kazanmasına yol açmıştır. Hatta sosyalist ülkelerde, özel hukuk bir yana itilerek kamu hukukun ağırlık kazanmakta olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁰⁴

Günümüzde değişik yaklaşımlar var olmakla birlikte kamu hukuku; anayasa, idare, ceza, yargılama, milletlerarası hukuk ve devletler genel hukuku (umumi amme hukuku) olmak üzere altı ayrı kola ayrılarak ele alınmaktadır. İşte görüldüğü gibi anayasa hukuku kamu hukukunun alt kolunu oluşturmaktadır. Çünkü anayasa hukuku bireyle ilgili değil de devletle ilgili ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalıdır. Hatta kamu hukukunun en önde gelen kolu özelliğini taşımaktadır.

3. Anayasa Hukukunun Yeri ve Tarihi Gelişimi

Daha önce belirtildiği üzere anayasa hukuku, kamu hukukunun sınırları içerisinde yer almaktadır. Anayasa hukuku veya daha eski ifadesi ile esas teşkilat hukuku¹⁰⁵; “*yasama, yürütme ve yargı gibi devletin temel organlarının kuruluşunu, işleyişini ve bu organlar arasındaki karşılıklı ilişkileri ve devlet karşısında vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen hukuk kurallarını inceleyen hukuk bilimi*” olarak tarif edilmektedir.¹⁰⁶ Bununla beraber anayasa hukuku bir yönüyle, hukukun bir alt bölümü olmakla birlikte daha çok, genel prensipleri ve kökleri bu hukukta bulunan, bütün diğer hukuk dallarının esasını ve temelini teşkil

¹⁰³ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁴ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁵ Anayasa terimi ile anayasa hukukunu birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Türkçede aynı anlamda Kanûn-i Esâsi, teşkilat-ı esasiye kanunu veya esas teşkilat kanunu terimleri de kullanılmıştır. Anayasayı en iyi karşılayan kavram esas teşkilat kanunu olduğu gibi anayasa hukukunu da dolayısıyla Esas teşkilat hukuku karşılamaktadır. Bu kavramlarla ilgili geniş bilgi için bk. Başgil, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku*, y.y, İstanbul 1960, I, s. 4; Erdoğan, Mustafa, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Adres yay., 2. bs., Ankara 2004, s. 38, 39; Teziç, *a.g.e.*, s. 3, 4.

¹⁰⁶ Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, Ekin Kitabevi yay., 2. bs., Bursa 1999, s. 147.

etmektedir.¹⁰⁷ Bu tanıma göre günümüz anayasa hukukunun belli başlı iki yönünün olduğu görülmektedir: Bunlardan birincisi devletin temel organlarıyla, ikincisi ise vatandaşların temel hak ve özgürlükleriyle ilgilidir.

Birinci yönüyle anayasa hukuku, yasama, yürütme ve yargıdan oluşan devletin temel organlarının, bir yandan *kuruluşunu*, diğer yandan *işleyişini* incelemektedir. “Kuruluş” ile kastedilen şey, yasama, yürütme ve yargının *organik açıdan* incelenmesidir. “İşleyiş” ile kastedilen şey ise, bu organların *fonksiyonel açıdan* incelenmesidir. Keza birinci yönüyle anayasa hukuku, bu temel organların karşılıklı ilişkilerini de incelemektedir. İkinci yönüyle ise, anayasa hukuku vatandaşların devlet karşındaki temel hak ve özgürlüklerini incelemektedir. Bu temel hak ve özgürlükler, aynı zamanda devletin temel organlarının yetkilerinin sınırını da oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Böylece anayasa hukukunun konusu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü gibi anayasa hukukunun konusunun kısaca devlet olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer hukuk dallarına göre hayli yakın bir geçmişe sahip olan anayasa hukuku, batı hukuku içinde gelişmiş bir hukuk dalı olarak değerlendirilmektedir. Anayasa hukukunun kısaca ortaya çıkışı ve gelişim sürecini Salih Tuğ şu şekilde açıklanmaktadır: “Rönesans’ın insanlığa sağlamış olduğu en büyük faydalardan biri kamu hukuku sahasında olmuş, bu durum 18 ve 19. asırlarda başlayıp nihayet 20. asırda bütün kurumlarıyla olgunluk çağına ulaşan anayasa hukuku alanında gerçekleşmiştir. Devlet iktidarının evelden belli kaidelere tabi olması şeklinde gerek nazariyatta ve gerekse mevzuatta, evvelce tarih boyunca çeşitli cemiyet ve medeniyetlerde muhtelif ferdi teşebbüsler olmuşsa da bunlar, bir yandan nazariyat, bir yandan mevzuat ve nihayet bir yandan da devamlı tatbikat görüşü açısından beslenemediklerinden uzun ömürlü olamamış, ya tavsiye ve nasihatlere yahut da bir devlet başkanının şahsi tatbikatına özgü kalmıştır. İşte Rönesans’ın doğurduğu ortamda gelişen bu hukuk dalı, halen üzerinde çeşitli münakaşalar yapılmakla

¹⁰⁷ Zanobini, Guido, *İdare Hukuku*, (trc. Atıf Akgüç, Sahir Erman) İÜ yay., İstanbul 1945, I, 18.

¹⁰⁸ Gözler, *a.g.e.*, s. 147.

birlikte bir kere mevzu hukuk¹⁰⁹ bakımından ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde, büyük ihtilal sonrası Fransa'sında ve nihayet 19. asır boyunca hemen hemen bütün Avrupa memleketlerinde devlet iktidarını kayıtlayıcı mevzuata müncer olmuştur."¹¹⁰

İlk olarak 1787 yılında Amerika'da, hükümetin kuruluş ve işleyişini düzenleyen bir kanun metni içinde "anayasa" (constitution) terimi kullanılmıştır. Fransa'da bir halk ihtilali sonrası birden bire gelişip kurumsallaşan bu kavram, zamanla Avrupa'da sık sık ve önemle üzerinde durulan bir konu haline gelmiştir.¹¹¹

19. asır boyunca batıda yürürlüğe giren anayasaların gayesi, devlet iktidarının kötüye kullanılmasını önlemektir.¹¹² Böylece yürürlüğe giren anayasalar neticesinde başta batı olmak üzere dünyanın birçok yerinde doğrudan veya dolaylı olarak da olsa kuvvete dayalı düzenin yerine, hukuka ve kanuna dayalı yönetim şeklinin hâkim olmaya başladığı görülmektedir.

İslâm dünyasında devletin temel yapısını, diğer kanunların uyması gereken ana esasları ve fertlerin temel hak ve hürriyetlerini belirleyen esas teşkilat kanunu ve anayasaların İslâm hukuk geleneğinde olmadığı kabul edilmektedir. Her şeyden önce İslâm hukukunda devletin öncülüğünde hazırlanmış resmi kanun metinleri bulunmamaktadır. Bu vâkıa hukukun diğer alanlarında olduğu gibi anayasa hukuku alanında da geçerlidir.¹¹³ Bu nedenle aile, miras, borçlar, ticaret ceza hukuku gibi anayasa hukuku esasları da İslâm hukukçuları tarafından kaleme alınan ve resmi özelliği bulunmayan fıkıh kitaplarında derlenmiştir. Ayrıca anayasa hukuku ile ilgili dini hükümleri (fıkıh kitaplarının ayrı bir bölümünde değil de), "el-Ahkâmü's-

¹⁰⁹ Mevzu hukuk: Bir ülkede belli bir zamanda yürürlükte bulunan hukuk kurallarından sadece yazılı olanlarını kapsar. Yani yetkili bir organ tarafından konulmuş bulunan yasa, yasa niteliğinde kararname, yapılan uluslar arası anlaşmalar, tüzük, yönetmelikler ve inançları birleştirme kararları ifade edilir. Bunun anlamı "konulmuş hukuk"tur. Bunlara kısaca mevzuat denilmektedir. Adal, *a.g.e.*, s. 86.

¹¹⁰ Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan yay., İstanbul 1969, s. 52.

¹¹¹ Flanz, Gisbert, H., *XIX. Asır Avrupa'sında Anayasa Hareketleri –Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş-*, (trc. Necat Erder, Şerif Mardin, Aydın Sinanoğlu), AÜSBF yay., Ankara 1956, s. 6.

¹¹² Flanz, *a.g.e.*, s. 19-22.

¹¹³ Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta yay., İstanbul 2001, s. 103.

Sultâniyye” veya “el- Harâc” yahut “el- Hilâfet” adlı kitapların ilgili bölümlerinde aramak gerekir.¹¹⁴

İslâm ülkelerinde ise anayasa hukukuyla ilgili ilk teşriî faaliyet, Hz. Peygamber’in hicretten sonra Medine’deki Müslümanların ve gayrimüslimlerin katılımıyla gerçekleştirdiği elli iki maddeden oluşan Medine Vesikası (Anayasası)¹¹⁵ olarak kabul edilmektedir.¹¹⁶ Günümüzdeki şekliyle bir anayasa olup olmadığı tartışılmakla birlikte Hz. Peygamber bu vesikanın ilanıya, çeşitli ırk, din ve kabilelerden oluşmuş bir şehir topluluğuna karşı Müslümanların dini reisi olarak kabul edilmesi yanında yargı sahasında, askeri ve diğer alanlarda başkanlık etme sıfatını da almıştır. Böylece daha öncesinde Hz. Davut ve Musa’da (a.s) olduğu gibi maddi ve ruhani iktidar Hz. Peygamber’in (a.s) şahsında da gerçekleşmiştir.

Başta Hamidullah olmak üzere bazı âlimler tarafından bu tarihi vesika ilk İslâm anayasası olmasının yanı sıra aynı zamanda dünyanın da ilk yazılı anayasası olarak değerlendirilmektedir. Bunun gerekçesi olarak da daha önce Aristo, Konfüçyüs ve Cautilia tarafından yapılan çalışmaların, hükümdarlar tarafından vazedilmiş anayasalar değil, öğretim kitapları olduğudur. Aynı zamanda Aristo’nun kaleme almış olduğu Atina Anayasası da site devletin, tarihi bir tanımlanmasından ibaret olarak görülmektedir.¹¹⁷

Ancak ikinci bölümünde de değinileceği gibi Medine anayasasının tarihi bir değeri olmakla birlikte burada bulunan Evs ve Hazreç kabilelerinin İslâmiyet’i kabul

¹¹⁴ Mesela bk. el-Mâverdî, Ebu’l-Hasan Habib (450/1058), *el-Ahkâmu’s-Sultâniye*, (trc. Ali Şafak), Bedir yay., İstanbul 1994; el-Ferrâ, Ebû Ya’lâ (458/1066), *el-Ahkâmu’s-Sultâniye*, Beyrut, 1403/1983.

¹¹⁵ Belgenin Arapça metni ve bu belgenin tam veya belirli bölümlerini veren klasik kaynakların geniş bir listesi için bk. Hamidullah, Muhammed, *Mecmû’atü’l-vesâ’iki’s-siyâsiyye li’l-‘ahdi’n-nebevî ve’l-hilâfeti’r-râşide*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2001, s. 57-59; Humeydî, Hâlid b. Sâlih, *Sahîfetü’l-Medîne*, Beyrut 1994, s. 57-64; Belgenin Türkçe metinleri için bk. Caetani, Compilato da Leone (ö. 1354-1935), *İslâm Tarihi*, (trc. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924-1927, III, 126-146; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 202-210; Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, s. 17-48.

¹¹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 190; II, 872; Tezin ikinci bölümünde Medine vesikası hakkında ilgili başlıkta bilgi verileceğinden burada kısa bir değerlendirme ile yetinilecektir.

¹¹⁷ Geniş bilgi için bk. Hamidullah, Muhammed, “İslâm Anayasa Hukuku, -Anayasa Tarihi- Abbasiler”, (trc. Vecdi Akyüz), *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 16-18; Yine aynı açıklamalar için Hamidullah, Muhammed, “İslâm’da Anayasa”, (trc. Hamza Aktan), *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 77-78; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 189, 190; Ayrıca Medine Vesikası’nın geniş bir tahlili değerlendirmesi için bk. Tuğ, *a.g.e.*, s. 26-48.

etmeyen mensuplarının daha sonra Müslüman olmaları, Yahudilerin de belli bir süreç içinde Medine'yi terk etmeleri veya bu anlaşmadaki şartlara uymamaları, şehri terk mecburiyetinde bırakılmaları, kısa bir süre zarfında bu anlaşmanın pratik değerini tartışmalı bir duruma getirmiştir.

19. asırdan itibaren modern anlayış idare, hukuk ve her türlü toplumsal kurumlarıyla İslâm ülkelerini tesir altına almıştır. Ticari, askeri gayelerle İslâm ülkelerine yayılan Avrupalı sömürgeci ülkeler, gittikleri yerlere kendi lisan, kültür ve eğitim müesseselerini de götürmüşlerdir.¹¹⁸ Böylece İslâm âleminin 19. ve 20. asırlarda batının kültürel, siyasi, askeri ve iktisadi açıdan nüfuz ve tesiri altına girmesiyle meydana gelen gelişmelerle birlikte İslâm ülkelerindeki, dünyevî (sultan) ve dinî (Halife) karakter taşıyan idarecilerin iktidarları sarsılmıştır.¹¹⁹

İslâm ülkelerinde dış tesirle de olsa ilk olarak Tunus, Osmanlı ve I. ve II. Dünya savaşıdan sonra bağımsız olan İslâm devletlerinde şu veya bu derecede anayasalar yürürlüğe girmiştir. Hayrettin Paşa'nın vasıtasıyla çalışmalarına 1856 yılında başlanılan ve 1861 yılında ilan edilen Tunus anayasası, İslâm ülkelerindeki ilk teşriî hareket kabul edilen Medine vesikasından sonra devlet iktidarını kayıtlayıcı ilk anayasa (düstur) örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁰ Tunus anayasasının ilanından sonra Osmanlı'da da 19. asırda Mithat Paşa eliyle bir anayasa yürürlüğe konmuştur.¹²¹

Bununla birlikte İslâm ülkelerinde anayasal konuların detaylı bir şekilde işlenmemesinin veya gelişmemesinin nedenleri üzerinde de durulması gerekir. Hz. Peygamber'den otuz yıl kadar sonra başlamış olan saltanat idaresi ve baskıcı

¹¹⁸ Tuğ, *a.g.e.*, s. 18, 19.

¹¹⁹ Tuğ, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹²⁰ Tuğ, *a.g.e.*, s. 19; Ayrıca İslâm tarihi boyunca Medine vesikasından sonra devlet iktidarını kayıtlayıcı 1861'deki ilk teşriî harekete kadar hiçbir İslâm ülkesinde aynı veya benzeri nitelikte bir hükûkî harekete rastlanılmamıştır.

¹²¹ Okandan, Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İÜHF yay., İstanbul 1959, s. 118-146; V. Murat'ın tahttan indirilip II. Abdülhamit'in padişah olmasından sonra devletin içinde bulunduğu şartlar dikkate alınmadan hazırlanan anayasa, daha çok Mithat Paşa'nın gayretlerinin ürünüdür. Devlete yeni bir düzen verme çabalarının yanı sıra devletin o sırada içinde bulunduğu dış problemleri de halletme arzuları da Meşrutiyet'in ve Kânûn-ı Esâsî'nin ilanında önemli rol oynamıştır. Ancak gerekli zemin hazırlanmadan ilan edilen Kânûn-ı Esâsî Osmanlı Devleti'nde meşruti bir idare kuramamış ve hem de ümit edildiği gibi devletin içinde bulunduğu harici gaileleri çözememiştir. bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 106, 107.

zihniyet, bu bahisleri serbestçe işlemek, gerçeği çekinmeden söyleyip yazmak için gerekli fikir hürriyetine meydan vermemiştir. Bu durum, konuyla alakalı eser ve bilginin sınırlı olmasının en önemli sebebi olarak görülmektedir.¹²² Görüldüğü gibi İslam Hukuk sistemi içerisinde anayasa hukuku diye ayrı bir başlık bulunmamaktadır. Ancak dağınık halde de olsa daha ilk zamanlardan itibaren anayasa hukuku bahisleri fıkıh-hukuk kitaplarının çeşitli bahislerinde ele alınmıştır. Aşağıda İslam Hukuk Sisteminin sistematüğinde biraz daha detaylı bir şekilde üzerinde durulacağından bu kadarla yetinilmiştir.

III. İSLAM HUKUKUNUN SİSTEMATIĞI ve GENEL OLARAK İSLAM ANAYASA HUKUKUNUN MAHİYETİ

A. İSLÂM HUKUKU'NUN SİSTEMATIĞI ve TARİHÇESİ

1. İslam Hukukunun Sistematığı

Birçok konuda olduğu gibi hukukun tasnifinde de İslâm Hukuku, Batı Hukuku'ndan¹²³ ayrılmaktadır. Orijinal bir hukuk¹²⁴ olarak İslâm Hukuku, kendine özel bir tertip ve tasnif sistemine sahip olup, İslâm hukukunda batı hukuk sisteminde olduğu şekliyle hukuk, kamu hukuku ve özel hukuk ayrımına gidilmemiştir.¹²⁵

¹²² Karaman, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar neşr., İstanbul 1993, I, 165, 166; Ayrıca burada yukarıdaki açıklamaya ek olarak şu değerlendirmenin de verilmesinde fayda vardır: "... doktrin sahasında da fıkaha, amme hukukunun bu dalını ele alıp göstermekten her nedense geri durmuşlar, devlet iktidarını kayıtlayıcı hükümleri veya müesseselerin münakaşasını Kur'an ve hadislerde rastlanan umumi ahkama bırakarak devlet başkanının geniş takdir yetkisine terk etmişlerdir. Bunun neticesi, yazılı (legal) bir anayasa İslâm ülkelerinde tekevüb edememiş ancak hükümdardan hükümdara, devirden devre, ülkeden ülkeye değişen geniş manada "extra-legal" teâmüli bir anayasa hukuku kendini göstermiştir ki, bunun da sertlik ve devamlılık derecesi tabiidir ki her muhit ve devlet başkanında değişik şekillerde tezahür etmiş bulunmaktadır." bk. Tuğ, a.g.e., s. 47.

¹²³ Batı hukuku ifadesiyle özellikle Kıta Avrupası Hukuku kastedilmektedir. Ancak bu hukukla ilgili değerlendirmeler büyük ölçüde Anglo-Sakson hukuku için de geçerli olduğundan, her iki hukuk sistemini kapsayacak şekilde "Batı Hukuku" tabirinin kullanımı tercih edilmiştir.

¹²⁴ Çağdaş İslâm hukukçularının çoğuna göre, İslâm hukukunun, müstakil ve orijinal bir sistem olduğunu söyleyen Karaman, Muhammed Hamidullah, M. Ebû Zehrâ, Subhî el-Mahmasânî, Ömer Nasuhi Bilmen, Abdurrezzak es-Senhûrî, Şefik Şehhâte, Muhammed Yusuf Musa, M. Selâm Medkûr gibi alimleri bunlar arasında saymaktadır. bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 33.

¹²⁵ Ancak burada şöyle bir açıklamada getirilmektedir: "İslâm hukuk sistemi kamu hukuku ve özel hukuk olarak ikiye ayrılmaz. Gerçi ahlak ve fıkıh kitaplarında kamu hukukuna mukabil "hukukullah" ve özel hukuka mümasil "hukuku'l-'ibâd" telakkileri mevcuttur. Fakat fıkıh bu telakkiye göre tasnif edilmemiştir." bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 21.

İslâm hukukçuları hükümleri, belli bir sistem içinde konuları kitap, bab ve fasıllara ayırmışlardır. Fıkıh eserlerinin içeriğine göz atıldığı zaman kitaplar, bablar ve fasıllar arasında hukukî ve mantıkî bir bağ kurulduğu görülecektir. İbadetten âdâba kadar, bütün hukûki ilişkiler İslâm Hukuku'nda aynı kategori içinde muayyen kitap ve bablara bölünerek düzenlenip tedvin edilmiş ve kaideleştirilmiştir. Hemen hemen kanunlaştırma hareketlerine kadar başka bir sınıflandırma yaygınlaşmamıştır. Fıkıh konularının tamamı ibâdât, muamelât ve ukûbat ana gruplarına bölünerek ele alınmıştır. İslâm hukukunun tasnifi genellikle bu şekilde olmakla beraber farklı sınıflandırma yollarını benimsemiş olan müellifler¹²⁶ de bulunmaktadır.¹²⁷

Beşeri bir hukuktan farklı olarak İslâm Hukuku, dini bir hukuk olması nedeniyle sadece insanlarla insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemekle kalmayıp, Tanrı kul ilişkilerini de düzenlemektedir.¹²⁸ Bundan dolayı diğer hukuk sistemlerine nazaran İslâm hukukunun alanı daha geniştir. Bununla birlikte konuların sıralanışında ve düzeninde birey ve toplumun ihtiyaç derecesi ile dinin konulara verdiği önem de etkili olmuştur. Dinde umumiyetle önce iman, sonra ibâdât (ibadetler) ve muamelât (günlük hayatımızı düzenleyen kural ve kaideler) gelir. Bu nedenle İslâm Hukuku kitaplarında önce ibadetlere sonra muamelâta ve daha sonra da ukûbata yer verilmiştir.¹²⁹

Mesela hukukî ilişkilerin düzenlenmesine ait kaide ve hükümlerin yer aldığı “furûu'l-fıkıh” kitaplarına baktığımızda, başlangıçtan beri eserlerde, kamu hukuku, özel hukuk ayırımına dayanan tasnif ve sistem yerine daha hayati ve pratik bir sistemin yerleştiği görülecektir. Bütün Müslümanları ilgilendiren ve günlük,

¹²⁶ İslâm hukuku kitaplarında konuların ele alınış tarzı ile ilgili olarak bizlere bir fikir vermesi açısından bazı eserlerde örnekler sunulmuştur. Daha geniş bilgi için bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 26-28; Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, DÜHF yay., Diyarbakır 1986, s. 70-75.

¹²⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku*, Yağmur yay., İstanbul 1964, s. 20; Hamidullah, Muhammed, “Roma Hukuku ile İslâm Hukuku Arasındaki İlişkiler”, (trc. Nafiz Danışman), *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 236, 256; Hamidullah, Muhammed, “İslâm ve Roma Hukuku Münasebetleri”, (çev. Hamza Aktan), *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 263; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 26, 30.

¹²⁸ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 30.

¹²⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 30.

haftalık, yıllık olmak üzere hayatlarında sık sık karşılaştıkları münasebetler bu kitapların başında yer almıştır. Mesela zengin, fakir, hasta, sağlam her Müslüman'ı ilgilendiren namaz ibadeti ile buna hazırlık mahiyetinde olan temizlik, fıkıh (furû) kitaplarının başında yer alırken bunları oruç, zekât ve hac ibadetleri izlemektedir. İbadetler bölümünden sonra genel adı “muamelât” olan hukukî münasebetlere yer verilmiştir. Günümüzde kamu hukukunun önemli bir bölümünü oluşturan ceza hukuku (ukubât) muamelattan sonra yer almıştır.¹³⁰ Son olarak da insan hayatına paralel olarak, hak ve borç ilişkileri çerçevesine girdiği halde, insan hayatının sonunda gerekli olduğu için, vasiyet ve miras (ferâiz) hukuku fıkıh kitaplarının sonunda yer almıştır. Görüldüğü gibi İslâm hukukunun sistematigi kendine mahsus bir özellik arz etmektedir.¹³¹ İslâm hukuk sistematigine genel olarak değinildikten sonra şimdi kısaca bu sistemin tarihçesi ele alınacaktır.

2. Sistematigin tarihçesi

Hız. Peygamber döneminden Abbasi Halifesi Harun Reşit devrinde baş kadı olarak görev yapan Ebu Yusuf'a kadar geçen dönem zarfında, hâkimlerin başvurabilecekleri kanun derecesinde fıkıh ve fetva kitaplarının varlığı bilinmemektedir. Bununla birlikte bu dönemde başlıca hüküm kaynakları kitap ve sünnet olmakla beraber sahabe fetvaları ve kadıların kendi içtihatları da hukukun diğer kaynaklarını oluşturmaktaydı.

Ebu Yusuf devrinden itibaren (yukarıda sistematigini verdiğimiz örnek üzere) fıkıh ve fetva kitapları kaleme alınmıştır. Bilhassa Hanefi mezhebine ait olan kitaplar Abbasiler ve Osmanlılar dönemlerinde hâkimlerin başvuru kitapları olmuştur. Bununla birlikte Endülüs'te Maliki mezhebi, Mısır'da Fatimiler devrinde Şii mezhebi, Eyyubiler devrinde de dört mezhebin fıkıh kitapları resmi hüküm

¹³⁰ Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I, 26, 27.

¹³¹ Her ne kadar başta müsteşrikler olmak üzere bazı âlimler İslâm hukukunun Roma hukukundan iktibas edildiğini veya en azından sistemin oluşmasında tesiri olduğu görüşündeler. Bununla ilgili değerlendirmeler için bk. Hamidullah, “*Roma Hukuku ile İslâm Hukuku Arasındaki İlişkiler*”, s. 235-258; Hamidullah, “*İslâm ve Roma Hukuku Münasebetleri*”, s. 259-271; Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 35, 36, 48-51; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 31-36; Karaman, Hayrettin, *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*, İz yay., İstanbul 1998, s. 129-170.

mercii durumundadır. Yine Osmanlılarda bu fıkıh ve fetva kitaplarına ilave olarak idare ve ceza gibi kamu hukuku sahalarında yapılan kanunlar da zikredilebilir.¹³²

Osmanlıda 1869-1876 tarihli Mecelle¹³³ ile medeni hukuk sahasında kanunlaştırma hareketi başlamıştır.¹³⁴ O zamana kadar İslâm Hukukunun klasik doktrini, sistematik fıkıh eserlerinde toplanmış, ancak resmi bir tedvine konu olmamıştı. Zaten az çok batı hukukunun tesirinin görüldüğü bu kanunnameler, bugün anlaşılan manada birer kanun olarak değerlendirilmemektedir. Mecelle ile ilk defa bir devletin öncülüğünde İslâm hukukuna dayalı bir kanunlaştırma başarılabilmiş ve bu kanun, resmi bir yürürlük kaynağı olarak mahkemelerde uygulanmıştır.¹³⁵ Bunu 1917 tarihli Hukûk-i Aile Karamanesi, 1920, 1929 ve 1948 tarihli Mısır, 1953 tarihli Suriye Ahvâl-i Şahsiyye kanunları takip etmiştir.¹³⁶

19. yüzyıldan itibaren batının etkisiyle kanunlaştırma hareketi başlayınca çıkarılan kanunlara paralel olarak fıkıh ilminin alt dalları ve konuları da yeni adlarla anılmaya başlanmış ve buna ek olarak fıkıhın yeni alt dalları oluşmuştur. Şahıs ve aile hukuku (el-ahvâlu’ş-şahsiyye), aile hukuku (münâkehât-müfârekât), borçlar hukuku (ukûd ve iltizâmât), ceza hukuku (cinâyât), anayasa hukuku (düstur veya

¹³² İdari, mali, cezai muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere, zamanında padişahların emir ve yasakları ile konulmuş kanun ve nizamları aynen veya hulasa olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara “kanunname” veya “yasakname” denmiştir. Bize gelmiş derlenmiş, tipik en eski kanunnameler Osmanlılara aittir. Bunların da ilki Fatih devrinde tertip edilmiştir (1451-1481). Bundan sonra sırasıyla Kânûnî (1520-1566), Selim II (1566-1574), Ahmed I (1603-1617); Murad IV (1623-1640) devirlerinde tertip edilmiş bulunan kanunnameler gelmektedir. Ayrıca Fâtih, Kânûnî, Mehmed IV ve Abdülmecid zamanlarında çıkarılmış ceza kanunları da bize kadar gelmiştir. Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz yay., İstanbul 1999, s. 260, 261; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 29.

¹³³ İslâm dünyasının ilk medeni kanunu olarak kabul edilir. Bu kanun tamamen Hanefî fıkıhına dayanmakta olup şahıs hukuku, borçlar, ayni haklar ve usule ait kısımları içermektedir. bk. Gür, A. Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Sebil yay., İstanbul 1993, s. 96-99.

¹³⁴ Rönesans’tan ve Büyük Fransız İhtilali’nden sonra Batı, hukuk alanında büyük adımlar atmasına karşın İslâm âleminde çeşitli sebeplerden dolayı dördüncü asırdan sonra içtihat hareketi duraklamış, mezhep taassubu (fanatikliği) ortaya çıkmış, hukûki hüküm aramak için ana kaynaklara değil de fıkıh ve fetva kitaplarına; hem de tek mezhebin kitaplarına bakılır olmuştur. Fakat bu kitapların çoğu, kendi dönemleri için ileri birer merhale olmakla beraber, geleceğin ihtiyaçları için yetersiz kalmışlardır. Ancak bu durum biraz göz ardı edilmiş gibidir. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 18.

¹³⁵ Daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 61, 62; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 301.

¹³⁶ Sibai, Mustafa (1915-1964), *Şerhu Kânûni’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 7. bs., Beyrut 1997, I, 11-16; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 297 vd.

nizâmu'l-hüküm) bu değişimin örnekleri olarak verilebilir.¹³⁷ Genel hatlarıyla İslam Hukuk Sisteminin sistematiği ve bu sistemin tarihi gelişimi bu minval üzere seyretmiştir denilebilir. Yukarıda da ifade edildiği gibi her hukuk düzeninin kendine göre bir sistematiği vardır. İşte İslam Hukukununun sistematiği de kendine has bir takım özellikler taşımaktadır. Şimdi de ikinci bölüme bir ön hazırlık olması açısından İslam Anayasa Hukuku'nun mahiyeti hakkında bilgi verilecektir. Öncelikle devletin özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra devletin organları ve fonksiyonları üzerinde durulacaktır.

B. DEVLETİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

İslâm devletinin ilk temel özelliği onun dini esaslara dayanmasıdır. İslâm devletinin temel yapısını belirleyen hukuk sisteminin iki temel kaynağının kitap ve sünnet olması, diğer kaynakların da bu iki kaynağın temel felsefesi çevresinde kullanılması, devletin temel görevlerinden birisinin İslâm dinini yaymak ve dini hükümleri hâkim kılmak olması, İslâm devletinin dini esaslara dayanan bir devlet olduğunu ortaya koymaktadır.¹³⁸

Sınırlı iktidar anlayışı da İslâm devletinin özellikleri arasında yer almaktadır. Halifenin iktidarının sınırlanması, esas itibarıyla onun yasama alanında kısıtlı bir yetkiye sahip bulunmasıyla mümkün olmaktadır. İslâm'da hâkimiyet Allah'ındır.¹³⁹ Yani hukukun kaynağı Allah'ın iradesi olarak kabul edilmektedir. Kur'ân'a ve Sünnete ters düşmeyecek şekilde başta devlet başkanı olmak üzere insanlara yasa yapma yetkisi tanınmıştır. İnsanların kanun yapma yönünden fonksiyonu, pozitif

¹³⁷ ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhu'l-İslâmi fi Sevbihi'l-Cedîd*, Dımaşk 1959, I, 25.

¹³⁸ Ancak bu durumun İslâm devletinin batılı anlamda teokratik bir devlet olduğu anlamına gelmeyeceği ifade edilmiş, gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır: *"Teokrasilerde devletin başında Allah adına mutlak doğru olan yorumlar (nas) ortaya koyan ve onun temsilcisi konumunda bulunan bir din adamı veya hükümdar vardır. Batılı örneklerde görüldüğü gibi bu din adamının (papa) veya teokrat hükümdarın insanların günahlarını affetme, onları takdis etme veya tam tersine dinden tard etme yetkileri bulunmaktadır. Bu tür yönetimlerde din adamlarının günahların çıkarılması, dini ayin ve ibadetlerin ifası gibi dini hayatın idamesinde önemli rolleri vardır. Hâlbuki İslâm dininde tamamen farklıdır. İslâm devletinde halife Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi değildir. Bilakis ehlü'l-hal ve'l-akd denilen seçmenler tarafından belirli esaslar dahilinde seçilen bir kimsedir... Sünni mezheplerdeki anlayışa göre halife günahlardan arınmış masum bir kimse değildir..."* bk. Aydın, a.g.e., s. 122, 123.

¹³⁹ Âl-i İmrân, 3/189.

bilimcilerin¹⁴⁰ tabiat kanunlarını keşfetmeleri gibi değerlendirilmiştir.¹⁴¹ Bununla birlikte uygulamada da İslâm devletinin eşitlikten ve adaletten¹⁴² ayrılarak keyfi hareket etme imkânına sahip olduğu anlayışı kabul edilmemiştir.

İslâm devletinin temel özelliklerinden biri de onun şûra (danışma-istişare) esasına dayanmasıdır. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde bu konu ile ilgili esaslar ve İslâm tarihinde oldukça zengin örnekler vardır. Özellikle Hz. Peygamber ve dört halife devri bu bakımdan dikkate değer bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân'da müminlerin iyi vasıflarından bahsedilirken "... işleri aralarında danışma ile yürür."¹⁴³ buyurulmaktadır. Kur'ân'da; "onlarla iş hususunda (devlet idaresi) danış"¹⁴⁴ ifade edilmektedir. Hz. Peygamber sadece devlet işlerini değil, aynı zamanda din işlerini de arkadaşlarına danışarak çözmeye çalışmıştır.¹⁴⁵ Uhut savaşı öncesinde Medine'de kalıp kalmamanın tartışılması örneğinde görüldüğü gibi bazen kendisi farklı kanaatte olsa da çoğunluğun reyine uymuş, şura prensibinin işleminin dikkate değer örneklerini vermiştir. İkinci bölümde şura başlığında da değinileceği gibi şura prensibinin teorik önemine ve ilk zamanlardaki başarılı tatbikatına rağmen Emevilerle birlikte devlet yapısında saltanat usulünün benimsenmesi, büyük ölçüde tek adam veya sınırlı sayıdaki idarecilerin hâkimiyetini gündeme getirmiş ve şura prensibinin kurumsallaşmasını engellemiştir. Bir diğer ifadeyle (günümüzde olduğu şekliyle) şuranın hangi esaslar dâhilinde, kimlerle yapılacağı ve ortaya çıkacak kararların halifeyi bağlayıcılık durumu belli bir esasa kavuşmamıştır.

C. DEVLETİN UNSURLARI (VARLIK KOŞULLARI)

Devleti meydana getiren, bir başka deyişle devletin varlığı kendine bağlı bulunan, maddi ve manevi varlıklara, kurumlara "devletin unsurları" denilmektedir. Bunlar ülke, insan topluluğu ile siyasi ve hukukî teşkilatlanmadır. Ülke devlet

¹⁴⁰ Pozitif ilim: Deney sonuçlarına dayanan bilim veya bilimler, müspet ilimler.

¹⁴¹ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 175; Aydın, *a.g.e.*, s. 123-125.

¹⁴² el-Bakara, 2/213, 216; en-Nisâ, 4/58.

¹⁴³ eş-Şûrâ, 42/36-39.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁴⁵ İnsanların namaza çağırılma şeklinin tespit edilmesi örnek olarak verilebilir.

yetkilerinin kullanıldığı, sınırlı, belli bir arazi parçasını ifade eder. Halk, devlet yetkilerinin, yönetenler aracılığı ile yönetilenler üzerinde kullanıldığı ve bireylerden oluşan halk topluluğudur. Üçüncü unsur ise, devletin zorlama gücünü elinde bulunduran siyasî ve hukukî bir teşkilattır. Bu unsurlar tam olmadan devletten söz edilemez.¹⁴⁶

1. Ülke

Ülke bir devletin ortaya çıkabilmesinde varlığı zorunlu kabul edilen en önemli unsur olarak kabul edilmektedir. Devlet hâkimiyetinin doğrudan veya dolaylı olarak uygulandığı belirli bir sınırla çevrilmiş olan toprak parçası olarak tanımlanan ülke, devletin yetkilerini kullanacağı alanı deyimlemektedir.¹⁴⁷ Devletin ülke unsuruna (toprak) Kur'ân'da “dâr” ve “arz” kelimeleri ile temas edilmiştir. Bu iki kelime birçok ayette¹⁴⁸ “yurt, ülke, ülke toprağı” manasında kullanılmış ve ülke toprağının çeşitli özelliklerine işaret edilmiştir.¹⁴⁹ Tatbikattaki durumla ilgili olarak Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler devrinde tek bir İslâm devleti ve dolayısıyla tek bir İslâm ülkesi bulunmaktadır. Ancak bilindiği gibi zamanla aynı anda birden fazla İslâm devleti ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰

2. İnsan

Devleti meydana getiren unsurlardan ikincisi beşeri unsuru oluşturan ve halk da denilen insan unsurudur. Halkı bulunmayan bir devletten söz edilemeyeceği daha önce ifade edilmişti. İslâm'da insan unsurunu ifade etmek için belli, bir tek ifade seçilip kullanılmamıştır.¹⁵¹ İslâm devletinin insan unsurunu ifade etmek üzere “millet” ve “ümme” sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁵² Bu iki kelime ile

¹⁴⁶ Teziç, *a.g.e.*, s. 113; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 53.

¹⁴⁷ Teziç, *a.g.e.*, 113; Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah yay., İstanbul, 1991, s. 57, 62.

¹⁴⁸ el- Bakara, 2/246; el- Mâide, 5/18; el- Enâm, 6/165; el-A'râf, 7/10; el-Hacc, 22/36, 41 vd.

¹⁴⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 57.

¹⁵⁰ Abbasi Devleti ile aynı zamanda Endülüs Emevi Devletinin varlığı örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda bk. ikinci bölümde “Aynı Anda İki İslam Devletinin Bulunması” başlığı.

¹⁵¹ Teziç, *a.g.e.*, s. 115; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 58, 59; Akyüz, *a.g.e.*, s. 20, 21.

¹⁵² İslâm'da insan unsurunu ifade etmek için belli bir tek terim seçilip kullanılmamıştır. İnsan unsuru için kullanılan terimler hakkında daha geniş bilgi için bk. Akyüz, *a.g.e.*, s. 20; Ayrıca ikinci

bir yandan din, diğ er yandan (dili, rengi, ırkı, bölgesi, şekli ne olursa olsun) belli bir dini benimsemiş insanlar topluluğ u kastedilmiştir. Günümüzde de “insan topluluğ u” millet kavramı ile ifade edilirken devletler de milli devlet olarak nitelendirilmektedir.¹⁵³

3. Siyasi ve Hukukî Teşkilat

Devletin üçüncü varlık koşulu, siyasi ve hukukî bir örgüte sahip olmasıdır. Kısaca “devlet aygıtı” olarak anılan bu örgütlenme¹⁵⁴, belli bir ülke üzerine yerleşmiş olan ulusun korunmasını ve devamını sağlamayı amaçlamaktadır. Zaten devlet, bir yerde hâkimiyetin teşkilatlanması olarak kabul edilmektedir. Devlet örgütünün kendine özgü bir takım yetkileri vardır ki bunlar olmadan ne devletin bağımsızlığından, ne de egemenliğinden söz edilebilir. Diğ er yandan devletin aldığı kararların, ülke üzerinde uygulanmasını, ya da bu kararlara uyulmasını sağlamak için etkili bir denetim mekanizması gerekmektedir. Bunun için de yönetenlerin, karar alma yetkileri ile donatılmış olmaları, yönetilenlerin de alınan kararlara uyulması gerektiğini kabul etmeleri gerekir.¹⁵⁵ Anlaşıldığı gibi bu üç özellik bir arada bulunmazsa devletin varlığından söz edilmesi mümkün değildir. Çünkü bunlar bir devletin varlığı için olmazsa olmazlar durumundadır.

D. DEVLETİN TEMEL FONKSİYONLARI (ORGANLARI)

Anayasa hukukunun en önemli konularından biri de devletin üç temel fonksiyonu olan yasama (teşri), yürütme (icra) ve yargı (kaza) görevinin, devletin hangi organlarıyla ve nasıl yürüttüğü meselesidir.¹⁵⁶

bölümde bu konu hakkında Hamidullah'ın görüşlerine yer verilirken konu ile ilgili daha geniş bilgi verilecektir.

¹⁵³ Teziç, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁵⁴ Kubalı, Hüseyin Nail, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1955.

¹⁵⁵ Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Teziç, *a.g.e.*, s. 118; Akyüz, *a.g.e.*, s. 65, 66.

¹⁵⁶ Mesela, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına göre, “yasama yetkisi”, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (md. 7), “yürütme yetkisi ve görevi” Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kuruluna (md. 8), “yargı yetkisi” ise bağımsız mahkemelere aittir. Bütün bu yetkilerin kaynağı 6. maddeye göre, “Millet egemenliği”dir. Ancak egemenliğin kullanımı, sahipliğinden farklı olarak, sınırsız değildir; egemenlik anayasanın koyduğu esaslara göre kullanılmalıdır. (md. 62) Erdoğan, *a.g.e.*, s. 253.

1. Yasama (Teşri)

Günümüzde olduğu şekliyle bir yasama organı İslam devletinde bulunmamaktadır. İslâm hukuku daha çok müçtehitlerin devletten bağımsız olarak yürüttükleri içtihat faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bununla birlikte onların şahıslarından kaynaklanan nedenlerden dolayı dört halife döneminde İslâm hukukunun oluşumunda devletin etkin bir rolü olduğu kabul edilir. İslâm hukukunun oluşumunda devletin rolünün eskiye nazaran zamanla azalmasının nedeni olarak halifelerin içtihat ehliyetine sahip olmamaları gösterilmektedir.¹⁵⁷

İslâm devletinde kanunlar, vahye veya içtihada dayanan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Vahye dayananlar, hiçbir şahıs veya kurumun doğrulamasına gerek olmaksızın geçerlidir ve bağlayıcıdır. Bu manada İslâm'da gerçek anlamda kanun koyucu (şâri') Allah'tır. Vahye dayanan (içtihadî olmayan) kanunlar üzerinde hiçbir değişiklik yapmak söz konusu değildir. Oysa günümüzdeki laik yasama gücü, kendi iradesi olan en yüksek yasa olarak kabul ettiği, anayasayı bile kendi iradesiyle değiştirebilmektedir.¹⁵⁸ İşte bu durum İslâm hukuku ile beşeri hukuku birbirinden ayıran en önemli unsur olarak görülmektedir. Diğer taraftan İslam Hukuku'nda içtihadî hükümler arasında yer alan ve bütün müçtehitlerin ittifak ettikleri (icma) kararlar herkes için bağlayıcı bir hukuk normu olarak kabul edilirken, müçtehitlerin ittifak etmedikleri hükümler ise (devlet başkanı şura kararlarından sonra bu içtihatlardan birini tercih edip de hükmün ona göre verilmesini istemedikçe) bağlayıcı kabul edilmemektedir.¹⁵⁹

Bu bağlamda İslâm Hukuku'nda devlet başkanına hukukun belirli alanlarında¹⁶⁰ geniş takdir yetkisi tanınmıştır. Hukukun açıkça düzenlemediği alanlarda da devlet başkanının veya devletin ilgili kurumunun düzenleme yetkisi bulunmaktadır. Mali hukuk alanı da buna örnek olarak verilebilir. Mesela devlet, ihtiyaç duyduğu zaman kamu menfaatine kullanılmak şartıyla yeni vergiler

¹⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁵⁸ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 146; Akgündüz, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, Timaş yay., İstanbul 1989, s. 27, 28.

¹⁵⁹ Akgündüz, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, s. 18-22.

¹⁶⁰ Ceza hukukundaki tazir suçları buna örnek olarak gösterilebilir.

koyabilir. Son olarak ayrıca İslâm Hukukunun düzenlediği alanlarda devletin, zamanın ihtiyaçlarına uygun düzenleme yapma yetkisi bulunmaktadır. Osmanlı devletinde nikâhın mahkemelerce veya mahkemelerin verdiği din adamlarınca kıyılması bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁶¹

2. Yürütme (İcrâ, Tenfîz)

Yürütme (icra) işlevi, kamu işlerinin görülmesini veya günlük dildeki deyişle “ülkenin yönetilmesi”ni ifade etmektedir. “Kanunların uygulanmasını sağlamak” olarak da tarif edilen¹⁶² yürütme yetkisi devlet başkanına aittir. Devlet başkanı şuraya ve ümmete karşı devletin bütün işlerinden en son, nihai sorumlu olmakla birlikte o, bu işleri yürütebilmek için vezirlerden yardım alma imkânına sahiptir.¹⁶³

İdareye kamusal görevlerini yerine getirebilmesi için geniş bir takdir yetkisi tanınmakla beraber görevliler, takdir yetkilerini kullanırken kanunun gösterdiği kayıtlar ile bağlıdırlar. Dolayısıyla memurlar ve diğer kamu görevlileri anayasaya ve kanunların lafzına ve ruhuna sadık kalarak faaliyette bulunmakla yükümlüdürler.¹⁶⁴

İslâm devletinin siyasi yapısı devlet başkanlığı, vezirlik kurumu (vezâret) ve divan olmak üzere üç kurum üzerine tesis edilmiştir. Bu üçlü yapı, hemen hemen bütün İslâm ve Türk devletlerinde görülmektedir. Burada devlet başkanlığından (hilafet) başlayarak sonrasında vezâret ve divan teşkilatı konularına kısaca değinilecektir.

a) Devlet Başkanı (Halife)

Bu siyasi yapı içerisinde hiç şüphesiz en önemli olanı devlet başkanlığıdır.¹⁶⁵ Devlet başkanlığı umumiyetle “din ve dünya işlerini görmek için Resulullah’a (a.s)

¹⁶¹ bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 119, 120.

¹⁶² Erdoğan, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁶³ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 145, 146.

¹⁶⁴ Anayasa, madde, 129/1.

¹⁶⁵ Devlet başkanlığını Sünniler daha çok hilafet, Şiiiler de imamet terimleriyle ifade ederler. Şiiiler de hilafet terimini kullanırlar, fakat bununla de jure (hukûkî) değil, de facto (fiili) devlet başkanını kastederler. Onlar için Sünni devlet başkanları de facto devlet başkanı, yani imam değil halifedirler. bk. Er-Reyyis, M. Ziyâuddîn, *en-Nazariyyetü's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kâhire 1979, s. 119, 120.

halef olmadır” diye tarif edilmektedir.¹⁶⁶ İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu, din ve dünya işlerini görmek için devlet başkanlığı kurumunun gerekli olduğu kanaatindedirler.¹⁶⁷ Ancak bu gereklilik (vücup) çoğunluğa göre dinî, mutezileye göre aklı bir zorunluluktur.¹⁶⁸ Esasında İslâm âlimleri, devlet başkanlığı kurumuyla devletin bizzat kendisini kastetmektedirler.¹⁶⁹ İslâm hukukçuları devletin varlığı ve bekası için zorunlu olan teorik gerekliliğin pratikteki uygulamasını sağlamak için devlet başkanını belirlemenin yolları, devlet başkanında aranan nitelikler ve devlet başkanının yetki ve görevleri üzerinde de durmuşlardır. Şimdi sırasıyla detaya girmeksizin bu konulara değinilecektir.

Halifenin belirlenip seçimi için bey’at ve seçim,¹⁷⁰ istihlaf,¹⁷¹ şûrâ¹⁷² ve isti’la¹⁷³ olmak üzere dört yol ve usul¹⁷⁴ belirtilmiştir. Diğer taraftan, hilafet gibi önemli bir makama, ehil olmayan kişilerin gelmemesi için bir takım şartlar ve özellikler belirleyerek tedbir almışlardır. Bunlardan öne çıkanlarını şu şekilde sıralayabiliriz: Müslüman olmak, erkek olmak ve mükellefiyet çağına gelmiş olmak, bilgili ve adalet sahibi olmak, devlet başkanlığı gibi büyük bir vazifenin gerektirdiği

¹⁶⁶ Bu tarifile ilgili kaynak ve değerlendirmelerle ilgili bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁶⁷ Hariciler ise hilafetin vacib olmadığını söylerler. Ancak ağırlıklı olarak kabul gören görüş vacib olduğu yönündedir. Bu konuda yazılmış müstakil eserlerin geniş bir listesi için bk. A. Mustafa, Nevin, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990, s. 324.

¹⁶⁸ el-Mâverdi, *a.g.e.*, s. 29, 30; el-Ferrâ, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁶⁹ bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁷⁰ Seçme ehliyetine sahip âlimler, hâkimler, yüksek idareciler ve halktan bir araya gelmeleri mümkün olanların, seçilme ehliyetine sahip bir kimseyi seçip ona bey’at etmeleridir. Hz. Ebu Bekir’in seçimi bu yolla olmuştur. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 130.

¹⁷¹ Adil olan halifenin Müslümanlara iyilik olsun diye, hilafet ehliyetini haiz olan bir kimsenin kendisinden sonra halife seçilmesini, istişareler sonucunda cemaatten istemesidir. Hz. Ömer’e bey’at böyle bir istihlafi takip etmiştir. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 131.

¹⁷² Bu usulde halife, vefatından önce birkaç kişinin ismini vererek içlerinden birini, kendisinden sonra halife seçme işini onlara havale eder. Bu zevat, halifenin vefatından sonra halk ile de istişare ederek içlerinden birini seçerler, halkında aynı şahsa biatiyle halife tespit edilmiş olur. Bu usul de Hz. Osman’ın hilafetinde tatbik edilmiştir. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 132, 133.

¹⁷³ Bir kimsenin hilafet makamını cebir ve kuvvet yoluyla ele geçirmesi, halkı ya ikna ederek veya zor kullanarak baş eğdirmesi ve dini esaslara aykırı olmayan tasarruflarında kendisine itaat ettirmesidir. Örnek olarak Muaviye bin Ebû Süfyan’ın Hilafeti ile Abbasilerin ilk halifesi Seffâh’ın hilafeti verilebilir. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 134, 135.

¹⁷⁴ el-Mâverdi, *a.g.e.*, s. 34-37; bk. İkinci bölümde “seçici organ ve seçim usulü” başlığı.

ruh, beden ve irade gücüne sahip olmak, sağlıklı olmak ve son olarak Kureyş kabilesinden olmak.¹⁷⁵

İslâm hukukçuları, devlet başkanının (halifenin) görevleri olarak birçok şey saymaktadırlar. Ancak bu görevleri iki ana grupta toplamak mümkündür: Dini hükümleri hâkim kılmak ve devlet işlerini yerine getirmek. Bu görevler zaman ve zemine göre de değişiklik göstermektedir.¹⁷⁶

b) Vezir

İslâm devletinin idare sisteminde hilafet kurumundan sonra gelen önemli kurumlardan biri de vezirliktir. Vezir, devlet başkanlığından sonra ikinci büyük devlet kadrosu olarak kabul edilir. Genellikle hükümdarlar ile vatandaşlar arasında köprü vazifesi gören vezir, hükümdarın vekili olarak devlet işlerine nezaret etmektedir. Peygamber döneminden Abbasiler dönemine kadar, idari sistem içinde resmi olarak vezir unvanı ile anılan bir görevlinin bulunmadığı bilinmektedir.¹⁷⁷

Abbasi devleti zamanında, devletin sınırlarının genişlemesiyle devlet kadroları içinde yeni bir takım makamlar ortaya çıkmıştır ki onlardan biri de vezirlik teşkilatıdır. Bu kurum, Abbasilerin ilk halifesi Ebu'l-Abbas Abdullah es-Seffah (132–136/750–754) tarafından İranlıların ve özellikle Horasanlıların etkisiyle oluşturulmuştur. Ebu'l-Abbas tarafından vezir unvanıyla ilk atanan kişi, Hemedanlı Ebu Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl (ö. 132/750) olmuştur. Böylece İslâm devlet

¹⁷⁵ el-Mâverdî, *a.g.e.*, s. 31, 32; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 127-130 ; bk. ikinci bölüm, “seçilme yeterliliği” başlığı.

¹⁷⁶ Asıl mevzuumuzdan sapmamak amacıyla devlet başkanının vazifeleri ile ilgili olarak daha fazla detaya girmeyeceğiz. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. el-Mâverdî, *a.g.e.*, s. 51-55.

¹⁷⁷ Vezâretten maksat, devlet işlerinde başkasından yardım almak ise bu durum Hz. Peygamber zamanında da vardı. Çünkü Hz. Peygamber sahabe ile meşveret ediyordu ve Hz. Ebu Bekir'i bazı durumlarda adeta müsteşarı has ilan etmişti. Hatta bir kısım Araplar onu vezir-i nebi diye çağırırlardı. Fakat İslâm'ın ilk zamanlarında Abbasiler zamanındaki anlamıyla bir vezirlik makamı yoktu. bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah yay. İstanbul, 1982, I, 627; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (trc. Zeki Meğamiz), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1971, I, 206-207; Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan yay. İstanbul 1999, s. 131.

teşkilatında hilafetten sonra gelen yeni bir makam ortaya çıkmış ve bundan sonra bütün İslâm devletlerinin idari sistemi içinde yerini korumuştur.¹⁷⁸

Problemleri çözmeye, meseleleri karara bağlama ve alınan kararları uygulama yönünden halifeye vekâlet etme görevini üstlenen vezirlik makamı Abbasiler döneminde zamanla tefviz vezâreti (tam yetki ile donatılmış vezirlik) ve tenfiz vezâreti (yürütme, görevleri yerine getirme vezirliği) olmak üzere ikiye ayrıldı. Tefviz veziri, devlet işlerini kendi görüş ve içtihamı ile yürütme imkânına sahiptir. Bu vazifeyi üstlenen vezir, halife adına hükümet işlerinin tamamını yapmaya yetkili olup aynı zamanda bunların sayıları devamlı olarak bir tanedir. Bunun yanında Tenfiz veziri ise, sadece görevlendirildiği konulardan sorumlu olup sayıları zamana ve işlerin durumuna göre değişebilmektedir. Ayrıca tefviz veziri sadece Müslümanlardan seçilebilmektedir.¹⁷⁹ Bundan tenfiz vezirinin gayrimüslimlerden de seçilebileceği anlaşılmaktadır.

c) Divan

İslâm devletinin önemli kurumlarından bir diğeri de divandır.¹⁸⁰ Sâsânî İmparatorluğu devlet idaresine ait bir kavram olan divan sonradan Arap diline geçmiştir. Cihat, eğitim vb. gibi nedenlerle Mısır, Şam ve İran taraflarına giden Müslümanların gittikleri yerlerdeki idari sistemlerden haberdar olmalarıyla birlikte divan teşkilatı da İslâm devleti tarafından tanınmıştır. İslâm devlet teşkilatı içinde tarih boyunca önemli bir fonksiyonu yerine getiren divan teşkilatı, gerçek manasıyla ilk defa halife Hz. Ömer zamanında (20/641) fey gelirlerini dağıtmak amacıyla oluşturulmuştur.¹⁸¹ Bununla birlikte divan tabiri Emeviler ve bilhassa Abbasiler

¹⁷⁸ Hemen hemen Abbasiler zamanında yerleşen vezirlik kurumu, özde aynı olmakla birlikte sayı, isim ve sahip olduğu yetkiler bakımından diğeri İslâm devletlerinde zaman zaman farklılıklar göstermektedir. Endülüs'te "el-Hâcib", Gaznelilerde "Hâce-i Büzürg" şeklinde kullanılmış olması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 131-134.

¹⁷⁹ Tefviz ve tenfiz vezirliklerinin mahiyetleri, görevleri ve bu vezirlerde bulunması gereken şartlar hakkında bk. El-Mâverdi, *a.g.e.*, s. 68-74; İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 628, 629; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 139-141.

¹⁸⁰ Divan kelimesinin kökeni ile ilgili olarak bk. İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 636, 637.

¹⁸¹ İlk defa bu dönemde devlet gelirlerinden pay alan kimselerin isimlerinin yazıldığı deftere, daha sonra bu defterlerin muhafaza edildiği mekâna, bilahare de devlet teşkilatında bununla ilgili birime divan denmiştir. Zamanla daha sonraları kurulan ve devletin muhtelif fonksiyonlarını

zamanında, başta askerî ve malî sahalarda olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan kurumlara isim olarak verilmiştir.¹⁸²

Divan teşkilatı memleketin idari, siyasi ve ekonomik gelişmesine paralel olarak ilerleme göstermiştir. Medine’de merkezdeki askeri divan defterlerinin yanında Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinde de divan defterleri tutulmuştur.¹⁸³ Divan teşkilatı, Abbasilerin ilerleyen zamanlarında en yüksek düzeyde fonksiyon icra etmiş¹⁸⁴ ve bu dönemde kurulan divanların birçoğu daha sonraki zamanlarda bağımsız bir teşkilat haline gelmişlerdir.

Zamana ve şartlara göre değişiklik göstermiş olsa da idarî, askerî ve malî olmak üzere birçok değişik divan bulunmaktadır. Resâil Divanı¹⁸⁵, Tevki’ Divanı¹⁸⁶, Hâtem Divanı,¹⁸⁷ Berîd Divanı¹⁸⁸, Mezâlim Divanı,¹⁸⁹ Ezimme Divanı¹⁹⁰ ve Müsâdere Divanı¹⁹¹ en önde gelenleri olarak bilinmektedir.

Bu divanlar günümüz bakanlıklarına ve bakanlık teşkilatlarına benzetilebilir. Mesela ‘Berîd Divanı’ günümüzün ulaştırma bakanlığına karşılık olarak gelmektedir denilebilir. Ezimme Divanı ise yetki ve görevleri açısından günümüzün Sayıştay’ına

üstlenen birimlerine de divan ismi verilmiştir. İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 637; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 153-155; Aydın, *a.g.e.*, s. 117, 118.

¹⁸² Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 86.

¹⁸³ Divan defterleri farklı dillerde tutulabilirken, Abdülmelik zamanından itibaren divan defterleri tamamıyla Arapça tutulmaya başlanmıştır.

¹⁸⁴ Fayda, Mustafa, *a.g.m.*, II, 150; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 158-161.

¹⁸⁵ Resâil divanı, İslâm devletinin ilk divan kurumlarından. Yürüttüğü işlerin başında mektup yazmak gelmektedir. Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devleti’nin ilk dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, (Yayınlanmamış doktora tezi) MÜSBE İslâm Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1993, s. 82.

¹⁸⁶ Resâil divanından biraz değişik bir şekilde ‘tevki’ divanı’ da bu işlerle meşguldür. Aykaç, *a.g.tz.*, s. 87.

¹⁸⁷ Yazışmalarda mühür kullanılması, hataları ve sahtekârlıkları önleme ve yazının güvenilirliğini temin amacına yöneliktir. bk. Aykaç, *a.g.tz.*, s. 89.

¹⁸⁸ İslâm devletinde resmi posta ve istihbarat teşkilatına verilen addır. Aykaç, *a.g.tz.*, s. 94.

¹⁸⁹ Temyiz mahkemesi görevini yapar. Daha ziyade yüksek devlet görevlilerinin, nüfuzlu kişilerin ve harâc memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara baktığı da görülmüştür. Aykaç, *a.g.tz.*, s. 110.

¹⁹⁰ Devletin gelir ve giderlerinin teftiş ve muhasebe işleri ile ilgilenen bir dairedir. Üstlendiği görev itibarıyla günümüzün “Sayıştay”ına benzemektedir.

¹⁹¹ Müsâdere edilen mülkleri yöneten divandır. Her ne kadar yaygın ve devamlı olmasa da hicri birinci asırda beytülmalin gelir kaynakları arasında haksız kazanç elde eden devlet görevlisi veya sivil kişilerden müsâdere edilen malların bulunduğu görülmektedir. Aykaç, *a.g.tz.*, s. 118.

benzemektedir. Belirtmek gerekir ki tarihi seyir içinde ortaya çıkan bu idari yapı ve kurumlarının günümüzdekilerle isim ve görevleri bakımından birebir aynı olması beklenmemelidir. Çünkü o günün şartları ile günümüzdeki şartlar arasında çok büyük farklar vardır. Bunda yaklaşık on asırlık bilgi birikiminin yanında, bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte yaşam şartlarındaki değişikliğin de etkisi söz konusudur. İşte idari teşkilatlanma da ilk zamanlardakinin aksine zamanla karmaşık bir hal almıştır. Dolayısıyla divan teşkilatının ilk hali ile bugünün bakanlıları arasında bir takım farklılıkların olması normal karşılanmalıdır.

3. Yargı (Kaza)

İslâm hukukçuları yargıyı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları Kur'ân ve sünnetten alınan dini hükümlere göre çözmek şeklinde tanımlamışlardır.¹⁹² Yargı görevi, kamu adına halifeye veya halifenin yetkili kıldığı kadılara ait bir vazife kabul edilir.¹⁹³ İlk kadı (hâkim) bizzat Hz. Peygamber (a.s.) olmakla birlikte İslam ülkesinin sınırlarının genişlemesiyle civar vilayetlere gönderilen valilere de yargı yetkisi verilmiştir.¹⁹⁴ İlgili başlıkta da değinileceği gibi Hz. Peygamber'in (a.s.) Medine'ye gelmesinden sonra kurulan şehir devletinde sadece Müslümanlar arasındaki ihtilaflarda değil, diğer grupların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarında nihai yargı mercii Hz. Peygamber (a.s.) olmuştur. Bunun yanında İslâm hukuk tarihinde çevre merkezlere resmen kadı tayin eden ilk halife (devlet başkanı) ise Hz. Ömer'dir.¹⁹⁵

Abbasiler döneminde yargı teşkilatı bir düzene sokularak her vilayete idarecilerin yanı sıra bir de kadı tayin edilmiş ve kadıların yetki ve görevleri arttırılmıştır. Hatta büyük şehirlerde birden fazla kadı bulundurulmaya başlanmıştır. Bunun bir neticesi olarak Abbasi Halifesi Harun Reşit zamanında Bağdat şehrinin

¹⁹² Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, s. 31.

¹⁹³ Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, s. 31.

¹⁹⁴ Mesela Muaz bin Cebel, Hz. Peygamber tarafından Yemen'e hem vali hem de kadı olarak gönderilmiştir. Kısacası bu devirde icra ile kaza yetkisi ayrı değildi. Geniş bilgi için bk. en-Nebhân, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, (trc. Servet Armağan), Sönmez Neşriyat, İstanbul 1980, s. 554-558.

¹⁹⁵ Ebu'd-Derdâ'yı Medine kadılığına, Şureyh'i Kûfe kadılığına, Ebu Mûsâ el-Eş'arî'yi de Basra kadılığına tayin etmiştir. en-Nebhân, *a.g.e.*, s. 558-563.

genişleyip yargı merkezlerinin çoğalmasi üzerine Ebu Yusuf “Kadı’l-Kudât” (başkadı) unvanıyla ilmiye ve adliye sınıfının başına tayin edilmiştir.¹⁹⁶

İslâm’da yargılama açısından insanlar arasında herhangi bir ayırım söz konusu olmamıştır. Hulefâ-i Râşidîn, Emevi, Abbasi ve Osmanlılar dönemlerinde sultan ve halifelerin de diğeri insanlar gibi eşit şartlar altında hâkimin karşısına çıktıklarına, gerektiği zaman da mahkûm olduklarına dair birçok örnek mevcuttur.¹⁹⁷ Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı daha ilk dönemlerinde İslam idare sisteminin temelleri atılmış olsa da, devlet teşkilatının kurum ve kuruluşlarıyla ortaya çıkması Abbasiler zamanındadır. Ancak Abbasilerden sonra zamanın hal ve şartlarına göre daha başka bir takım kurumlar ortaya çıkmıştır.

¹⁹⁶ en-Nebhân, *a.g.e.*, s. 563, 564

¹⁹⁷ Kralın hata etmediğini beyan eden birçok hukuk sistemlerinden farklı olarak İslâm’da hükümdarlar da devletin tebaası gibi kanuna bağlıdır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber (a.s.), bizzat aleyhine olan davaları dinlemiştir. Örneğin, Hz. Peygamber (a.s.) vefatına yakın günlerde bir gün camiye gelmiş ve “şayet ben herhangi birinizin sırtına vurmuş isem işte sırtım; herhangi birinize hakarete bulunmuş isem öç almak için işte benim şeref ve haysiyetim; herhangi birinizin malını almış isem işte benim mallarım” buyurmuştur. Konuşmanın ardından adamın biri kalkıp ve Hz. Peygamber’in (a.s.) kendisinden bir miktar ödünç para aldığını iddia etti. Derhal kendisine bu para verildi. Yine bir defasında Hz. Peygamber (a.s.) farkında olmayarak bir bedevinin derisini incitti. Bedevi de buna mukabil kisas istedi. Ondan sonra Cebrail (a.s.) geldi ve şöyle dedi: “Ey Muhammed! Muhakkak Allah seni ne bir zalim ve ne de azametli bir kimse olarak gönderdi.” Bunun üzerine Hz. Peygamber bedviden hakkını almasını istedi. Gerek Hz. Peygamber (a.s.) gerekse de sonraki zamanlar için birçok örnek verilebilir. Ancak biz burada sadece bu iki örneği vermekle yetiniyoruz. Diğeri örnekler için bk. Hamidullah, Muhammed, *İslâm’da Devlet İdaresi*, (trc. Hamdi Aktaş), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 163-167; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 188.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN

İSLAM ANAYASA HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

I. İSLAM HUKUKUNDA DEVLET VE ANAYASA KAVRAMLARI

A. KAVRAMSAL VE KURUMSAL OLARAK DEVLETİN ve ANAYASANIN TARİHİ

1. Devletin Tarihi

a) Genel Olarak

İnsanların bugün bizim bildiğimiz manadaki bir devlet¹⁹⁸ anlayışına asırlar süren bir süreçten sonra ulaşabildikleri bilinmektedir. Hamidullah, devletin ilk zamanlardaki oluşum sürecini, devleti çok geniş bir perspektif içerisinde değerlendirerek ele almıştır. O, devlet kavramı ile aynı çevrede yaşayan insanlar tarafından uyulan sosyal hayat düzenini ifade etmiştir. Zaman ve çevre değişimine paralel olarak bu düzenin de gelişip değişime uğrayacağını öngörmüştür.¹⁹⁹

Hz. Adem ile Havva zamanından Hz. Peygamber (a.s.) zamanına kadar olan dönem içerisinde devletin tarihini ana hatlarıyla inceleyen Hamidullah aileyi, en eski devlet çeşidi olarak görmüştür.²⁰⁰ İnsan hayata aile tipi bir devletle başlamış ve sonra bu devlet, yavaş yavaş gelişerek kabile devleti, sonra köy ve belde devleti ve daha sonra da krallık ve imparatorluk devleti haline dönüşmüştür. İnsanlık daha önceki zamanlarda olduğu gibi bugün de hala bütün yeryüzünü kapsayan bir devletin kurulmasını beklemektedir.²⁰¹ Ancak Hamidullah'a göre bilhassa son asırlarda dünya üzerinde meydana gelen gelişmeler, insanın bu beklentisini boşa çıkarmıştır.²⁰²

¹⁹⁸ Devlet (Etat, Status, State) için çeşitli tarifler ileri sürülmüştür. Günümüzde yapılan tariflerden üçünü örnek olarak veriyoruz: “Belirli sınırları içinde toprağı olan, bir hükümet idaresinde kanunlara göre teşkilatlanmış bulunan bağımsız topluluktur.” “Devlet, muayyen bir ülke üzerinde ve hükümetle temsil olunan üstün ve merkezi bir otoritenin hükmü ve gözcülüğü altında, muayyen hukuki ve otonom bir nizama bağlı olarak yaşayan insanlardan mürekkep geniş bir siyasi cemiyettir”. “Muayyen zaman ve mekan çerçevesi içinde hükmedenlerle hükmolunanlar arasındaki iradi kudret münasebetinden ibarettir”. bk. Abadan, Yavuz, *Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri*, Ankara 1952, s. 130-139; Başgil, *a.g.e.*, s. 134 vd.

¹⁹⁹ Hamidullah, Muhammed, “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri”, (trc. Mustafa Varlı), *Diyanet Dergisi (Hz. Muhammed Özel Sayısı)*, c. 25, sy. 4, s. 46.

²⁰⁰ Hamidullah, “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri”, s. 47.

²⁰¹ Hamidullah, “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri”, s. 49.

²⁰² “Siyasal düşüncenin evrimi ve devlet”le ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. Akad, Mehmet, *Genel Kamu Hukuku*, Filiz kit., 2. bs., İstanbul 1997, s. 13 vd.

b) Kur'ân'da Devletin Tarihi

Muhammed Hamidullah, Kur'ân'ın ilk olarak sadece insandan, sonra karı koca ve çocuklardan oluşan aileden, sonra aşiretten ve nihayetinde de köy, belde, şehir veya mısır olarak isimlendirdiği yerleşim bölgelerinden bahsettiğini ifade ederek insanlık tarihinde devlet olgusuna geçişin nasıl bir seyir izlediğini belirtmektedir. Ayrıca birçok yerleşim bölgelerine hakim olan hükümdarlara da değinilmekte olduğuna dikkat çeken²⁰³ Hamidullah, Kur'ân'da Âdem'den (a.s) Nuh (a.s) zamanına kadar geçen dönem içerisinde devletten bahsedilmediğine değinmektedir. Bununla beraber Kur'ân'ın, İbrahim'den (a.s) sonra vatandaşların canları ve malları üzerinde mutlak bir egemenliğe sahip olan kralların adları geçmekte olduğunu²⁰⁴ ve İslamiyet öncesine kadar saltanatı devam etmiş olan Tübbâ'yı²⁰⁵ örnek olarak vermesini anlamlı bulur.²⁰⁶

Hamidullah, devletin tarihsel gelişimiyle ilgili Kur'ân'da verilen bazı devlet örnekleri üzerinde durmaktadır. Mesela Yûsuf Peygamber (a.s.) zamanında kurumları bakımından oldukça gelişmiş bir devlet bulunmaktadır.²⁰⁷ Yine Kur'ân'da Musa'yı (a.s) yetiştiren Firavun'un temsil ettiği devletle beraber, Musa'nın (a.s) kardeşi Harun'la (a.s.) birlikte²⁰⁸ İsrailoğulları'nın başına geçerek oluşturduğu idareden söz edilmektedir.²⁰⁹ Süleyman Peygamberle (a.s.) aynı zamanda yaşayan Yemen'deki Sebe devleti de Kur'ân'da değinilen bir diğer devlettir.²¹⁰

²⁰³ Hamidullah, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri", s. 49.

²⁰⁴ Bakara, 2/258; Hamidullah'a göre belki de Kur'ân'ın bahsettiği en eski krallık devleti, Bâbil'deki Nemrut devletidir. Hz. İbrahim'in ateşe atılmasını emreden nemruttur. bk. Hamidullah, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri", s. 59.

²⁰⁵ Yemen Meliklerinin lakabıdır. Eskiden Yemen halkı onlara nispet edilmiştir. Onlar, nimet, güç ve iktidar sahibi idiler. Duhân, 44/37; Kâf, 50/14.

²⁰⁶ Kur'ân kralların kötü tutumları karşısında hoşnutsuzluğunu dile getirmekte ve zorbalığa (tiranlığa) körü körüne itaat etmekten sakındırmaktadır. bk. Kehf, 18/79.

²⁰⁷ Yûsuf, 12/21, 102.

²⁰⁸ Tâ-Hâ, 20/29-32.

²⁰⁹ Günümüzün siyasi anlayışına göre Mûsa'nın (a.s.) mutlak anlamda bir kral olarak değerlendirilemeyeceğini söyleyen Hamidullah'a göre o, kendi cemaati üzerinde bir başkan veya bir komutanın sahip olabileceği tüm yetki ve güçlere sahip birisidir. bk. Çanga, Mahmut, *Kur'ân-ı Kerim Lügati*, Timaş yay., İstanbul 1994, s. 105.

²¹⁰ Neml, 19/27.

Diğer taraftan Kur'ân'da İsrailoğulları'nın, maddi (dünyevi) ve manevi (ruhi) otoriteleri ayırmalarına karşın Peygamberliğin yanı sıra komutanlık görevini de üstlenmiş bir hükümdarlık sistemi geliştirdiklerinden bahsedilmektedir.²¹¹ Böylece Hamidullah'a göre Kur'ân yeniden maddi ve manevi iktidarın, Talut'un yerine geçen Davut (a.s.) ve Süleyman'ın (a.s.) devletlerinde aynı elde toplandığını göstermektedir.²¹²

Yine Hamidullah, Budistlerle ilgili bir devletin varlığına dikkatlerimizi çekmektedir. Kur'ân'da Allah'ın tîn'e (incir) yemin ettiği bir sureden²¹³ ve Zülkifl²¹⁴ adındaki bir Peygamberden (a.s.) söz edilmesinden hareket ederek Hz. Peygamber (a.s.) devrinde yaşayan en büyük dinlerden olan Budizm'in de, Mecusilik ve Sabîlik ile birlikte Kur'ân-ı Kerimde mutlaka zikredilmiş olacağını düşünmekte ve bu durumdan yola çıkarak ve bir takım gerekçeleri göz önünde bulundurarak tîn'in Buda'ya işaret ettiğini kabul etmektedir.

Öncelikle Hamidullah'a göre bazı eski müfessirler²¹⁵, Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen yabancı incirin Budistlerce de bilinen ve anlatılan incir olduğunu kabul etmişlerdir. Zira Budist inancına göre Buda, incir ağacının altında iken kendisine hakikat (Budizm) gelmiştir. İkinci olarak müfessirler, Zülkifl'in kelime anlamını incelerken; "Kifl" kelimesinin, Budda'nın doğum yeri olan "Kpılavustu"nun Arapçalaşmış şekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buda'nın babası da, devletin başkenti olan o bölgenin hükümdarı olduğuna göre Zülkifl'in anlamı, "Kpılavustu"ya kefil olan kimse demektir. Üçüncü olarak ona göre bazı müfessirler

²¹¹ Bu husus Kur'ân'da şu şekilde ifade edilmektedir: "...Bize bir hükümdar gönder ki (onun komutasında) Allah yolunda savaşalım." Ve Allah İsrailoğulları'nın bu isteklerine karşılık Tâlût'u onlara hükümdar olarak gönderdi. Bakara, 2/246.

²¹² Hamidullah, buna göre hükümet şeklinin içinde bulunulan koşullara ve halkın tercihine bağlı olduğunu söylemektedir. Yine Davut ve Süleyman Peygamberlerin durumunda olduğu gibi, iktidarın babadan oğla tevarüs (miras) yolu ile geçişi söz konusudur ki bu, Kur'ân'a göre kesin bir kural değil, sadece bir vakıa, zorunlu olarak ortaya çıkmış bir olay gibi gözükmektedir.

²¹³ Tîn, 95/1.

²¹⁴ Enbiyâ, 21/85; Sa'd, 38/48; Zü'l-Kifl, nasip sahibi manasına gelir. bk. Çanga, *a.g.e.*, s. 434.

²¹⁵ Fakat Hamidullah'ın hangi müfessirleri kastettiği bilinmemektedir. Bu konudaki değişik yorum değerlendirmeler için bk. İmâm Kurtubî (671-1273), *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kurân*, (trc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc yay., İstanbul 2002, XIX, 199-209; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1877-1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Mahmut Özakkaş, İbrahim Tüfekçi), Feza Gazetecilik, tarihsiz, IX, 303-316; Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (1903-1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan yay., İstanbul 1997, VII, 167, 173.

“Kifl”, kelimesinin yiyecek ve rızık anlamına geldiğini belirtmişlerdir ki bunun da Budda’nın babası ile yakınlığı vardır. Zira onun adı güzel ve tatlı rızık anlamına gelen “Sıdhudana”dır. Hamidullah dördüncü ve son olarak “Kılavustu”nun aynı zamanda kalıntıları günümüze kadar gelen Hindistan’ın kuzeyinde bir bölge olduğunu söylemiştir.²¹⁶ İşte bu gerekçelere dayanarak Hamidullah, Kur’ân’da “tîn” suresinin ilk ayetinde geçen “incir”in Buda’ya işaret ettiğini kabul etmektedir.²¹⁷ Genel manada Hamidullah’ın Kur’ân’da geçen devletler hakkındaki görüşleri bunlardan ibarettir.

2. Anayasanın Tarihi

a) İslam’dan Önce Anayasa

Burada öncelikle Hamidullah’ın anayasanın tarifi ile ilgili değerlendirmelerinden sonra İslam öncesi dönemde anayasa veya yazılı anayasa olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Anayasa için “düstur” kelimesinin kullanıldığını söyleyen Hamidullah bu kelimenin aslının Farsça “destur” sözcüğünden geldiğini ve Arapçada da “düstur” olarak kullanıldığını belirtir.²¹⁸ Hükümet etme tarzı demek olan anayasa bir devletin faaliyetlerinin bütünü kapsar. Hamidullah’a göre anayasa, dâhili olduğu kadar harici münasebet ve meselelerde de bir milletin faaliyetlerini içine almaktadır.²¹⁹ Ona göre devletin var oluşundan beri bir anayasa anlayışı var olsa da, ilk zamanlarda insanlar anayasanın yazılı bir tarzda olmasını düşünmemişlerdir. Tarih öncesinden beri insanlık içinde bir devletin, “hükümet etme” anlayışının var olmasına rağmen “hükümet etme” şeklinin yazıyla tespiti İslam öncesinde mevcut olmadığına dikkat çeker.²²⁰ Sonuç olarak o, İslam’daki yazılı anayasa metnine (Medine Vesikası) gelinceye kadar gerçek manada bir anayasa olarak değerlendirilebilecek bir metnin olmadığını söylemektedir. Bununla birlikte Hamidullah, yazılı ilk anayasa örneğinin Mesih’ten

²¹⁶ Hamidullah, “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri”, s. 58, 59.

²¹⁷ Ancak o birçok yerde olduğu gibi bu konuda da kaynakları sarıh olarak vermemiştir.

²¹⁸ Hamidullah, Muhammed, “İslam’da Anayasa”, s. 73.

²¹⁹ Hamidullah, Muhammed, “Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları”, (trc. Ruhi Özcan), *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 28-30.

²²⁰ Hamidullah, “Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları”, s. 29.

yaklaşık bin yıl önce Tevrat'ta²²¹ var olduğunu söylemektedir. Fakat bunun ciddi bir anayasa metni olmaktan ziyade “istihza” (gizli ve ince alay) mahiyetinde olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Peygamberimize (a.s.) kadar ciddi bir anayasaya rastlanılmamaktadır.²²²

Bundan sonraki en eski anayasa da bilge Solon zamanında²²³ Atina'da görülmektedir. Solon'un bu eseri, Atina Şehir-Devleti'nin İdare Meclisinde bir üye olması sıfatıyla sadece kamuoyuna yapmış olduğu tekliflerden ibarettir ve esasen mevcut anayasa üzerinde yapılması düşünülen bazı değişiklik tekliflerinden oluşmaktadır. Her ne kadar bu teklif ve tavsiyeler, benimsenip tatbikata konulmuşsa da bir anayasanın tamamı veya bütünü olarak değerlendirilemez. Ayrıca Hamidullah, bunların yazılı olup olmadıkları hakkında net bir bilginin de olmadığını ifade etmektedir. Diğer taraftan tarihçilerin, bütün bunların bazı anayasa ve idare kurallarının değiştirilmesiyle ilgili olduğunda müttelik olmalarını düşünmektedir. Aynı zamanda sözü edilenlerin bütün yönleriyle yeni bir anayasa olarak kabul edilemeyeceğini gösteren bir veri olduğunu ileri sürer.²²⁴

Hamidullah, bunlardan sonra anayasa olarak değerlendirilebilecek ve modern anayasanın idari işlerle ilgili kısmını kapsayan nitelikte üç kitaptan bahsetmektedir: Bunlardan ilki Çinli Konfüçyüs'ün (m.ö. 551-419) “*Kralların Eğitimi*” adlı kitabıdır. İkincisi Yunanlı Aristo'nun (m.ö. 384-322) “*Atinalıların Anayasası*”, üçüncüsü ise Hintli Cautilia'nın “*Politik İktisat*” (yani siyasi iktisat, ekonomi politik) adlı kitaplarıdır. Ancak Hamidullah'a göre bunlar da bir anayasa olarak değerlendirilemez. Çünkü bir süreliğine krallardan birinin vezirliği görevinde bulunmuş olsa da, esasen bir filozof ve ahlak öğreticisi olan Konfüçyüs'ün, bu eseri siyaset felsefesi ve sosyal ahlakla ilgilidir. Böyle bir kitaba bir devletin anayasası

²²¹ Hamidullah, Tevrat'ta Samuel (İşmuil)'in bir kitabında destur mahiyetinde bir metnin olduğunu söylemektedir. Bu listede yer alan hak ve imtiyazlar, “bir devletin yazılı anayasası” olarak mütalaa edilemez. bk. Eski Ahit, Birinci Samuel, VIII/11, 18 ve X/25; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 189

²²² Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, “*İslam'da Anayasa*”, s. 78, 79

²²³ Dönemi yaklaşık m.ö. 640-558 yıllarıdır.

²²⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 190.

denilemez. Zaten Hamidullah bundan dolayı hiçbir hükümdarın bu metnin uygulanmasını emretmediğini söylemektedir.

Diğer taraftan Aristo, Büyük İskender'in veziriydi. Eseri, Atina kent devletinin anayasasının ve hükümlerinin zaman içerisinde nasıl değiştiğini ele alan tarihi bir kitaptır. Aristo'nun bu çalışmasındaki maksat, eskilerin tecrübelerinden istifade etmektir. Bu bir devlet başkanının belirlediği bir anayasa olmasının yanında, bir tarih kitabıdır. Son olarak Hint İmparatoru Çend Gusta'nın veziri, Aristo ve İskender'in çağdaşı Cautilia'nın kitabı da İtalyan Machievelli'nin "*Hükümdar*"ı gibi, mali, siyasi vb. meselelerle ilgili hükümdarlara pratik bilgiler verir. Ancak bu kitap da bir anayasa değil, hükümdarlara öğüt kitabı niteliğindedir.²²⁵ Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Hamidullah, Peygamberimize (a.s.) kadar geçen devirde ciddi bir anayasa metninin görülmediğini ifade etmektedir.

b) İslam Sonrası Dönemde Anayasa

Hamidullah, devlet reisi ve vatandaşların vazife ve haklarının haklarının bir anayasa metni içerisinde ilk defa Müslümanlar tarafından bir araya getirildiğini söylemektedir.²²⁶ Bizzat devlet başkanı tarafından yazdırılan ilk anayasa, hicri birinci yılda okuma yazma dahi bilmeyen Hz. Peygamberin (a.s.) Medine'de kurduğu kent devlet tarafından ilan edilen elli üç maddelik²²⁷ anayasadır.²²⁸

Anayasanın ilanından önce Medine'deki durum hakkında değerlendirmede bulunan Hamidullah'a göre Peygamberimiz (a.s.), Medine'deki mahalli sürtüşmelere karşı tarafsız kalmıştır. Bu özelliğine üstün özel nitelikleri ve Allah'ın elçisi olmasından ileri gelen yüksek kişiliği de eklenince, bütün Medine halklarını kendi yönetimi altında toplamayı başarmıştır. Medine'de konfederal yapıda bir şehir-devlet kuran Peygamberimiz (a.s.), şehrin demografik yapısını oluşturan 'Ensar', 'Muhacir', henüz Müslüman olmamış Medineli Arap ve Yahudileri otonom

²²⁵ Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 189, 190.

²²⁶ Hamidullah, "*Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*", s. 30.

²²⁷ Avrupa dillerine ilk tercümesini yapan Wellhausen bu anayasa metnini 47 madde halinde yayınlamıştır. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 190.

²²⁸ Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 18; Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber (s.a.s.) Gayrimüslimlere Nasıl Davranırdı?", (trc. Subhi Seyf), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 228.

(özerk, muhtar) bırakmış²²⁹ fakat dışarıdan gelen saldırılara karşı şehri daha iyi savunmak, iç barış ve adaleti daha iyi sağlamak için bir site devleti fikri etrafında birleşmişlerini sağlamıştır.

Hamidullah, niçin bir anayasaya ihtiyaç duyulduğu ve neden yazıya geçirildiği ile ilgili olarak şöyle demektedir: *“Eğer Medine’de yalnız Müslümanlar oturuyor olsalardı belki bir anayasaya gerek kalmazdı. Çünkü Müslümanlar Resulüllah’ın (a.s.) her söylediğini kabule, her emrini yerine getirmeye hazırdılar. Hükümet idaresinin bir şarta bağlanması ihtiyacını duymazlardı. Mademki Medine’de Müslüman olmayanlar da vardı. O halde hükümet idaresinde takip edilecek usulün bir yazılı şarta bağlanması gerekiyordu. Nihayet hükümet idaresinin yürütülmesinde takip edilecek usulü bir muahede şeklinde kaleme aldılar.”*²³⁰ Anlaşılacağı üzere hicretten sonra Medine’de kurulan İslam devletinin kozmopolit yapısı Hz. Peygamberi (a.s.) bütün halkın etrafında anlaşabileceği bir anayasa metnini ilan etmeye sevk etti. Böylece şehirdeki Müslümanların dışındaki diğer unsurlar da Peygamberimizin (a.s.) bu yaklaşımını olumlu karşıladılar ve bir anayasa üzerinde uzlaşıp kabul ettiler.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir konu da İslam’dan önceki dönemde neden yazılı bir anayasa olmadığıdır. Hamidullah bununla ilgili olarak da şu açıklamada bulunur: *“Hükümet edenler kral ve sultanlardı. Devlet reisi istediğini emreder, istediğini yasaklar, istediğini lağveder, istediği vakit istediği hükümeti getirirdi. İktidarı elinde bulunduran bu kral ve sultanlar geniş hürriyetlerini bir sınır içine almak istemediler. Eğer devlet reisi şöyle şöyle davranabilir, uyacağı esaslar şunlardır vs. gibi hükümler tespit edilmiş olsaydı, devlet başkanlarının hürriyetleri, sultan ve kralların hürriyetleri, iradeleri kayıtlanmış, tahdit edilmiş olacaktı. Krallar bunu istemediler. Dünya tarihinde ilk defa bir anayasanın düzenlenmesi Peygamber Efendimiz (a.s.) tarafından olmuştur.”*²³¹ Zaten İslam’ın öğretisi,

²²⁹Hamidullah, Muhammed, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”, (trc. Abdülaziz Hatip), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 155.

²³⁰Hamidullah, *“İslam’da Anayasa”*, s. 82.

²³¹Hamidullah, *“Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları”*, s. 29.

idarecilerin keyfi hareket etmesine izin vermemiş, yöneticilerin belli kural ve kaideler çevresinde davranmasını istemiştir. Ülke idaresini elinde bulunduranların yönetim biçimini ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen kuralları anayasa metni içinde yazılı hale getirmekle, birçok açıdan insanlığa rehber ve önder olan Hz. Muhammed (a.s.), maddi iktidar açısından da bir ilki gerçekleştirmiştir. Bir devlet başkanı olarak bunu, şehirdeki diğer unsurların da rızası doğrultusunda anayasa şeklinde ilan etmiş ve bilhassa yazılı hale getirerek kendisinden sonraki Müslümanlara güzel bir örneklik teşkil etmiştir.

Yürürlük bakımından İslami dönemde anayasanın gelişim süreci ile ilgili olarak da kısaca şunları belirtmekte fayda vardır. Hamidullah'a göre Peygamberin (a.s.) vefatından Abbasi devletinin sonlarına kadar geçen süreçteki çekişmeler ve çatışmalar devlet başkanlığından kaynaklanmaktadır. İslam devletinin anayasasının, yani idarenin bütün temel kuruluşlarının Hz. Ebu Bekir döneminden Emevi hilafetinin sonuna kadar değişmediğini söyleyen Hamidullah'a göre bütün farklılık; halife, vali, yargıç gibi görevli olan kişilerdedir. Biri adaletlidir, Allah'tan korkar; öteki zalimdir, haksızlık yapar, rüşvet yer.²³² Zaten bir devlette asıl olan devamlılıktır. İnsanlar gelip geçicidir. Ancak devlet bütün kurum ve kuruluşlarıyla hayatiyetini sürdürmektedir. Hamidullah da buna dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda Hamidullah peş peşe bütün İslam devletlerinin anayasalarının aynı olduğu tespitini yapmaktadır. Zira adları farklı olsa da bütün İslam devletlerinin anayasası, Kur'an'a ve Sünnet'e dayanmaktadır. Kur'an ve Sünnet genel olarak sadece haramlar ve farzlar gibi zorunlu genel kuralları zikreder. Bu durumun anayasa meseleleri için de geçerli olduğunu belirtmektedir.²³³ Yani Kur'an ve sünnet bizatihi kendileri anayasa olmayıp, anayasaların oluşumunda gerekli olan temel kaide ve prensipleri tanzim etmişlerdir. Dolayısıyla Hamidullah'a göre bu durum İslam Devleti anayasalarının (zamanın şartlarına göre bir takım değişiklikler olsa da) temelde değişmediğini göstermektedir. Görüldüğü gibi temel prensipler açısından İslam anayasa anlayışında herhangi bir değişikliğin olmadığı savunulmaktadır.

²³² Hamidullah, "İslam Anayasa Hukuku", s. 53.

²³³ Hamidullah, "İslam Anayasa Hukuku", s. 19.

3. Hıristiyanlık ve Devlet

Hamidullah, İslam anayasasıyla ilgili açıklamalarının yanı sıra Hıristiyanlıktaki din-devlet ilişkilerini de anayasa hukuku bağlamında ele almıştır. Bu mukayese, İslam'ın getirdiği açılımların görülebilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. İlk olarak batıdaki tarihsel sürece değinildikten sonra Hamidullah'ın Hıristiyanlıktaki din-devlet anlayışıyla ilgili yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

Hız. İsa hayatta kaldığı zaman zarfı içinde bir devlet kuramadı. O, sadece dinini İsrailoğulları arasında tebliğ etmek için havarileri muhtelif memleketlere göndermekle yetindi. Havarilerden Petrus işte bu nedenle Roma'ya gitti. Katolik papaların ilki sayılan havari Petrus, tebaasından olduğu devletin başkenti Roma'ya gittiğinde Roma'daki papanın, diğer Hıristiyan ülkelerin papazlarından farklı bir üstünlüğü, bir meziyeti yoktu. Petrus ve kendisinden sonra gelen Hıristiyanlar, miladi üçüncü asra kadar Roma'da içtimai ve dini baskı altında yaşadılar. Ancak üç asır sonra Kral Kostantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte ilk Hıristiyan devleti doğdu ve böylece Hıristiyanlar rahat bir nefes aldı. Fakat Hıristiyan bir devletin kurulmasıyla beraber kral devletin idaresini zamanındaki Papa'ya bırakmadı. Bunun yanında Papa da dini idareyi (yani kiliseyi) Hıristiyan olan krala teslim etmek istemedi. Netice itibarıyla her iki otorite de kendilerine ait olan hâkimiyeti ellerinde muhafaza ettiler. Böylece Hamidullah'a göre (her iki otoritenin arası birleşmeksizin) siyasi ve tarihi nedenlerle din ile devletin arası ayrılmış oldu.²³⁴

Bundan beş asır sonra Alman hükümdarı Kral Şarlman'ın Papanın, "Mukaddes Roma İmparatoru" unvanı teklifini kabullenmesiyle (25 Aralık 800) birlikte din ile devlet arasındaki yardımlaşma tekrar başladı. Hıristiyanlığın yayılması papa'nın nüfuzunu arttırmaya başladı. Kral da olsa istediği kimseyi afroz etme yetkisini eline alan Papa, zamanla diğer siyasi meselelere nüfuz etmeye başladı. Hatta öyle hale geldi ki İmparatorun en güçlü ortağı oldu. Doğu Roma Bizans İmparatorluğunda durum Batı Roma İmparatorluğunun aksine değişmeye

²³⁴ Hamidullah, Muhammed, "Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", s. 138.

başladı. Konstantinopol ilk olarak siyasi yönden, sonrasında da papa'nın kararlarını reddetmekle dini yönden Roma'dan ayrıldı. Böylece tekrar Krallar siyasi ve dini otoriteyi tek elde birleştirdiler.²³⁵ Sonuç olarak papalar önceleri, siyasi bir otoriteye sahip değillerken zamanla siyasi bir otoriteye kavuştular. Ancak 11. asırdan sonra sonra tekrar zamanla bu otoritelerini kaybettikleri anlaşılmaktadır.²³⁶

Hamidullah, Hıristiyanlıktaki din devlet ilişkilerinin tarihsel gelişiminin yanı sıra Hz. İsa'nın devlet ve idare ile ilgili görüşleri hakkında da bilgi vermektedir. O, İncil'deki "Kayser'e ait olanı Kaysere, Allah'a ait olanı Allah'a bırakın"²³⁷ yine "benim devletim bu dünyada değildir" sözlerinin, dini devletten ayırma bakımından Hz. İsa'ya atfedildiğini söylemektedir. Bu ifadelere göre güya mutaassıp bir Hıristiyan bu dünyanın süs ve parlaklığına rağbet etmemesi gerekmektedir. Yine İncillerde Hz. İsa'nın "Ben Tevrat'ı neshetmek ve hükmünü kaldırmak için değil, belki onu daha da kuvvetlendirmek ve ikrar etmek için geldim"²³⁸ dediği söylenmektedir. Hamidullah, İncil'de geçen bu sözlerden yola çıkarak Hz. İsa'nın, Efendimiz (a.s.) gibi bir faaliyet ve anlayış içerisinde olmadığını söylemektedir. Zaten fiili olarak Hz. İsa'nın bizzat devlet kurması veya yönetmesi gibi bir şey söz konusu değildir. Ancak hem Kur'ân'ın getirdiği esaslar ve hem de Hz. Peygamberin (a.s.) uygulamaları gözler önündedir. Aslında buradan yönetim açısından Hıristiyanlık ile İslamiyet arasında bir bağ kurmaya çalışanlara bir cevap vardır. Evet, İslamiyet dünya ahiret ayrımı yapmamış, dünya hayatının da düzenlenmesi için hükümler de getirmiştir.

Batılıların, devlet ve kiliseyi yani siyasi meselelerle, dini meseleleri birbirinden ayırdıklarını ifade eden Hamidullah'a göre sonuç olarak Batılılarda dinî

²³⁵ Hamidullah, "Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", s. 140.

²³⁶ Hamidullah, Alparslan devrini (m. 1063–1072) kastetmektedir. bk. Hamidullah, "Alparslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", s. 137.

²³⁷ Yeni Ahit, Luka, 20/25; Markos, 12/17; Matta, 22/21.

²³⁸ Hamidullah, "Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", s. 137.

ve siyasi meselelerden ayrı ayrı bahsetmek mümkündür.²³⁹ Şayet birisi, maddi hayattan söz ediyorsa, hiçbir zaman dini hayata ait olan kiliseden, oruçtan, hacdan bahsetmez. Aynı şekilde yine birisi dini müesseselerden bahsediyorsa hiçbir zaman da siyasi meselelerden söz etmez. Yani aralarında tam bir ayrılık söz konusudur.

4. İslam'da Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi

Bir önceki başlıkta Hıristiyan dünyanın dine ve dünyaya bakış tarzı verilmeye çalışıldı. İslam öğretilerinde ise kısaca detaya girilmeksizin durumun tam tersi bir bağlamda olduğu ifade edildi. Hamidullah'a göre Müslümanlarda Hıristiyanlarda olduğu gibi din-dünya ayrımı gibi bir şey yoktur. Buna bir örnek olması açısından İslam'ın ilk devirlerinde halife, hem ordu kumandanı olarak siyasi başkandı, hem de aynı zamanda camide imamdı. Şu halde Müslümanlarda, hayatın her iki cihetiyle ilişki içerisinde bulunan müesseselerde bu ayrım söz konusu değildir.²⁴⁰

Ancak diğer yandan Hamidullah, bir başka yerde de aynen şöyle demektedir: *“Resulullah'ın (a.s.) Medine'ye dönmek hususunda almış olduğu karar, İslam'ın din ile siyaseti birbirinden ayırdığına dair sahip olduğu tutumun bir örneğidir. Böylece Mekke, İslam'ın dini-ruhi alandaki merkezi konumunda kalacak, siyasi merkez ise, bir yerden ötekine olmak üzere mütemadiyen yer değiştirebilecekti. Ancak şu kadarı var ki, bu siyasi merkezlerden her biri her devir ve zamanda Muhammed'in (a.s.) gerçekleştirdiği öğretinin bir hususiyeti olarak çeşitlilik ve farklılıklar içinde bir birlik ortaya çıkarmak üzere aynı Kur'anî kanun ve esaslara bağlı kalacaklardı.”*²⁴¹ Buradaki ifadeler her ne kadar birinci görüşle çelişiyor gibi görünüyorsa da Hamidullah'ın eserlerinin geneline bakıldığında onun benimsemiş olduğu görüşün iktidarın maddi ve ruhi olmak üzere birbirinden ayıramayacağı yönünde olduğudur.

²³⁹ Meselemizi açıklığa kavuşturacak bir başka örnek de şudur: Hıristiyanlıkta vergiler konusunda bir ilgisizlik vardır. “Kayser'in hakkını Kayser'e ve Allah'ın hakkını Allah'a ödeyin.” (Yeni Ahit, Matta, 22/21, Markos, 12/17, Luka, 20/25). Hamidullah, bu durumla ilgili şu çekincesini de dile getirmekten geri durmamıştır: Kilise ve devletin bu şekilde birbirinden ayrılışında, iktidarın dinsizleşmesi ve hatta dine karşı müsamahasız bir tavır takınması gibi büyük bir tehlike vardır. bk. Hamidullah, *İslamiyet ve Hıristiyanlık*, s. 25.

²⁴⁰ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 24, 25, 79.

²⁴¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 278; Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 53.

Yine bu bağlamda Hamidullah, İslam'da işlerin “dinsel olan” ile “dinsel olmayan” diye bir ayrıma tabi tutulmadığını, bunun yerine “dahili” ve “harici” şeklinde bir anlayışın benimsendiğini söylemektedir. O bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “İster ibadet ve tapınma, isterse din dışı konular söz konusu olsun, devlet hep insanın dışı yansıyan eylemleri ile ilgilenir. İslam Devleti, her ferdi, gerek maddi-dünyevi, gerekse manevi-ruhi bakımdan uyum içerisinde eğitip geliştirme endişesi taşır ve dinî ve dinî olmayan konulara eşit derecede önem verir. Ancak insan ile Allah arasındaki ilişkiler, kendi mahremlikleri çerçevesinde devletin yetki sınırlarının dışında kalır.”²⁴²

Hamidullah’ maddi-ruhi iktidarların ayrılmasının olumsuz yönleri ve İslam’da böyle bir anlayışın olmamasının gerekçesi üzerinde de durmaktadır. Ona göre ruhi (manevi) şahsiyet ve hasletlerden kendini sıyırmış bir siyasi hayat, bizi doğruca materyalizme götürür ki bu da, yırtıcı hayvanların sahip olduğu hayatın daha alt seviyesinde bir yaşayıştır. Buna karşılık, sırf dünyevi gerçeklerden sıyrılmış sırf ruhani-manevi değerler ve yaşayış, belki bizi meleklerden de üstün bir seviyeye çıkarır; fakat bu ise insanlar arasında yetişen son derece nadir bir takım şahsiyetlerin gerçekleştirebileceği bir şeydir. Hâlbuki insanların büyük çoğunluğu, böylesine bir hayatın içerisinde yaşayabilmekten tamamen uzak bir durumdadır. Özellikle Hz. Peygamberin (a.s.) hitap ettiği topluluk “vasat” (orta ümmet) insanlardan oluşmaktadır.²⁴³

Diğer taraftan bunlara ilave olarak Hamidullah’a göre bir insan topluluğu, bir devlete olduğu kadar, bir inanç sistemine de muhtaçtır. Bunların her ikisinin de bulunmaması durumunda bu topluluk dengesiz ve eksik olacaktır. O, bu uyum ve

²⁴² Hamidullah bu noktada şöyle bir uyarı yapmaktan da geri durmamıştır: “İslam’da madde ile mananın bu şekilde birleştirilmesi, kimi zaman çok hassas bir hal alan ilahiyat tartışmalarının, siyasetin ve gündelik yaşamın temeli haline geleceği anlamını taşımaz. Bu birleşme, iç ya da dış politika sorunlarının inananların dini ile ilgili temel bir konu teşkil etmelerini de gerektirmez. Din ve siyaset hiç kuşku yok ki apayrı bir alandır; birisi insanın yaratıcısı ile ilişkilerini, diğeri ise insanın insanla ilişkilerini ele alır. İster hükümdar isterse basit bir tebaa olsun, istisnasız olarak insanın her işinde hakemliğine başvurulması gereken merci, ilahi kanun Kur’ân’dır. Ne siyaset ahlaktan (bu kelime burada maneviyat manasına kullanılmıştır) ve ne de ahlak realiteden mahrum ve uzak olmalıdır. İnsanın insan olmayı hak etmesi için, her ikisinin karşılıklı olarak birbirlerini tamamlaması gerekir.” Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 886.

²⁴³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 200, 427, 430.

dengeyi sağlamak amacıyla Hz. Muhammed'in (a.s.) "ruhi-manevi değerler" ile "dünyevi-maddi değerleri" tek bir bütün halinde birleştirmek istediğini ifade etmektedir. Ona göre dünyevi-maddi vazife ve mükellefiyetlerin yerine getirilmesi, "Allah yolunda" olmak üzere ruhi-manevi vazifelerin yerine getirilmesi kadar önemlidir.

Aynı zamanda Kur'an'da da ruh ve beden arasındaki ilişki göz ardı edilmemiştir. Hamidullah'a göre Kur'an-ı Kerim'de yirmiden fazla ayette "namazınızı kılınız, zekâtınızı ödeyiniz"²⁴⁴ emri tekrarlanmakta olup böylece bu iki vazife birleştirilerek aynı önem seviyesinde tutulmuştur. Devlet açısından bu anlayışın faydasına da değinen Hamidullah'a göre Mümin-Müslüman vatandaşın Őuur ve vicdanı, hükümete ödeyeceği vergi Şeklindeki mükellefiyetlere de nüfuz edip girmiş olur ve o birey hiçbir denetlemeye tabi tutulmaksızın bu gibi dünyevi mükellefiyetleri, namaz, oruç, hac ibadetleri gibi tamamen dini mükellefiyetler gibi yerine getirir. Ve böylece gerçekten de bir Müslüman nazarında devlete vergi ödemek, Allah huzurunda bir dini mükellefiyet, bir ibadet teşkil eder.²⁴⁵ Görüldüğü gibi hakikaten Hıristiyanlığın dünyaya bakış açısıyla İslamiyet'in bakış açısı arasında çok büyük farklar mevcuttur.

II. İSLAM ÖNCESİ MEKKE-ŞEHİR DEVLETİ'NİN UNSURLARI, NİTELİKLERİ VE ORGANLARI

A. İSLAM ÖNCESİ MEKKE'NİN KÜLTÜREL, DİNİ VE COĞRAFİK KONUMU

Hamidullah, eserlerinde İslam'ın ortaya çıkışını İslam öncesi dönemle bağlantılı bir Şekilde ele alır. Öncelikle bir merkez olarak Mekke'nin Őeçilme gerekçesi üzerinde durur. Mekke'nin coğrafi, kültürel ve dini özellikleri hakkında

²⁴⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 30. Kur'an'da konumuzla ilgili olarak var olan ayetlerden bazılarının mealleri ise Şöyledir: "Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru." Bakara, 2/201; "Bu dünyada güzel davrananlara, güzel mükâfat vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Takva sahiplerinin yurdu gerçekten güzeldir." Nahl, 16/30; "Allah da onlara dünya nimetini ve (daha da önemlisi) ahiret sevabının güzelliğini verdi. Allah, iyi davrananları sever" Âl-i İmrân, 3/148.

²⁴⁴ Burada "dünya"dan kastedilen; idare, siyaset ve devlettir.

²⁴⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 979, 980.

kısa bir bilgi vererek okuyucunun zihninde oluşabilecek olan “neden Mekke seçildi?” sorusuna bir cevap arar.

Mekke, Hicaz bölgesinin din ve ticaret merkezidir. Onu Arap yarımadasının diğer şehirlerinden ayıran ve üstün hale getiren en önemli özellik, Kabe'nin burada bulunmasıdır.²⁴⁶ Burası ayrıca, Yemenden başlayıp Akabe körfezine ulaşan ticaret yolunun, yani Yemen-Şam hattının kilit noktasında bulunması sebebiyle ticari bir merkez özelliğini de kazandı. Ayrıca Mekke çevresinde yılın belli zamanında gerçekleştirilen panayır, şehrin ticari ehemmiyetini daha da artırmıştır.²⁴⁷ Coğrafi bakımdan yarımada'nın merkezi durumunda oluşu ve bilhassa deniz ile pek kolay irtibatının bulunması, bir şehir için gerekli su kaynaklarının mevcudiyeti, Mekke'ye gerekli önemi kazandıran diğer tabii unsurlardır.²⁴⁸

Diğer taraftan Hamidullah'a göre siyasi açıdan Mekke'nin bir merkez olarak seçilmesinin nedenlerinden biri de şehrin daha önce yabancı egemenliğine girmemesidir. Ona göre az önce de belirtildiği üzere coğrafi açıdan çok büyük bir öneme sahip, ancak her çeşit ziraattan mahrum, çöllük bir mıntıka olan Mekke, açgözlü, yağmacı ve istilacıların göz dikmelerine karşı sığınılacak bir barınak durumundaydı. Mekke'nin öneminden dolayı çöllük bir yer olmasına rağmen, Roma ve Bizans İmparatorlarının, İran ve Habeş Krallarının hepsi, sırasıyla bu şehri kendi topraklarına katmak için girişimde bulundular. Ne var ki İslam'dan önceki dönemlerde Ümmü'l-Kurâ (şehirlerin anası) diye anılan Mekke, hiçbir zaman yabancı egemenliğine girmedi.

Okuma yazmanın fazla yaygın olmamasına rağmen, bu şehirde oturanlar, şiir, belagat, gece meclislerinde halk arasında anlatılan öyküler vb. gibi, güzel sanatlarla oldukça ilgilenmekteydiler. Sadece Mekkelilerin değil, fakat bütün

²⁴⁶ Bu husus Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: “Doğrusu insanlar için yer yüzünde kurulan ilk ev, Mekke'de bulunan, âlemlere doğru yolu gösteren Kâbe'dir. Orada apaçık deliller vardır; İbrahim'in Makamı vardır; kim oraya girerse, güvenlik içinde olur; oraya yol bulabilen insana Allah için Kâbe'yi haccetmesi gerekir. Kim inkâr ederse bilsin ki, doğrusu Allah, âlemlerden müstağnidir.” Âl-i İmrân, 3/96, 97.

²⁴⁷ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 155, 156.

²⁴⁸ Hamidullah, Muhammed, “Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa”, (der. Salih Tuğ), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 87, 88.

Arapların yazmış olduğu en güzel şiirleri, akla gelebilecek en büyük ödöl olarak ortak mabetleri olan Kâbe'nin duvarına asmaktaydılar. Diğer yandan Mekkeliler, çocuklarına iyi bir dil eğitimi verme kaygısı da taşımaktalar ve onları doğar doğmaz, birkaç yıl boyunca beslenip büyütölmeleri ve eğitölmeleri için kozmopolit merkezlerden uzakta bulunan kabilelere göndermekteydiler.

Hamidullah'a göre İslam'ın ortaya çıkışından önce Mekkeliler putperest olmakla birlikte, aslında mutlak kudret sahibi, yüce ve tek bir Allah düşüncesine sahiptiler. Putlar ise Allah'la aralarında aracı durumundaydı. Merak duygusuyla az da olsa Hıristiyanlık, Zerdüştlük vb. dinlere girenlerin olduğunu söyleyen Hamidullah, bu kadar farklı inançların olmasına rağmen insanlar arasında hiç beklenmeyen bir hoşgörünün olduğunu söylemektedir. Nitekim aynı aile farklı dinlerden bireyleri barındırıyordu.²⁴⁹ Ancak bilindiği gibi şehirde hâkim olan bu hoşgörü ortamından İslam nasibini alamadı. Daha ilk zamanlardan itibaren Müslümanlar bir takım sıkıntılara maruz kaldılar.

B. HZ. PEYGAMBERDEN (a.s.) ÖNCE MEKKE'DE İDARİ ve SOSYAL YAPI

Hz. Muhammed (a.s.) daha sonra değinileceği gibi bilhassa devlet geleneği ve birikimi açısından Medine'den çok daha farklı ve aynı zamanda çok daha zengin bir şehir olan Mekke'de dünyaya geldi. Hamidullah'a göre Hz. Muhammed'in (a.s.) doğduğu zamanda Mekke'de (bir topluluk veya her biri bir kabileden olan ve görevini çoğunlukla miras yoluyla babadan oğla devralan), on üyeli bir meclis (kurul) tarafından yönetilen bir şehir devlet vardı. Her bir üye zamanımızdaki gibi, bakanlara benzer şekilde özel bir görevle ilgileniyordu: dini görevler, adli görevler, mali görevler, dışışleri ile ilgili görevler vb.²⁵⁰ Böylece Hamidullah'a göre bu kabileler şehrin korunması ve dış ilişkiler konusunda bir çeşit federal Şehir-Devlet yapısını meydana getiriyorlardı. Buna karşılık iç yönetimde her kabile bağımsız bir

²⁴⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 24-26; Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s.205-207.

²⁵⁰ Hamidullah, *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 19.

yapıya sahipti. Bu yüzden de her kabile içinde “Refah ve sıkıntıda hepimiz birimiz, birimiz hepimiz için” anlayışının hâkim olduğu büyük bir dayanışma vardı.²⁵¹

Hamidullah, Mekke şehir devletinin kökenini Kusay’ın²⁵² oluşturduğu yapıya dayandırmaktadır. Kusay’ın ortaya çıkışından evvelki Mekke’nin siyasi yapı ve teşkilatı hakkında fazla bir şey bilinmediğini ifade eden Hamidullah, Cürhümlüler devri ile ilgili bildiğimiz tek şeyin Hilfu’l-Fudûl denen bir nevi “bahadırılık teşkilatı” olduğunu belirtir. Ayrıca tarihçiler dışarıdan getirilen ticari maldan alınan gümrük vergilerinden de bahsetmektedirler. Hamidullah, Kusay’ın ölümüne yakın bir zamanda sorumlu olduğu altı vazifesinin (umûr-i sitte) olduğunu söylemektedir.²⁵³ Dört oğlu olan Kusay, bu vazifelerden “mabed”, “parlamento” (nedve) ve “harp sancağı muhafızlığı” görevlerini Abdu’d-Dâr’a bırakırken, “hacılara içecek su tedariki”, “hacılara şölen vermek” için Mekkelilerin ödediği vergilerin muhafazası ve harp halinde orduya başkanlık etme, görevlerini de diğer oğlu Abd Menaf’a bıraktı. Böylece Kusay vazifelerini iki oğlu arasında paylaştırdı. Hamidullah bu görevlerin hem sayı ve hem de nitelik bakımından Peygamberimiz (a.s.) zamanına kadar içinde yaşanan şartların da etkisiyle bir takım değişiklikler gösterdiği kanaatindedir.²⁵⁴

Hamidullah, bu vazifelerin İslam öncesi Peygamberimiz (a.s.) devrinde on ayrı vazife olarak görüldüğünü, tarihçilerin bu vazifeleri, “umûr-i aşera”, (on vazife, on iş) olarak değerlendirdiklerini ifade eder. Yani Mekke’de bir nevi on bakandan (vezirden) oluşan bir bakanlık sistemi vardı ve bunların bir başkanları olmayıp her

²⁵¹ Hamidullah, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 74.

²⁵² Hz. Peygamberin dördüncü kuşaktan dedesi olan Kusay b. Kilab, Mekke’de Kureyş hâkimiyetini sağlayan kimsedir. O kendisinden önce şehri idare eden Huzaa kabilesinin reisi Huleyl’in kızı Hubba ile evlenmiş, bu kanalla da idareyi ele geçirmiştir. Kusay bunun ardından Kureyş’i Mekke’ye yerleştirmiştir. bk. İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Hîmyerî (213-828), *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ- İbrahim el-Yârî- Abdülhafız eş-Şelibî), I-IV, Beyrut, ts. I, 136, 137.

²⁵³ bk. İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 137; Belâzürî Ebu’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü’l-Eşrâf*, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 53; Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez- Mustafa Hizmetli), Ankara 1997, s. 59; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 845-846.

²⁵⁴ bk. İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 137; Belâzürî, *a.g.e.*, I, 53; Günaltay, *a.g.e.*, s. 59; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 845-846.

bir bakan bir diğesine hak ve sorumluluklar açısından eşitti.²⁵⁵ Toprakları pek fazla geniş olmayıp, sadece Mekke sınırları içinde hüküm süren bu oluşum ona göre Mekke Devletini meydana getirmekteydi.

Bu yapılanma içerisinde Peygamberimizin (a.s.) ailesinin yerini de belirlemeye çalışan Hamidullah, bu on bakandan sadece birinin Peygamberimizin (a.s.) kabilesi Benî Hâşim'den olduğuna dikkatimizi çekmektedir.²⁵⁶ Kabileler ve görev dağılımıyla ilgili olarak mesela Haşimoğulları soyundan olan Abdülmuttalib, Mekke-Şehir devleti oligarşisinin on bakanından birisiydi.²⁵⁷ Diğer taraftan Hz. Ömer kendi soyunun başkanı olarak (Beni 'Adiy), Mekke-Şehir devletinin "On"lar meclisinde bir sandalyeye sahipti ve bu Şehir-Devletin dış ilişkileri (bir nevi günümüzün dışişleri bakanlığı) gibi önemli bir vazife ile yükümlüydü.²⁵⁸

Bu idari sistemin devamlılığı ile ilgili bir değerlendirmede bulunan Hamidullah, bu sistemin Veda Haccı zamanına kadar yürürlükte kaldığını ve Resulüllah'ın (a.s.) Veda Haccı esnasında "hususî" ve "bireysel" vazifeleri hukuken lağvettiğini söylemesiyle birlikte sona erdiğini ifade etmektedir.²⁵⁹ Arap yarımadasında o dönem itibarıyla böyle bir yapılanmanın olması önemlidir. Çünkü Araplarda o zamana kadar devlet olarak nitelendirilebilecek bir yapı olmadığı gibi bir devlet geleneği de söz konusu olmamıştır. Görüldüğü gibi İslam öncesi dönemde Mekke'de (kendi içerisinde de olsa) bir yapılanma vardır. Ve bu yapılanma daha sonra da ifade edileceği gibi bir takım değişikliklerle birlikte veda haccına kadar bizzat Peygamberimiz (a.s.) tarafından da devam ettirilmiştir.

Yukarıdan beri anlatılan bu idari sistemin yönetim biçiminin (şeklinin) ne olduğu üzerinde de duran Hamidullah, ağırlıklı olarak Mekke Şehir Devletini

²⁵⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslam Tarihine Giriş*, (trc. Ruhi Özcan), Beyan yay., İstanbul 1999, s. 39; Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 165, 166.

²⁵⁶ Hamidullah, *"İslam Anayasa Hukuku"*, s. 20.

²⁵⁷ Abdülmuttalib, bu görevi Haşim'den sonra üstlenmiştir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 144, 145, 150-155; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 29.

²⁵⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 105; *a.g.e.*, II, 869.

²⁵⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 856.

yönetim biçiminin monarşi²⁶⁰ değil de oligarşi²⁶¹ olduğunu söyler.²⁶² Bunun gerekçelerini de belirten Hamidullah, ilk olarak Kusay'ın kendisine ait vazifelerini iki oğlu arasında paylaşmasını adem-i merkeziyet²⁶³ yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirmektedir. Ve bu temayülünün, daha sonraki zamanlarda gittikçe arttığını ifade etmektedir. Öyle ki, mesela Bizans imparatorunun, himaye ve koruması altına aldığı Osman b. Huveyris lehine gösterdiği yüksek destek ve tavsiye bile, Mekkelileri monarşik bir idare etrafında toplanmasına yardımcı olmadı.²⁶⁴ Bunun yanında Mekke Şehir-Devletin vazifeleri (devlet kudreti) yönetim hakkı miras olarak babadan oğla geçen on kadar farklı aileler arasında dağıtıldı.²⁶⁵ İşte bu nedenlere dayanarak Hamidullah Mekke Şehir Devletin yönetim biçiminin oligarşi olduğunu söylemektedir. Bu anlatılanlarla ilgili olarak Hamidullah, Mekke Şehir-Devleti'nin idari yapısıyla ilgili görevleri, görevlerin içeriğini, görevli aileyi ve sorumlu bakanın isimlerini bir şema halinde şu şekilde ortaya koymuştur.²⁶⁶

²⁶⁰ Monarşi: bütün siyasal güçlerin, hiç kimseye veya kurula karşı sorumlu olmayan bir hükümdar ve onun temsilcilerinden oluşanların elinde toplandığı yönetim biçimi; veya krallık yönetimi olarak da tarif edilebilir. bk. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 831.

²⁶¹ Oligarşi: devlet nüfuz ve kuvvetinin seçkin, zengin veya nüfuzlu birkaç kişinin, birkaç ailenin veya bir sınıfın ellerinde tuttuğu yönetim biçimi. bk. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 933.

²⁶² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 25-27.

²⁶³ Adem-i Merkeziyet Sistemi: Merkeziyetçiliğin karşıtı; işlerin tek merkezden değil, yerel yönetimlerce veya münferit birimlerce yönetilip yürütülmesi. Bu sistemde merkeze ait görevlerden bazıları, merkeze karşı kısmen bağımsız ve fakat kısmen merkezin denetimine uyruk yersel yönetim katları eliyle yerine getirilir. bk. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 30.

²⁶⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 853, 871.

²⁶⁵ Hamidullah, "*Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*", s. 89; Hamidullah, "*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*", s. 152.

²⁶⁶ Bu şema için bk. Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 20.

	GÖREV	NİTELİĞİ	GÖREVLİ AİLE	BAKAN Cahiliye Dönemi
Dînî İşler	Sikâye	Hacda su işleri Beytü'l-Haram'ın İdaresi	Benu Hâşim	Ebu Tâlip- Abbas
	Eyser	Fal Okları	Benu Cumah	Safvan b. Ümeyye
	Livâ, Sidâne, Hicâbe ve Nedve	Kabe Muhafızlığı	Benu Abdi'd- Dâr	Osman b. Talha
Adlî İşler	Eşnâk	Adli işler, Hukuk Davaları	Benu Teym	Ebu Bekir b. Kuhâfe
	Hükümet	Ceza İşleri	Benu Sehm	el-Harîs b. Kays
Askerî İşler	Ukâb	Piyade Ordusunun Tanzimi, Sancağın Muhafazası	Benu Ümeyye	Ebu Süfyan
	Kubbe-i Einne	Süvari Ordusunun Tanzimi, En ulu putu taşıma	Benu Mahzûm	Hâlid b. Velid
Mâlî İşler	Rifâde	Maliye ve Vergi	Benu Nevfel	el-Harîs b. Âmir
	Emval Muhaccere, Hükümet	Kabedeki dini hediyelerin korunması	Benu Sehm	el-Harîs b. Kays
Siyasi İşler	Nedve	Nedve Meclisinin İşleri	Benu Abdi'd- Dâr	Osman b. Talha
	Meşura	Meşura Meclisinin İşleri	Benu Esed	Yezid b. Zem'a
	Sifâre	Dışişleri, Elçilikler	Benu Adî	Ömer b. El- Hattab

Tablo 1. Mekke Şehir Devleti'nin idari görev dağılımı

C. MEKKE ŞEHİR-DEVLETİNİN UNSURLARI

1. İnsan Unsuru

Bu başlık altında Hamidullah'ın Mekke Şehir Devletindeki milliyet (vatandaşlık, tebaiyet) anlayışıyla ilgili değerlendirmeleri verilecektir. Hamidullah, bugünün milletlerini o günün kabileleri olarak görmektedir. Bilindiği gibi

Arabistan'da kabile hayatı²⁶⁷ vardı. O, Mekke'de yaşayan bir kimsenin soy ağacının bir nevi onun kimlik kartı, pasaportu gibi olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla önemli olan kişinin yaşadığı bölge değil, ait olduğu kabile olarak görülmekteydi. Bu durumun bir neticesi olarak Hamidullah, o dönemin Arabistan'ında herhangi bir şahsın memleketini terk etmesinin, onun bir nevi milliyetini reddettiği anlamına da geldiğini ifade etmektedir.²⁶⁸

Bilindiği gibi Peygamberin (a.s.) kabilesine karşı gerçekleştirilen boykot uygulamasının hemen ardından nübüvvetin 10. yılında amcası Ebu Talib ile muhterem eşi Hz. Hatice peş peşe vefat etmişlerdir.²⁶⁹ Ebû Tâlib'in vefatından sonra Haşimoğulları'nın başkanı olan amcası Ebu Lehep, Peygamberimizi (a.s.) cemiyet dışı²⁷⁰ ilan etmiştir.²⁷¹ Hamidullah, buradan hareketle bu konuyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre “cemiyet dışı sayma”, *canı ve malı üzerinde camianın göstermek zorunda olduğu kanuni ve fiili himaye ve korumadan mahrum bırakılma halidir.*

Hamidullah'a göre bir kişinin cemiyet dışı ilan edilmesi veya kanunsuz sayılması en ağır bir müeyyide olarak görülmekte idi. Çünkü “*ister göçebe, ister medeni olsun, bir Arap için kabile veya şehir devleti ülkesi, onun için canlı ve*

²⁶⁷ Burada kısaca Arabistan'daki kabile hayatı hakkında bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Kabileler, yerleşik ya da göçebe olmalarına göre ikiye ayrılmaktaydı ve kabilenin bütün mensupları aynı soydan gelen kişiler değillerdi. Bu kabile mensupları arasında kadın ve erkek köleler, diğer kabilelerden evlilik yoluyla katılmış olan hanımlar ve başka nedenlerle katılmış olan mülteciler de bulunmaktaydı. Mesela Arapların çok gelişmiş misafirlik anlayışları, kendilerine sığınan yabancıları, kendilerini takip edenlere teslim etmelerine engel olmaktaydı. Dolayısıyla himaye hakkı tanımak bütün Arabistan'da yaygındı. Bu anlayış birçok yabancıların kendi kabilesinden başka bir kabileye sığınmasına ve oraya kalıcı olarak yerleşmesine yol açmaktaydı. Bu korunmuş kişilere, müttefiklere ve “mültecilere” hem yerleşik kabilelerde hem de göçebe kabilelerde de rastlanmaktaydı. bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 237, 238.

²⁶⁸ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 54; Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 237, 238.

²⁶⁹ Bilindiği gibi bu yıla “hüzün yılı” denilmektedir. İbn Hişam, *a.g.e.*, II, 56-58.

²⁷⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 487.

²⁷¹ Efendimizin cemiyet dışı bırakılması şu şekilde olmuştur: Ebu Cehil'in teklifi üzerine Ebu Lehep, Peygamberimize ailesi mensuplarından gelip geçmiş putperestlerin öldükten sonra Allahın huzurunda başlarına geleceklere dair sorduğu bir soruya karşılık olarak Peygamberimizden “Putlar ve Putlara tapanlar cehenneme gideceklerdir.” cevabını alınca yeğenini toplum dışı ilan etmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 118; Cemiyet dışı ilan edilmesinden sonra Efendimizin karşılaştıkları sıkıntılar için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 118.

hayatiyet dolu bir şey anlamına geliyordu. Ayrılmaz bağlarla bağlı olduğu bu yurdu o, hayatını feda ederek müdafaa etmeye her zaman hazırdır. Zira imtiyazlarını, asalet ve rütbesini ve hatta mevcudiyetini bile ona borçludur.” Çoğunlukla toplumdan uzaklaştırılanlar, uzak diyarlara göçüp buralarda bir eman (himaye)²⁷² anlaşması akdederek yeni bir hayata başladıklarına dikkat çeken Hamidullah, bu durumu bu asra özgü bir nevi vatandaşlığa girme hareketi olarak değerlendirmektedir.²⁷³

Diğer taraftan cemiyet harici bırakma veya kanun dışı sayma (tard ve hal') ve yine bir kimsenin himaye altına alınması (eman hakkı tanınma) gibi işler o soyun Nâdî'sinde²⁷⁴ gerçekleştirilmektedir. Sadece bir vatandaş tarafından değil ve fakat aynı zamanda müttefik bir kimse tarafından da bahşedilen himaye (eman) Mekke'de kanuni (geçerli) sayılmaktadır.²⁷⁵ Anlaşıldığı gibi Mekke'de kabilecilik anlayışı merkezinde gelişen bir milliyetçilik anlayışı mevcuttur. Yani İslam öncesi dönemde Arabistan'da yaşayan birisi için kabileye mensup olarak yaşamak bir nevi can emniyetini sağlama almak anlamına gelmektedir. Aksi takdirde himayesiz kalan insan her an her türlü sıkıntıyla karşı karşıya gelebilmektedir.

2. Ülke Unsuru

Bir devletin olmazsa olmazlarından biri de ülke-toprak unsurudur. Hamidullah, ülke unsuruyla ilgili olarak öncelikle Kur'ân'ın tanımladığı çerçeveyi, yine Kur'ân'da geçen terim ve kavramları kullanarak ele almaktadır. Daha sonra detaya girmeksizin Mekke şehir devlet'in sınırları hakkında bizlere bir bilgi vermektedir. Mekkeli müşriklere göre şehir devletin topraklarının mukaddes kabul

²⁷² Salih Tuğ, “Eman” kelimesinin Türkçede, halk dilinde, aman dilemek, aman vermek şeklinde kullanıldığını söylemektedir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 118.

²⁷³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 866, 867; Eman alan kimse, kendisine eman hakkı veren kişinin ailesi içinde sayılır, fakat kendisi, sığındığı yeni kabile adına başkalarına eman verme veya yabancılarla ittifak anlaşması akdetme hakkına sahip olamazdı. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 866, 867.

²⁷⁴ Nadi, her bir Kabile'un kendilerine mahsus toplantı yeri. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 851, 852.

²⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 852.

edildiğini²⁷⁶ söyleyen Hamidullah'a göre Kur'ân bir takım topografik²⁷⁷ ıstılahları da ihtiva etmektedir. İlk olarak Kur'ân'da Mekke bölgesi, bütünüyle “harâm” yani “mukaddes ve korunan, sakınılan yer” olarak adlandırılmaktadır.²⁷⁸ Ona göre burada asıl dikkat çekilen mevzu Mekke'nin arazisidir. Yani bundan Şehir-Devletin kapladığı saha kastedilmektedir.²⁷⁹

Kur'ân'da esas şehrin kurulu bulunduğu mahal, “Batn-ı Mekke”, “Ümmü'l-Kurâ” (şehirlerin anası) veya “ziraat yapılmayan vadi”²⁸⁰ adıyla da anılmaktadır. Mabedin inşa edildiği düzlük “Bekke” diye adlandırılmaktadır.²⁸¹ Yine Kâbe'nin birkaç adım ötesinde yükselen Safâ ve Merve adlı iki tepeden de bahsedilmektedir.²⁸² Aynı zamanda Hamidullah, eski Grek şehirlerinin, *polis* (yukarı şehir) ve *astu* (aşağı şehir) diye iki kısma ayrıldığı gibi, Mekke'nin de İslam öncesi tarihi devirlerden beri, Ma'lat ve Mesfele (yukarı şehir ve aşağı şehir) olarak tamamen aynı şeyleri ifade edecek şekilde farklı kısımlara ayrıldığını söylemektedir.²⁸³

Bununla birlikte Hamidullah geleneksel nakillere göre şehrin *harâm hudutlarının* (mukaddes, korunan), İbrahim Peygamber (a.s.) tarafından tayin ve tespit edildiğini ve İslami çağda da bu sınırların çok iyi bilindiğini belirtmektedir. Hatta Hz. Muhammed'in (a.s.) h. 8. yılda Mekke'nin fethi esnasında farklı yönlerdeki bu hudutlara işaret eden duvar şeklindeki sınır taşlarını bizzat tamir ettirmesi Hamidullah'ın bu görüşünü desteklemektedir.²⁸⁴ Bugün dahi bilinen bu

²⁷⁶ Bu anlayıştan dolayı ölüm mahkûmu bir biçareyi mukaddes bölge dışında kalan Ten'im mevkiine götürerek infazı orada gerçekleştirmişlerdir. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 239.

²⁷⁷ Yeryüzü şekillerini bütün ayrıntılarıyla kağıt üzerinde gösterme işi.

²⁷⁸ Kasas, 28/57; Ankebût, 29/67.

²⁷⁹ Hamidullah, Yunan şehirlerinde de böyle bir durumun bahis konusu olduğunu söyler.

²⁸⁰ Metindeki sırasıyla: Fetih, 48/24; En'âm, 6/92; İbrâhîm, 14/37.

²⁸¹ Kur'ân-ı Kerim bu konuda şöyle demektedir: “Sırf insanların istifade ve hayrına (inşa dilen dünyada vahdaniyete ithaf edilmiş) ilk ev, Bekke'de bulunandır ki takdis edilmiştir ve âlemler için bir hidayet ve istikamettir.” Âl-i İmrân, 3/96.

²⁸² Mâide, 5/95, 2; Hac, 22/29; Fetih, 48/25; Bakara, 2/158. (metinde geçen sırasıyla verilmiştir.) bu konuda geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 843, 844.

²⁸³ bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 842- 844.

²⁸⁴ Bu taşlar: Kuzeyde Cairrâne'de, Kuzey-Doğu'da Vâdî-Nahle'de, Doğuda Arafat'ta, Güney-Güney Doğuda İdât Labin'de, Batıda Hudeybiye'de ve nihayet Kuzey-Kuzey Batıda Ten'im'de bulunuyordu.

mahallerin aralarının eşit mesafede olmadığını söyleyen Hamidullah'a göre bu noktalar arasında kalan alanın yüzölçümü, yaklaşık olarak 200 kilometrekaredir.²⁸⁵

3. İktidar Unsuru

a) Mekke'de Devlet Fonksiyonları

Hamidullah, Mekke'de devlet fonksiyonlarını; dini işler, adli işler, askeri işler ve mali işler olmak üzere dört grupta toplanabileceğini söylemektedir. Ona göre bu vazifeler, on tanesi Mekke yerlilerinden ve dördü de Mekke şehrinden olmayıp da sadece vazifeli olmaları dolayısıyla geçici olarak şehirde oturan toplam on dört aile tarafından üstlenilmektedir.²⁸⁶ Burada devlet fonksiyonları ikinci bölümdeki sistematığe uygun olarak yasama, yürütme ve yargı sırasıyla ele alınacaktır.

(1) Yasama

Hamidullah'a göre, Mekke-Şehir devletinde yasama ile ilgili olarak dikkati çeken ilk husus, bugünün parlamentosu niteliğinde bir takım müesseselerin var olmasıdır. Bu bağlamda Mekke'de Nedve ve Meşûre olmak üzere iki meşveret meclisi bulunmaktadır. Nedve alt müzakere meclisi durumundadır. Bunun üzerinde de "meşûre" meclisi vardır.²⁸⁷ Daru'n-Nedve'de alınan karar, meşûrâ meclisine sunulur, burası tarafından onaylanırsa uygulamaya konurdu.²⁸⁸ Mekke şehir devletinin parlamentosu niteliğindeki Dâru'n-Nedve'de²⁸⁹ önemli meseleler görüşülür, umumi müşavereler yapılır, dışarıdan Mekke'ye gelen kervanlar burada durur ve Mekkeliler alışverişini burada yaparlardı. Aynı zamanda bir nevi tiyatro

²⁸⁵ Bu konuda daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 842-844.

²⁸⁶ Hamidullah, "*Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*", s. 88.

²⁸⁷ Hamidullah bu ayrımı "Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası"na benzetmektedir. bk. Hamidullah, "*İslam'da Anayasa*", s. 80.

²⁸⁸ bk. Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 49; Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 166

²⁸⁹ Dâru'n-Nedve, şehrin merkezi meşveret meclisidir.

olarak da kullanılıyordu. Buluğa yeni eren kızlar da burada yeni elbiselerini giyerlerdi.²⁹⁰

Hamidullah, Nedve'ye 40 yaşını aşmış olanların yanı sıra yaşı küçük olup zekâlarıyla seçkin duruma gelmiş kimselerin de özel olarak katıldıklarına dikkatleri çekmiştir.²⁹¹ Yani kabiliyetli olduktan sonra yaşın küçük olmasının bir önemi kalmamıştır. Kâbe'nin karşısında hususi toplantı salonundaki²⁹² istişarelere kırk yaşını doldurmuş insanların tamamı katılma haklarını kullanmamışlardır. Hamidullah'a göre az sayıdaki insanla ve kabile'un ileri gelen seçkin kişilerle yetinilmiştir. Zaten Hamidullah Nedve'nin çok sayıda davetliyi ağırlayacak bir kapasitesinin olmadığını belirtmiştir.²⁹³

(2) Yürütme

(a) Kabile Başkanlarının Seçimi

Daha önce de ifade edildiği gibi Mekke şehir devletinde idari işler yaklaşık olarak on ayrı kabilenin katılımıyla birlikte yürütülmekteydi. Bunların birbirlerine karşı herhangi bir üstünlükleri de söz konusu değildi. İşte Hamidullah, bu kabilelerin başkanlarının nasıl seçildiği üzerinde durmaktadır. Ona göre Mekke'de kabile başkanlarının hangi usule başvurularak seçildiği hususunun tam olarak bilinmemekle²⁹⁴ birlikte kabilenin akıllı, cesur hatta zengin bütün fertleri başkan olabilmektedir. Kabile başkanı bazen o kabileye mensup kimselerin seçimiyle, bazen de eski başkanın vasiyetle bir kimseyi tayin etmesiyle seçilmektedir. Şehrin anayasa yapısının oluşmasında rolü olan kabilelerdeki bu başkanlar, vazifelerini hayat boyu devam ettirmektedirler. Seçilen bu kabile başkanı savaş zamanı ordu kumandanı iken barış zamanı da "hakem-hâkim" olarak vazife görmektedirler.²⁹⁵

²⁹⁰ Bu durum artık bunlarla evlenilebilir manasına gelir. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 46.

²⁹¹ Mesela Ebu Cehil, 28 yaşında Nedve'nin toplantılarına katılmaya başlamıştır.

²⁹² Hamidullah, "Hz. Paygamber (s.a.s.) Gayrimüslimlere Nasıl Davranırdı?", s. 226; Bir de önemli bir hatırlatma olarak, Nedve'yi Kusay inşa etmiştir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 845.

²⁹³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 850, 851.

²⁹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 115.

²⁹⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 909.

Görüldüğü gibi kabile başkanlarının tespiti için her zaman için takip edilen bir usul söz konusu olmayıp şartlara göre değişiklik göstermektedir.

(b) Mekke’de Kabile Başkanlığı ve Hz. Muhammed

Hz. Peygamberin (a.s.) Mekke’nin lideri olma imkânı üzerinde de duran Hamidullah Hz. Muhammed’in (a.s.) Mekke’nin başkanı olmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Hamidullah’a göre bunun ilk nedeni Mekkelilerin, eski sistemlerine aşırı derecede bağlı olmalarıdır. İkinci olarak, Hz. Peygamberin (a.s.) ailesinin uhdesinde yukarıda da belirtildiği gibi sadece zezem kuyusunun idaresi vardı. Dedesinin imtiyazları (ayrıcalık) miras yolu ile amcası Ebu Tâlib’e ve sonrasında da Abbas’a geçti. Ayrıca Hz. Muhammed’in (a.s.) babası da hiçbir imtiyaza sahip değildi. Aile içerisinde bile Abdülmuttalip’ten sonra ilk olarak Ebu Tâlib, daha sonra da Ebu Leheb başkan oldu. Hamidullah’a göre, Hz. Muhammed’in (a.s.) bu şartlarda bırakalım bir şehri kendi kabilesinde bile idari salahiyyete sahip olması zordur. Zaten Mekke’de Efendimizin (a.s.) başına gelenler Hamidullah’ın bu görüşünü desteklemektedir.

Hamidullah yukarıdaki maddi nedenlerin yanı sıra bir başka sebep daha ileri sürmüştür. Ona göre Peygamberimiz (a.s.) asla maddi-dünyevi iktidar düşünmemiştir. Kendisine krallık teklif edildiğinde “*Güneşi sağ elime ve ayı sol elime verseniz, ben yine de vazifemden vazgeçmem*” demiştir. Aynı zamanda o, bir devlet kurmaktan da öte cemaatini teşkilatlandırmayı düşünmüştür. Yine o krallıktan da nefret ettiği gibi devleti de bir gaye olarak değil, hedefe varmak için bir vasıta olarak görmüştür.²⁹⁶ Anlaşıldığı gibi Peygamberimizin (a.s.) Mekke’de devlet başkanı olması için hem şartlar müsait olmamış, hem de Efendimiz (a.s.) böyle bir teşebbüse Mekke’de iken zaten girişmemiştir.

(3) Yargı

Hamidullah’a göre Mekke’de genel olarak hakkın beyanı, tespit ve tayini gibi hususlarda birçok imkân ve vasıta vardı. Ancak “icra ve infaz makamı” mevcut değildi. Her şeyden önce kabile hakemleri vardı. Hakemler için belli bir kazai vazife

²⁹⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 871.

bölgesi söz konusu olmayıp ister yabancı, ister hemşehri olsun, bir hakemin tespit ve tayini tarafların mutlak seçimine bağlıydı.²⁹⁷ Şayet iki taraf uyuşamazlar ve akrabaların yahut aile reislerinin araya girmesi davayı halledemezse taraflar kemal ve hikmet sahibi olduklarına dair ün salmış bazı şahsiyetlerin hakemliğine müracaat ederlerdi. Bir hakemin kararına karşı bir istinaf (temyiz) gibi bir ikinci inceleme genellikle söz konusu değildir.

Hamidullah'a göre yargılama usulü açısından hakemler fikir ve görüşlerini, önce anlaşmazlığın (ihtilafın) belirtilmesi ve anlatılmasıyla başlayan ve nihayet verdikleri hükümle son bulan kafiyeli nazım parçaları halinde beyan ediyorlardı. Şayet iki taraf da kendi rızalarıyla hakemin kararını kabul ederlerse ihtilaf gömülmüş yani ortadan kalkmış oluyor ve artık bu kan davası şeklinde bir şey olmaktan çıkıyordu. Yine Hamidullah konumuzla alakalı olarak panayırların bir yönüne işaret etmektedir. O, Mekkelilerin hakimiyeti altındaki Ukaz panayırında bazı devirlerde iki hakime rastlandığını, insanların bunlardan birine “ticari ihtilaflar” için, diğerine de “istinaf makamı” olarak müracaat ettiklerini söylemektedir.²⁹⁸

Son olarak Hamidullah, o devirdeki ispat unsurları hakkında da bizleri bilgilendirmektedir. Yargılamada şahitler ve ehl-i vukuf (bilirkişi) da dinlenir ve bunlara doğruyu söyleyeceklerine dair, yemin verdirilirdi. Kâif denen ehl-i vukufardan bazıları toprak üzerinde bulunan ayak izinden bir hırsızın kimliğini bulabilmekteydi. Bunun yanında oklar (ezlâm), kuşların uçuşu, gaipten haber alma (hâtif) vs. vasıtalarla kehanette bulunma gibi bir takım hurafeler dahi yargılamada önemli bir role sahipti.²⁹⁹ Her ne kadar kurumsallaşma açısından Mekke'de kesin bir

²⁹⁷ Mesela Hacerü'l-Esved taşının yerleştirilmesinde talih ve tesadüfün seçimini kabul etmişlerdir. Buldukları yere o anda ilk olarak kim gelip uğrarsa seçilmiş olacaktı. Yine Hz. İbrahim zamanına dayanan ve daha sonra üzeri kapatılması sonucu yeri bilinmeyen zezem kuyusunu keşfeden Abdülmuttalib'in hemşerileriyle olan ihtilafında hakem olarak bir kahine başvurmuşlardı. Bir başka örnek de Abdülmuttalib, eğer on erkek evlat sahibi olursa bunlardan birini kurban edeceğini söylemişti. Bu adaktan dönme çaresi için yine kâhine başvurulmuş, çare olarak kura çekilmesine karar verilmişti vb. örnekler çoğaltılabilir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 864, 865.

²⁹⁸ Ukaz panayırının bu hâkimlerinden bazıları efsanevi şahsiyetler olmuşlardır: Mesela, Zu'l-A'vâd (kütüklü) lakabıyla anılan Reb'iatü'bn Muhâşin bunlardan bir tanesidir. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 866.

²⁹⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 864-866.

takım uygulamalardan söz edilmese de bu dönemde yargı ile alakalı önemli bazı şeylerin varlığı dikkat çekicidir.

III. MEDİNE'DE KURULAN İSLAM DEVLETİ

A. İSLAM DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE OLUŞUMU

1. İslam Devletinin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Gelişmeler

a) Hicret Esnasında Genel Olarak Medine'nin Durumu

Hamidullah, Mekke'de iken amcası Ebû Lehep tarafından cemiyet dışı ilan edilen Hz. Muhammed'in (a.s.) siyasi destek arayışındaki asıl ve son hedefinin Yesripliler (Medineliler) olduğu kanaatindedir. Medine'nin Mekke'ye nazaran etnik ve dini yapıda bir merkez olmadığını ifade eden³⁰⁰ Hamidullah'a göre Mekke'nin aksine Medine'de bir şehir-devlet (merkezi bir idare) dahi bulunmuyordu. Şehri oluşturan yaklaşık otuz kadar kabilenin her biri modern çağların milli devletleri kadar bağımsız ve özerkti.³⁰¹ Gerek Araplar ve gerekse de Yahudiler arasında her bir kabile, müstakil bir hukuki birlik teşkil ediyor ve bizzat, kendi başkanları dışında hiçbir siyasi otorite tanımıyorlardı. Kabilelerden meydana gelen Medine'nin, belirli bir hukuk sistemi, genel ve herkesin kabul ettiği örf-âdete dayanan kuralları da yoktu. Bu durum şehirde sürekli olarak sürtüşmelerin çıkmasına neden oluyordu.³⁰² Kısacası hicrete rastlayan yıllarda Medineliler genel olarak hukuki, iktisadi, ırki, dini ve hatta coğrafi olarak tam bir düzensizlik içinde bulunuyorlardı.³⁰³

Hamidullah, hicretin ilk yılında Medine'de yapılan nüfus sayımında Müslümanların azınlıkta olup, Muhacir ve Ensar'ın sayısının (kadın, erkek ve çocuk olarak) bin beş yüzü geçmediğini söylemektedir.³⁰⁴ Şehrin toplam nüfusunun on bin

³⁰⁰ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 11; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 150.

³⁰¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 59.

³⁰² Mesela Evs ve Hazreç kabileleri arasında 120 yıldır süren bir iç savaş vardı.

³⁰³ Hamidullah, "*Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*", s. 95.

³⁰⁴ Diğer taraftan Buhârî sayım sonucunda Müslümanların 1500 kişi olduğu bilgisini verirken, Müslim ve İbn Mâce'ye göre ise bu rakam 600-700 civarındadır. Ancak Hz. Peygamber'in s.a.v. Medine idarecisi olarak kabul edilmesi ve onun hazırlamış olduğu sözleşmeye Yahudilerin itiraz etmemiş olmaları, Medine'deki Müslümanların gerek müşrik Araplar, gerekse Yahudilerden daha güçlü, dolayısıyla sayılarının da daha fazla olduğunu ortaya koyar. Buhârî, *Cihâd*, 181; Müslim,

civarında olduğu düşünülürse Müslümanların sayısının çok da fazla olmadığı görülmektedir. Şehirde Evs ve Hazreçlilerden başka Yahudiler³⁰⁵ ve nereden geldikleri belirlenemeyen az sayıda da olsa siyahi insanlar (siyahi köleler) vardı.³⁰⁶ Bunların yanında şehirde hepsi de Evs kabilesine mensup olan elli kadar da Hıristiyan bulunmaktaydı.

Anlaşılacağı gibi Medine Mekke'ye nazaran siyasi, dini ve etnik yapı bakımından farklılık göstermektedir. Siyasi açıdan Mekke'de bir oluşum varken Medine'de herhangi bir yapılanma göze çarpmamaktadır. Yine Arabistan'da yabancı unsurlara pek fazla rastlanmazken Medine'nin nüfusunun hemen hemen beşte ikisini Yahudiler oluşturmaktadır. Diğer taraftan şehirde semavi dinlerden Yahudiliğin yanı sıra az da olsa Hıristiyanların varlığı da dikkat çekmektedir. Hicret esnasında şehrin tam manasıyla bir karışıklık içinde olduğu söylenebilir. Zaten daha sonra da açıklanacağı üzere Hz. Muhammed'in (a.s.) Medine'de bir devlet başkanı olarak kabullenilmesinde bu olumsuzlukların çok büyük bir etkisi bulunmaktadır.

b) Akabe Biatleri

Hz. Peygambere (a.s.) ve Müslümanlara yapmadıklarını bırakmayan Mekkeliler bir netice alamayınca artık son olarak Hz. Peygamberle (a.s.) ilgili olarak üç şey düşündüler. Hamidullah Mekkelilerin yapmak istedikleri ilk şeyin onun şehirden sürülüp çıkarılması, ikinci olarak hapse atılması ve son olarak da ona karşı bir suikast düzenlemesi şeklinde olduğunu söylemektedir.³⁰⁷ Mekkeliler bu düşüncelerden ilk ikisinin mümkün olmayacağını anlayınca geriye son tercih olarak Hz. Peygamberin (a.s.) öldürülmesi kalmaktaydı. Bu şartlar altında bir şey

Îmân, 235; İbn Mâce, *Fiten*, 23; Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 21; Ayrıca bu konuda daha fazla bilgi almak için bk. Okiç M. Tayip (ö. 1977), "*İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı*" AÜİFD, Ankara 1960, sy. VII, s. 11-20.

³⁰⁵ Hamidullah, Hicret esnasında Medine'nin nüfusunun yaklaşık yarısının Yahudilerden oluştuğunu ve bunların buraya nasıl ve ne zaman gelip yerleştiklerinin belli olmadığını belirtmektedir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 570; İslam'dan önce Yahudiler, "ehl-i kitap" bir nüfus olarak, okuma-yazmadan nasibini alamamış ve gönlü saf bedeviler üzerinde özel bir nüfuz ve itibar kazanmış durumdaydılar. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 533.

³⁰⁶ Bunlar bilhassa şehrin sahne oyunlarını ve profesyonel halk danslarını icra eden dansörlerini oluşturuyorlardı; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1072, 1073; Hicret öncesi Medine'nin dini, siyasi, iktisadi ve ictimai durumu hakkında geniş bilgi için bk. Hasen Hâlid, *Müctemau'l-Medîne Kable'l-Hicre ve Ba'dehâ*, Beyrut 1986, s. 23-91; Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 21.

³⁰⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 161.

yapabilmesinin mümkün olmadığını gören Hz. Peygamber (a.s.), Müslümanların daha rahat olacağı ve aynı zamanda bir araya gelip teşkilatlanabileceği bir yer arayışına hız verdi.

İşte Akabe Biatleri, hicretten önceki üç senede, hac mevsimine isabet eden günlerde, Mekke şehrine birkaç kilometre mesafede bulunan Akabe denen konaklama sahasında Hz. Peygamber (a.s.) ve Yesribli Araplar arasında akdedilmiştir. Nübüvvetin 11. yılına rastlayan hac mevsiminde İslam'ı tebliğ amacıyla Hz. Peygamber (a.s.) on altıncı grup olarak Medinelilerle görüşmüştür. İlk olarak altı kişilik Hazreç Kabilesine mensup Medineli bir grupla görüşen Hz. Peygamber (a.s.), ertesi yıl onu Hazreçli, ikisi de Evsli olmak üzere toplam on iki kişi ile görüştü. Üçüncü Akabe biatinde ise aynı yerde Evs ve Hazreç kabilelerine mensup on iki ayrı klandan ikisi kadın yetmiş üç Yesribli bulunmuştu.³⁰⁸

Yesriblilerin Hz. Peygamberin (a.s.) davetini kabul etmesinin gerekçeleri üzerinde de duran Hamidullah, Yahudilerin tehditlerini hatırlayan Medinelilerin İslam'ı kabul etmekle Yahudiler üzerinde bir öncelik kazanmak istediklerini düşünmektedir.³⁰⁹ Yine Medinelilerin bu daveti kabul etmelerinde onların kendi aralarındaki iç savaştan kurtulmak için Hz. Peygamberi (a.s.) tarafsız bir hakem olarak görmeleri vardır. Diğer taraftan Hz. Peygamber (a.s.) de, kendisi ve putperest hemşerileri tarafından işkencelere maruz bırakılmış olan Mekkeli sahabileri için bir sığınak aramaktaydı. Hamidullah bu durumu “*bir başka ifadeyle ihtiyaçlar birbirleriyle çakışıyor ve birbirini tamamlıyordu*” şeklinde değerlendirmektedir.³¹⁰ Yani her iki tarafın da içinde bulunmuş olduğu şartlar onların bir noktada birleşmelerine yardımcı oldu ve Akabe Biatleri gerçekleştirildi.

Akabe Biatleri, İslam devletinin ortaya çıkışını hazırlayan gelişmeler arasında Hamidullah'ın özellikle üzerinde durduğu ve Medine'de kurulan İslam

³⁰⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 70-73, 204; Hamidullah, “*Medine’de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*”, s. 90, 91.

³⁰⁹ Bilindiği gibi Medine’yi paylaştıkları Yahudiler, yakın zamanda bir peygamberin geleceğini söylüyorlardı. İşte bu altı kişi, “Beklenen Resul”ü kendilerine kazanmak istemişler, bir nevi Yahudilere karşı bir üstünlük elde etmek arzulamışlardı. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 152

³¹⁰ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 30.

Devletin temelleri olarak kabul ettiği bir durumdur. Peygamberimiz (a.s.), üçüncü Akabe Biatine katılan on iki klanın her birine nakip ve bir de hepsinin de üstünde olmak üzere bir tane de Nakîbu'n-Nukaba tayin etti.³¹¹ Bununla birlikte Yesriplilerin ısrarlı davetleri neticesinde Efendimiz (a.s.), Medinelilere kendisini ve Müslümanları koruyacaklarına dair yemin ettirdi.³¹² Hamidullah, bu biat'ın (yeminin) Akabe'de İslam devletini kuran içtimai mukavelenin³¹³ metni olduğunu söylemektedir.³¹⁴ Hz. Muhammed'in (a.s.) Müslümanlar arasındaki konumu ile ilgili olarak Müminlere yeni bir din getirmesinin yanında onların "kanun koyucuları" ve "hâkimi" olarak kabullenildiğine dikkat çekmektedir. İşte Hamidullah, Akabe Biatlerinin sonucunda teşekkül etmeye başladığını düşündüğü İslam devleti hakkındaki değerlendirmesinde "*Henüz "ülke" yoktu fakat -belki teokratik (ilahi kanun ve esaslara dayanan) bir bünyede- devletin bütün unsurları bunda mevcuttu.*"³¹⁵ demektedir. Anlaşılacağı gibi her ne kadar resmi olarak İslam devleti Medine'de kurulmuş olsa da Hamidullah bu devletin başlangıcını Akabe Biatlerine dayandırmaktadır.

c) Devlet İçinde Devlet

Hamidullah'ın Akabe Biatleri ile ilgili görüşünü destekler mahiyetteki bir diğer kabulü de Müslümanların Mekke'de "devlet içinde devlet" anlayışına sahip oldukları düşüncesidir. Hamidullah'a göre Müslümanlar, hicretten evvel Mekke'de esasen teşkilatlı ve düzenli bir camia teşkil etmekle birlikte, onlar bir ülkeden

³¹¹ Nakib: Kabilesinin içişlerinden sorumlu olan kabile temsilcisi. Nakîbu'n-Nukabâ: Medine'deki bütün kabilelerin (İslam'ı kabullenen) bir nevi üst sorumlusu. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 70-73, 204; Hamidullah, "*Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*", s. 90, 91.

³¹² Bu yemin şu şekildedir: "*Refahta olduğu kadar sıkıntıda da, sevinçte olduğu kadar üzüntüde de dinlemek ve itaat etmek (başta gelir.) Seni kendi nefsimizden üstün tutacağız. Ve emir ve kumanda hangimizde olursa ona muhalefet etmeyeceğiz. Nerede bulunursak bulunalım hakikati beyan edeceğiz. Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmayacağız.*" bk. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 85-87; Belâzürî, *a.g.e.*, I, 252; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 872.

³¹³ bk. Tezin bu bölümünde "Bey'at ve İçtimai mukavele" başlığında daha detaylı bilgi verilecektir.

³¹⁴ Akabe'de Medineliler Müslümanları, kendi ailelerini korudukları gibi koruyacakları güvencesini vermelerinin, bütün dünya ile savaşmak anlamına geldiğini biliyorlardı. bk. Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamberin Savaşları*, (trc. Nazire Erinç Yurter), Beyan yay., İstanbul 2002, s. 24.

³¹⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 872.

mahrumdular.³¹⁶ Fakat bununla beraber bir devletin yapıcı unsurlarının çoğu onların elinde bulunuyordu. Yani öncelikle yavaş yavaş Müslümanlığı kabul edenlerden meydana gelen ve sayıları pek fazla olmayan Mekkeliler dini, hukuki, iktisadi, her türlü dünyevi ihtiyaçlarında Peygamberimize (a.s.) müracaat ediyorlardı. Dolayısıyla Hz. Peygamber (a.s.) de bu ufak topluluğun başkanı, hâkimi, kanun koyucusu durumunda oluyordu.³¹⁷ Ve bütün işlerin görülmesinde en son sözü söyleme yetkisini kendi elinde tutuyordu. Bunun yanında Müslümanların sayısı da her geçen gün artıp duruyordu. İşte Mekke'deki bu durum, Hamidullah'a göre "devlet içinde devlet" demektir.³¹⁸ Ve Mekkeli Müslümanlar her ne kadar asıl devletin yani Mekke şehir-devletinin içinde yaşıyor olsalar da bu devlete asla itaat halinde bulunmuyorlardı. Mekke'de toprak hariç, devletin bütün unsurları vardı. İşte bu gerekçelerden dolayı Hamidullah Mekke'de Müslümanların devlet içinde devlet oluşturduklarını düşünmektedir.

Onun bu düşüncesi Akabe Biatlerindeki görüşü ile çelişir gibi görünse de asıl itibariyle böyle bir şey söz konusu değildir. Hamidullah, her ne kadar Mekke'de "de facto" (fiili) bir idare olarak müşrikler bulunuyor olsa da "de jure" (hukuken) idare olarak Müslümanları görmektedir. Mekke'de Müslümanlar açısından eksik olan tek şey bir ülkenin olmayışı yani toprak unsurudur. Ancak Hamidullah'a göre Akabe'deki oluşum daha ileri bir mertebedir. Akabe, bir devletin varlığı için gerekli olan unsurların tamamının (insan, ülke ve iktidar) bir arada bulunduğu bir teşekkülün başlangıcıdır.

³¹⁶ Hamidullah başka bir makalesinde ise ülke (toprak) unsuru ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Bu İslam devletinin Müslümanların evlerinden ve barnaklarından başka, özel toprakları yoktu. (şehirdeki caddeler ve Kâbe, Müslümanlar ile Müslüman olmayanların ortak malı idi). Mekke toprakları da müşriklerin hâkimiyeti altında idi." Her ne kadar burada Mekke'de iken ortak da olsa Müslümanların topraklarından bahsetmekte ise de, Hamidullah'ın bu konu ile ilgili genel kanaati Mekke döneminde bir devlette bulunması gereken unsurlardan yalnızca toprak unsurunun olmaması idi. Bunun haricinde diğer hususlar tamamıydı. bk. Hamidullah, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri", s. 56.

³¹⁷ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 73, 83.

³¹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 962; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 168; a.mlf., *İslam'ın Doğuşu*, s. 149, 161.

d) Kardeşlik Anlaşması

Allah Resûlü (s.a.), Medine'ye hicretini gerçekleştirdikten sonra burada yeni bir toplum meydana getirebilmek için önemli adımlar atmıştır. Onun bu konudaki teşebbüslerinden ilki, hatta belki de en önemlisi Mekke'den Medine'ye hicret eden Muhacirler ile Medine'nin Müslüman Arapları arasında kardeşlik oluşturmak olmuştur. Bilindiği gibi doğal olarak mülteciler, iltica ettikleri yerde birçok zorluklarla karşılaşır. Hamidullah'a göre Peygamberimiz (a.s.) bu güçlüğü tarihte benzeri görülmemiş bir tarzda gayet kolay bir şekilde çözmüştür. O, Medine'ye varışından yaklaşık beş ay kadar sonra Muhacirler ile Ensar'ın önde gelenlerinin katıldığı büyük bir meclis toplamış ve muhacirlerin yeni göç ettikleri bu yere uyum ve intibaklarını kolaylaştırmak maksadıyla, onları samimi bir işbirliğine yönlendirmişti.

Medineli her bir aile başkanı, en azından refah ve maddi genişlik içinde bulunanlar, Mekkeli bir muhacir ailesini yanlarına alacaklardı: böylece oluşacak olan “ahdi kardeşlik münasebeti”ne (Muâhât) göre her ikisi de ortak bir şekilde çalışacaklar, elde ettikleri kazancı aralarında paylaşacaklar³¹⁹ ve hatta birbirlerine mirasçı da olacaklardı.³²⁰ Peygamberimiz (a.s.) bu birlikteliği sağlarken mümkün olduğu kadarıyla vasıf olarak birbirine yakın olanları bir araya getirmeye gayret gösterdi. Mesela bir âlimle bir taciri kardeş yapmadı.³²¹ Hamidullah, bu ahdi kardeşlik münasebetinin, kısa bir müddet sonra hiç de beklenmedik bir fayda sağladığını ifade etmektedir. Çünkü Resulüllah (a.s.) askeri seferlere çıkarken

³¹⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 181; İbn Hişâm es-Sire'sinde kardeşlik anlaşmasıyla ilgili şunları aktarmaktadır. “Müslümanlar ikişer ikişer kardeşleştiriliyorlardı”. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 150; “Muahat yoluyla 186 Mekkeli, Medineli Ensar ile kardeş olmuştu. İslami cemaatleşme ruhunu, çok mükemmel biçimde sergileyen bu olayda, yine bu toplum ısar, ve feragatin en yüksek mertebesine çıkmıştı: Abdurrahman b. Avf ile eşleşen Medineli kardeşi Sa'd İbn er-Rabî Ona şöyle der, “İşte malım, yarısını sana vereyim. İki tane karım var, onlardan birisini senin için boşayayım sen de onunla evlen!...” a.mlf., *a.g.e.*, II, 122, 151.

³²⁰ Enfâl, 8/72; Ancak daha sonra muhacirlerin durumu düzelince bu uygulama, “akrabalıkları yönünden yakınlıkları olanlar, Allah'ın hükmüne göre birbirine daha yakındır” hükmüyle nesh edilmiştir. Enfâl, 8/75; İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1930, 1968, I, 238.

³²¹ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 83-85.

birliklere bu iki kardeşten sadece birini almakta ve diğerini her iki ailenin ev ve köy işlerinin görülmesinden sorumlu tutmaktaydı.³²²

Diğer taraftan muhtemel ithamlara karşı Hamidullah, çok önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Ona göre kardeşlik fikri, ev sahibinin cömertliği ile ayakta kalan parazitleri teşvik için değil, “öz-saygıya” sahip bir aileyi genişletmek içindi. Zaten görüldüğü gibi bu işbirliği ve kardeşlik ilkesi, kendi başlarının çaresine bakabilecek birkaç yüz ailenin problemini kısa zamanda çözdü. Bu problemin çözülmesinden sonra zenginlerle fakirler arasındaki ayırım ortadan kalktı. Dolayısıyla bu gibi ithamların haksız olduğu anlaşılmaktadır. Hem muhacirler hem de onların Medine’deki ev sahipleri tek cemaat haline geldiler. Bir mülteci ile o beldenin insanı arasındaki farklılık artık ayrılık ve bölünme meydana getirici bir durum olmaktan çıktı. Böylece Efendimiz (a.s.) birinci büyük problemi çözdüğü gibi³²³ Medine’de birliği sağlamak adına da önemli bir adım atmış oldu.

2. İslam Devletinin Oluşumu: Medine Vesikası (Anayasası)

Medine vesikası konusunda son zamanlarda oldukça fazla söz söylenmiş ve alternatif toplum projesi konusu çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.³²⁴ Bu bölümde konumuzun sınırları dâhilinde fazla detaya girilmeksizin genel hatlarıyla Hamidullah’ın Medine Vesikası hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

a) Vesikanın Zamanı

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu anayasanın Hz. Peygamberin (a.s.) Medine’ye varışından kısa bir süre sonra, hicri birinci yılda yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir.³²⁵ Bu husus genelde kabul edilmekle birlikte Yahudilerin anlaşmaya katılma tarihleri üzerinde bazı farklı düşünceler vardır. Hamidullah, vesikanın önce

³²² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 182.

³²³ Hamidullah, *İslam’ın Doğuşu*, s. 59.

³²⁴ Konuyla alakalı makalelerin listesi için bk. Bulaç, “*Asr-ı Saâdette Medine Vesikası*”, II, 194, 195.

³²⁵ Vesikanın hicretten sonra kaleme alındığında bir ihtilaf yoktur. Hicri kaçıncı asırda tertip ve tayin edildiği tarihçiler arasında tartışmalıdır. Hamidullah vesikanın hicri birinci yılda, miladi 622’de yapıldığını söylemektedir. krş. Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 41; a.mlf., “*İslam Anayasa Hukuku*”, s. 18; a.mlf., “*Medine’de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*”, s. 102, 103; a.mlf., “*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*”, s. 155.

Müslümanlar tarafından kabul edildiği, Yahudilerin anlaşma kapsamına daha sonra dahil olduğu görüşündedir. Ona göre Medine devrinin hemen başında Müslümanlar azınlıktayken Yahudilerin Müslümanların hâkimiyetini tanıma anlamına gelen, üstelik içerisinde Resulullah Muhammed ifadeleri yer alan bir metni kabul etmelerinin bir anlamı yoktur. Bu yüzden anlaşmayı Müslümanların Bedir zaferini gördükten ve Ka'b b. Eşref'in öldürülmesinden sonra kabul etmeleri ve daha sonraki kaynakların her iki anlaşmayı birleştirerek nakletmiş olmaları muhtemeldir.³²⁶ Hamidullah bu duruma, İbn Manzur'un eserinde "muhacirlerle ensar arasında yapılan anlaşma" ve "Yahudilerle yapılan anlaşma" şeklinde iki ayrı anlaşmadan bahsetmesini ve Ebu Davud'un Yahudilerle yapılan anlaşmanın Bedir savaşından sonra Ka'b b. Eşref'in öldürülmesi üzerine imzalandığı şeklindeki rivayetini³²⁷ de delil olarak göstermektedir.³²⁸

Buna karşılık çok sayıda araştırmacı da Yahudilerin anlaşmaya katılmasının Bedir savaşından önce olduğunu kabul etmektedir. Mesela İhsan Süreyya Sırma³²⁹ ve Ekrem Ziya Umeri³³⁰ bunlar arasında sayılabilir.³³¹ Yine Hamidullah, bu hususla ilgili olarak müsteşrik Wellhausen ve bu anayasa metnini bize kadar nakleden tarihçilerden İbn İshak'ın, vesikanın Bedir savaşından önce kaleme alındığı görüşünü benimsediklerini³³² ifade etmektedir.³³³ Dolayısıyla tartışmaların bu iki metnin aynı vesika içerisinde nakledilmiş olmasından kaynaklanmakta olduğunu

³²⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 190, 194.

³²⁷ Yahudilerin Ka'b b. Eşref'in öldürülmesi üzerine arkadaşlarının haksız yere öldürüldüğü iddiasıyla Hz. Peygambere şikayete geldikleri, Hz. Peygamberin onları bir muahedeye davet ettiği ve aralarında bir anlaşmanın kaleme alındığı şeklindeki rivayet için bk. Ebû Dâvûd, *Harâc*, 21-22; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 34; Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nbevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, 7. bs., Beyrut 1422/2001, s. 92, nu:14.

³²⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 195.

³²⁹ bk. Sırma, İhsan Süreyya, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet*, 1994, sy. 5, s. 53.

³³⁰ bk. Umeri, Yusuf Ziya, *Medine Toplumuna*, (trc. Nureddin Yıldız), İstanbul 1988, s. 82.

³³¹ Bu rivayetlerin ve görüşlerin bir listesini görmek için bk. Bostancı, Ahmet, *İslam Kamu Hukukunda Gayrimüslimler (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde)* (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 1999, s. 13, 14.

³³² Alman müsteşrik Grime (ö. 1946), bu iddianın aksine yönelmekte, vesikanın Bedir muharebesinden sonra kaleme alındığını söylemektedir. Hamidullah, "Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", s. 102, 103.

³³³ Daha geniş bilgi için bilhassa bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 188-201.

görmekteyiz. Ancak anlatılanlar çerçevesinde anlaşmanın Bedir savaşından sonra yapılması kuvvetle muhtemeldir. Bir de vesikanın mevcudiyetinin değil de tek parça mı yoksa iki parça mı şeklinde incelemeye tabi tutulması onun varlığının kabul edildiğinin bir işaretidir.

b) Yahudilerin ve Medinelilerin Vesikayı Kabul Ediş Nedenleri

Hamidullah, Medine’de Müslümanların sayıca gayet az olmalarına rağmen İslam’ın yayılmasını,³³⁴ Hz. Peygamberin (a.s.) Medine’de niçin ve nasıl devlet reisi olduğunu ve aynı zamanda Medine’ye dışarıdan gelmiş yabancı biri olmasına rağmen başkanlık açısından kendisine itirazların olup olmadığı³³⁵ gibi meseleleri sorgulayıcı bir üslupla ele alıp ortaya koymaya çalışmaktadır. O, bütün bu sayılanların normal insani gayretler çerçevesinde ve sünnetullah dairesi içerisinde gerçekleştiğini kabul etmektedir. Az önce ifade edilen türde sorular soranlara “*eğer Allah dileseydi ol der istediği olurdu. Fakat o bunun böyle olmasını istemedi. Bunun aksine İslam, beşeri sebeplere göre yayıldı. Aynı zamanda Peygamberimiz (a.s.) sadece mucizelerle iş görmüş olsaydı, bizim için tam bir örnek olamazdı. Çünkü bizim mucize gösterme imkânımız yoktur. Kur’ân Hz. Peygamberin (a.s.) bizim için güzel bir örnek olduğunu beyan ettiğine göre Peygamberimizin (a.s.) de beşeri imkânlarla hareket etmesi gerekmektedir*”³³⁶ şeklinde cevap vermektedir. Yani peygamberin mucizevî yönünü değil de insani özellikleri ön plana çıkarılmaktadır ki zaten az sonra bunun nedenleri üzerinde de durulacaktır.

Diğer taraftan Hamidullah Yahudilerin vesikayı kabulleniş nedenleriyle ilgili Yahudilerin gelecek bir peygamberden haberdar olmalarını ve aynı zamanda Hz. Muhammed’in (a.s.) kısa zamanda bu kadar başarılı olacağını tahmin etmemiş olmalarını saymaktadır. Hem bunun yanında Yahudilerin durumu görmek için bir nevi zaman kazanma ve en uygun bir anda buna karşı çıkmanın yollarını arama düşüncesine sahip olabileceklerini de ifade etmektedir.³³⁷

³³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 195, 196.

³³⁵ Hamidullah, “*İslam’da Anayasa*”, s. 81, 82.

³³⁶ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 99, 100.

³³⁷ Zaten çok yakın bir zamanda Müslümanlar için büyük sıkıntılar oluşturmuşlardır.

Yine Medine’de bir devletin olmaması, yani Hz. Peygamberin (a.s.) Medine’ye gelip herhangi bir kişiyi yerinden etmemesi,³³⁸ bununla birlikte Medine’nin yerlileri arasında uzunca bir zamandan beri sürmekte olan savaşlar da Peygamberimizin (a.s.) devlet başkanı olarak kabulünde etkili olduğu kabul edilmektedir. Çünkü her iki kabile yani Evs ve Hazreçliler bu savaşlarda çok büyük zayıflar vermekteydiler. Daha bu savaşların sonuncusu hicretten altı yıl önce gerçekleşti. Bununla birlikte bu iki kabile arasında yıllardan beri devam eden gelen bir iç çekişme de vardır. Her iki kabile de birbirlerinin üstünlüklerini kabullenmedikleri gibi, biri diğerinin hâkimiyeti altına girmeyi de kabul etmiyordu.³³⁹ Dolayısıyla Medineli olmayan tarafsız birinin, bütün sorunu çözümleyecek ortak bir önder ve başkan olmadaki,³⁴⁰ açıkça büyük bir şansa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi birçok neden, Hz. Peygamberin (a.s.) Müslümanların haricindeki diğer gruplar tarafından da kabullenilmesine az ya da çok vesile olmuştur.

c) Vesikânın Mevsukiyeti

Bu vesikayı eski tarihçilerden ilk olarak isnatsız bir şekilde, İbn İshak (151/768)³⁴¹ rivayet etmiştir. Sonra Ebû Ubeyd (224/838)³⁴² ve İbn Ebî Hayseme (279/892)³⁴³ kitaplarında bu muahedeyi tam olarak rivayet etmişlerdir.³⁴⁴ İbn Seyyidi’n-Nâs (734/1333)³⁴⁵ ve İbn Kesîr (774/1372)³⁴⁶ de vesikayı İbn İshak’tan naklettiklerini açıklayıp, isnatsız şekilde yazmışlardır. Beyhakî (v.458/1065),

³³⁸ Her ne kadar Abdullah b. Übey’in şehirde kral olmasına karar verilmiş olsa da daha bu gerçekleşmemiştir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 187.

³³⁹ Hamidullah, “*İslam’da Anayasa*”, s. 81, 83.

³⁴⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 28.

³⁴¹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 501-504.

³⁴² Ebû Ubeyd, Kâsım b. Selâm (224/839), *el-Emvâl*, (thk. Muhammed Amare), Darü’ş-Şuruk, Kahire 1989. s. 291-294.

³⁴³ İbn Ebî Hayseme’nin *et-Târîhu’l-Kebîr* adlı eserinin vesikayı naklettiği kısmı elimizde mevcut değildir. Vesikaya onun tarafından yer verildiği İbn Seyyidi’n-Nâs’ın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. bk. İbn Seyyidi’n-Nâs, Ebû’l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed, *Uyûnu’l-Eser fî fümuni’l-megazi ve’s-şemail ve’s-siyer*, Dâru’l-Mârifet, Beyrut ty., I, 198; bk. Hamidullah, “*Medine’de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*”, s. 103; Umeri, *Medine Toplumunu*, s. 79.

³⁴⁴ Hamidullah, “*İslam’da Anayasa*”, s. 82.

³⁴⁵ İbn Seyyidi’n-Nâs, *a.g.e.*, I, 197, 198, İbn Seyyidi’n-Nâs, ayrıca İbn Ebî Hayseme’nin vesikayı naklettiği isnada da yer vermektedir. bk. *a.g.e.*, I, 198.

³⁴⁶ İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut, ty., III, 224-226.

vesikanın Müslümanlarla ilgili maddelerine isnadıyla beraber yer vermiştir.³⁴⁷ Vesika daha başka kaynaklarda da kısmen veya tamamen yer almaktadır.³⁴⁸

Vesikanın tam metnini veren kaynaklarda, ibarelerde takdim tehir, bazı maddelerdeki basit noksanlıklar ve fazlalıklar dışında rivayetler arasında uyum görülmektedir. İhtilaflar vesikanın genel yapısına zarar vermeyecek mahiyettedir ki bu, vesikanın sıhhati ihtimalini kuvvetlendirmektedir.³⁴⁹

Hamidullah'a göre elimizdeki vesikanın mevsukiyeti konusunda zerre kadar şüphe edilmemelidir. O, gerek bu eseri ilk defa Almanca "Skizzen Und Vorarbeiten" adlı eserinin dördüncü cildinde neşreden Welhausen'ın ve gerekse İtalyan müsteşriklerden Caetani'nin, eserlerinde vesikanın mevsukiyetine leke sürecek hiçbir delil bulamadıklarını itiraf ettiklerini belirtmektedir.³⁵⁰ Caetani, İbn İshak'ın kaynak belirtmemesine rağmen vesikanın şifahen nakledilmediğini, çünkü şifahen nakledilseydi değişikliğe uğramış olması gerektiğini söylemektedir.³⁵¹

Muhtelif Avrupalı müellifler, bu vesikayı kendi dillerinde yazdıkları eserlerde tercüme ve neşretmiş bulunmaktadırlar; Sprenger, Buhl, Vensinck, Korehl, Ranke, Müler, Grime, Guillaume gibi müelliflerin tercüme ve neşirleri vardır.³⁵² Az sayıda müellif, vesikanın uydurma olduğunu ifade etmişlerse de³⁵³ yukarıdan beri yer verdiğimiz bu hususlar vesikanın sıhhati konusundaki kanaatleri güçlendirmektedir. Vesikanın mevsukiyetini gösteren bir diğer husus da daha sonraki dönemlerde Yahudilerin ihanet edip Müslümanların kendileri ile savaştığı

³⁴⁷ Beyhakî, Ahmet b. el-Hüseyin (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Fikr, yy., ty., VIII, 106.

³⁴⁸ Vesikaya tamamen veya kısmen yer veren eserlerin listesi için bk. Hamidullah, *Vesâiki's-siyâsiyye*, s. 57-59; Humeydî, Hâlid b. Sâlih, *Sahîfetü'l-Medîne*, Beyrut 1994, s. 62, 63; Sönmez, Abidin, *Resulüllah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul 1984, s. 88.

³⁴⁹ Umerî, Yusuf Ziya, *Medine Toplumunu*, (trc. Nureddin Yıldız), İstanbul 1988, s. 79; Metin açısından vesikanın sahih olduğuna dair değerlendirmeler için bk. Şerif, Ahmed İbrâhim, *ed-Devletü'l-İslâmiyyetü'l-Ülâ*, Dâru'l-Kalem, yy., 1965, s. 75-78

³⁵⁰ Hamidullah, "Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", s. 103; Caetani, *a.g.e.*, III, 120.

³⁵¹ Caetani, *a.g.e.*, III, 121, 122.

³⁵² Caetani, *a.g.e.*, III, 120; Hamidullah, "Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", s. 82, 103; a.mlf., *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 28.

³⁵³ Bu konuda bk. Humeydî, *a.g.e.*, s. 70 vd.

olaylarda hep daha önce yapılan bir anlaşmadan ve Yahudilerin bunu bozduğundan söz edilmiş olmasıdır.³⁵⁴

d) Vesikanın Hukuki Mahiyeti

Hamidullah gibi pek çok müellif, Medine vesikasının bir tür anayasa olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.³⁵⁵ Buna göre Medine şehir devletini oluşturan toplulukları, bunların birbirleriyle ve yabancılarla olan münasebetlerini, bu toplulukların idari ve adli yapılarını, fertlerin sahip oldukları din ve vicdan hürriyetini belirli esaslara bağlayan bu metin, şekil açısından bugünkü anayasalardan bir hayli farklı olsa da maddi açıdan bir anayasa mahiyetindedir. Bundan dolayı özellikle batı kaynaklarında “Medine Anayasası” olarak adlandırılmaktadır.³⁵⁶ Hamidullah da vesikayı yeryüzünün ilk yazılı anayasası olarak nitelendirmektedir.³⁵⁷

Ancak vesika İslam anayasa hukukunun bütün hükümlerini içine alan bir metin olarak değerlendirilmemektedir. Bu nedenle vesikayı anayasa dışında bir hukuki metin olarak kabul edenler de vardır. Mesela; Welhausen ve Caetani, vesikayı bir tür siyasi beyanname (erlass) olarak nitelendirmektedirler.³⁵⁸ Ahmed Bereke de vesikadan muahede olarak bahsetmektedir.³⁵⁹

Hamidullah “anayasa hukukunun bütün hükümlerini içine alan bir metin olmadığı” görüşlerine karşılık olarak Medine anayasasının ufak bir devlet için düzenlendiğini, eğer daha büyük bir devlet için söz konusu olsaydı, diğer ihtiyaçlara da şüphesiz yer verileceğini söyler.³⁶⁰ Her iki yaklaşım da kendi açılarından haklı gerekçelere sahiptir. Vesika anayasa hukuku ile ilgili bazı konularda bağlayıcı ve

³⁵⁴ Sırma, *a.g.m.*, s. 48-53; Ayrıca diğer bazı deliller ve değerlendirmeler için bk. Bostancı, *a.g.tz.*, s. 16-19.

³⁵⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 189; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 68; Tuğ, *a.g.e.*, s. 43-46; Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, 37; Sönmez, *a.g.e.*, s. 91; Bulaç, Ali, “Bir Demokrasi Eleştirisi”, *Kitap Dergisi*, İstanbul Temmuz 1992. s. 6.

³⁵⁶ Aydın, Mehmet Akif, “*Anayasa*”, DİA, İstanbul 1991, III, 153.

³⁵⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 189.

³⁵⁸ Caetani, *a.g.e.*, III, 124; Tuğ, *a.g.e.*, s. 41, 42; Sönmez, *a.g.e.*, s. 91.

³⁵⁹ bk. Bereke, Abdülün'im Ahmed, *el-İslâmu ve'l-Musâvât Beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn*, Müessesetu Şebabi'l-Camia, İskenderiye 1990. s. 145 vd.

³⁶⁰ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 94.

düzenleyici hükümler ihtiva etmesi dolayısıyla anayasa olarak değerlendirilebileceği gibi, özellikle şekil açısından anayasa metinlerinden farklı oluşu ve anayasa hukukunun bütün hükümlerini içermemesi dolayısıyla anayasa dışı bir metin olarak da görülebilir.

e) Vesikanın Uygulama Süresi

Medine’de vesikanın, vesikaya dâhil fertlerin tamamı göz önünde bulundurulduğunda oldukça kısa bir uygulama süresi olduğu düşünülebilir. Zira Kaynuka Yahudilerinin Medine ve dolayısıyla vesika kapsamı dışına çıkması Bedir savaşından hemen sonra gerçekleşmiştir (h. 2/m. 623). Hicri dördüncü yılda Nâdir oğulları ve beşinci yılda da Kureyza Yahudileri Medine’yi terk etmişler, Vesika’da zaten doğrudan bir unsur olarak yer almayan müşrikler Müslüman olmuş, dolayısıyla Medine’de Vesikaya taraf olan gruplardan sadece Müslümanlar kalmıştır.³⁶¹

Kaynaklarda vesikanın yürürlükten kalktığına dair bilgi bulunmamaktadır. Yahudilerin Medine’den çıkışıyla, fiili durum meydana geldiğinden vesikanın özel olarak sona erdirilmesine gerek duyulmamış da olabilir. Ancak Yahudilerin sürgün edilmişlerinden sonra da vesikanın ihtiva ettiği genel prensiplerin yürürlükte kalmaya devam ettiği söylenebilir.

Hamidullah, bu konuda “*Bu anayasa, başlangıçta sadece Medine şehri için vazedilmiş olmakla birlikte, dar bir şekilde sırf Medine için milli ve mahalli bir anayasa niteliğinde değildi; bilakis bu anayasa İslamlaşmış başka bir bölgeye veya Medine’ye ilave olunan bir bölgeye de tatbik edilebiliyordu. Filhakika, merkezi Medine olan ve üç kıta üzerinde yayılan bir imparatorluğu idare edecek yumuşaklığa sahipti. Ve asla bu vesikayı değiştirme veya ortadan kaldırma ihtiyacı duyulmamış, sadece yeni idari kaide ve nizamlar ilave edilmiştir.*”³⁶² demektedir. Yani temelde Medine Vesika’sının oluşturmuş olduğu anlayış mevcut olup

³⁶¹ bk. Bostancı, *a.g.tz.*, s. 21.

³⁶² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 872.

sonrasında da bu temel üzerine zamanın ve şartların gerektirdiği bir takım ilaveler yapılmıştır.

B. İSLAM DEVLETİNİN ŞEKLİ, NİTELİKLERİ, UNSURLARI VE ORGANLARI

1. Devletin Şekli ve Nitelikleri

a) Devlet-Yönetim Şekilleri

Hamidullah diğer konularda olduğu gibi devletin şekil ve nitelikleri ile ilgili ilk olarak Kur'an'daki malzemeye müracaat etmektedir. Sonrasında Hz. Peygamberin (a.s.) ve Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamaları çerçevesinde o günün yönetim anlayışını günümüzün modern devlet anlayışı ile mukayese ederek, benzer ve farklı yönleriyle birlikte vermeye çalışmaktadır. Bazı yönetim anlayışları birbirlerine çok benzemekle beraber bir takım nüans farklılıklarından dolayı ayrı bir başlık altında ele alınmasında fayda görülmektedir.

(1) Müşterek İdare: Aynı Anda İki Kişinin Yönetimi

Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) yeni Müslüman olan memleketlerdeki devlet (kabile) başkanının Müslümanlığı kabul etmesi durumunda İslam öncesi dönemde olduğu gibi İslami dönemde de eski görevinin başında kalmasına müsaade ettiğini söylemektedir. Hz. Peygamber (a.s.) İslam devletinin yönetimi altına giren başkanları mükâfatlandırmak, gönüllerini almak ve o bölgeyi bilen, tanıyan birileri oldukları için onların bilgi ve becerilerinden faydalanmak amacıyla görevlerine devam etmelerine izin verdi. İkili idare anlayışının Kur'an'daki örneğine ve peygamberin uygulamasına binaen mümkün olduğunu ileri sürmektedir.

Arabistan'ın güneydoğusunda bulunan Umman, Culanda'nın iki oğlu Ceyfer ve Abd'in ikili idaresi altında yönetiliyordu. Peygamberimizin (a.s.) daveti üzerine Ummanlılar İslam'ı kabul ettiler. Peygamberimizin (a.s.) İslam'ı kabullenmeleri halinde eski görevlerine devam etme vaadine³⁶³ binaen bu iki kardeş, Umman

³⁶³ “... Her ikiniz de İslam'ı kabul edecek olursanız, her ikinizi de idare (iş) başında tutacağım.” Hamidullah, *Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 161-163, Nu: 76; Mektupla ilgili daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 416-426.

devletinin başında tutuldu. Ancak onların yanına, Müslümanların işleriyle, öğretim vb. konularla ilgilenecek bir İslam temsilcisi olarak da Amr gönderildi. Hamidullah, bu örneğin İslam'da ikili yönetime izin verildiğinin bir göstergesi olduğunu söylemektedir. Çünkü bu şekil Kur'ân'da da mevcuttur. Hz. Harun (a.s.) devlet idaresinde Hz. Musa'ya yardımcı olmuştur.³⁶⁴ Hamidullah bununla ilgili Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin de “*muayyen bir zamanda, tek bir şahısta idare başkanlığı için bu sahada gerekli vasıfları toplu bir halde bulamazsak idari vazifeler, bölünebilmeli hatta bölünmelidir*” dediğini aktararak³⁶⁵ idari vazifelerin yönetiminin bölünebileceğini düşünmektedir. Az önce de belirtildiği gibi, Hz. Peygamber (a.s.), yeni Müslüman olan memleketlerdeki idarecileri İslam'dan sonra da idareci olarak görevlerinin başında bırakmaktaydı. İşte Ceyfer ve Abd da İslam öncesi dönemde her ikisi birden Umman'ı idare etmekteydiler. Bundan dolayı Hz. Peygamber (a.s.) bu ikisinin aynı anda idareci olmalarını kabul etmiştir.

(2) Sürgündeki Hükümet

Hamidullah, Rasülüllahın Medine'de kurmuş olduğu devlet ve hükümeti, Mekke şehir-devletinin hükümeti olarak düşündüğünü söylemektedir. Bu hükümetin “sürgündeki hükümet” statüsüne sahip olduğunu ve *de jure* (hukuki) hükümet olmasının yanı sıra, *de facto* (fili-gerçek) hükümet olmasının da şartlarının temin edilmeye çalışıldığını ifade eden Hamidullah, Kur'ân'ın da bu hipotezi desteklediğini söylemektedir.

Kur'ân'da, “*Onlar Mescid-i Haram'dan (mü'minleri) alıkoyarken ve oranın bakımına ehil de değillerken, Allah onlara ne diye azap etmesin? Oranın bakımına ehil olanlar ancak Allah'a karşı gelmekten sakınanlardır. Fakat onların çoğu*

³⁶⁴ Tâ-Hâ, 20/29-32.

³⁶⁵ Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 410; Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 158; a.mlf., “*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*”, s. 155; Hamidullah, Muhammed, “*Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Müvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş*”, (trc. Salih Tuğ), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 184, 185; Hamidullah, Muhammed, *İslam'a Giriş*, (trc. İbrahim Arif Koytak-Veysel Uysal), Beyan yay., İstanbul 1999, s. 149 ; a.mlf., *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 155.

bilmez”³⁶⁶ buyrulmaktadır. Diğer taraftan Hamidullah, “Eğer öyle değilse, Hz. Peygamberin (a.s.) bir orduya kumanda ettiğinde sancağı Abd ed-Dâr kabilesinden Mus’ab ibn Umeyr’e vermesini; Mekkelilerle görüşmek istediğinde bir elçi göndereceğinde Hz. Ömer’i seçmesini nasıl açıklayacağız?” demektedir.³⁶⁷ Çünkü ona göre Hz. Peygamber (a.s.) Medine’ye hicretle beraber Mekke oligarşisi içinde çeşitli belediye hizmetlerini üstlenmiş kabile mensuplarından İslam’ı kabul etmiş olan kimseleri, aynı görevleri bu kez Medine’deki İslam devletinde yerine getirmek üzere tayin etmekte ve vazife taksimini aynı kabilelere vermekteydi. Bu durum, Peygamberin (a.s.) kendisini Mekke’nin sürgündeki meşru hükümeti, ya da bölgedeki müşriklerle birlikte sürdürülen (devam eden) fiili bir durum olarak düşündüğünü³⁶⁸ ifade eder. Anlaşılacağı üzere Hamidullah burada da farklı bir yaklaşım tarzı benimsemektedir. Nasıl ki hicretten önce Müslümanların Mekke şehir devletinin içindeki konumlarını “devlet içinde devlet” olarak değerlendirmişse burada da Medine’deki İslam devletini sürgündeki hükümet olarak görmektedir. Onun bu değerlendirmesinden devletin asıl topraklarının Mekke olduğu, dolayısıyla devletin asıl merkezinin müşriklerce işgal altında tutulduğu düşünülebilir.

(3) Konfederal Yapı

Federal devlet dendiğinde, kendisini oluşturan yerel birimlerin (federe devletlerin), ilke olarak uluslararası yetkileri olmamasına rağmen, her birinin anayasa, yasama ve yargılama alanında özerkliğe sahip olmaları anlaşılır. Federal devlet tek yapılı devletten farklı olarak, yetkilerini ortaklaşa paylaştığı birçok başkaca devletlerden oluşmaktadır.³⁶⁹ Konfederasyon ise bir devletler topluluğu olup, üye devletlerin uluslararası egemenliklerine ilke olarak müdahale etmeyen, fakat bazı sınırlı konularda ve alanlarda (örneğin bir dış müdahaleye karşı)

³⁶⁶ Enfâl, 8/34; Ayrıca aynı konu ile ilgili olarak bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 225; II, 1005

³⁶⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 1005; a.mlf., *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 172; a.mlf., *İslam Tarihine Giriş*, s. 91.

³⁶⁸ Hamidullah, “*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*”, s. 114.

³⁶⁹ Teziç, *a.g.e.*, s. 128.

devletlerarasında uyum sağlanabilmesi için, ortak bir organın varlığını gerektirmektedir.³⁷⁰

Daha önceki bölümlerde İslam öncesi Mekke Şehir-Devleti'nin konfederal bir idari yapıya veya yönetim şekline sahip olduğunu görmüştük. Hamidullah, Medine'de kurulan ilk devletin Hz. Muhammed (a.s.) tarafından kurulan İslam devleti olduğunu söylemektedir. Önceki dönemlerde burada devlet şeklinde bir yapılanmanın olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Hamidullah'a göre Efendimizin (a.s.) yönetim anlayışı da kendine özgüdür, herhangi bir miras söz konusu değildir. Bu durumda Hz. Peygamberin (a.s.) Medine'de kurduğu İslam devletinin yönetim şeklinin nasıl olduğu sorusu ön plana çıkmaktadır. Hamidullah bu durumla ilgili olarak hemen hemen Mekke'deki idari yapıyla Medine'deki yönetim anlayışının aynı olduğunu düşünmektedir.

O, Medine'deki yönetim anlayışının ne olduğuyla ilgili olarak, bazı yerlerde³⁷¹ federal, bazı yerlerde³⁷² de konfederal terimlerini kullanmıştır. Ancak sistemin “tek devlet” yapısında olmadığını ifade eden Hamidullah,³⁷³ genel olarak Hz. Peygamberin (a.s.) Medine'de kurduğu idarenin büyük çapta konfederal, dört dörtlük bir site devleti olduğunu düşünmektedir. Yani devleti meydana getiren kabileler kendilerini ilgilendiren umumi işlerinde bağımsız olmaya devam etmekteydiler. Merkeze sadece çok lüzumlu olan, mesela harp, sulh, bazı davaların devlet reisince tekrar ele alınması (temyiz makamı) gibi işler bırakılmıştır.³⁷⁴

(4) İslam Devletinin Monarşik ve Cumhuri Yapısı

Hulefâ-i Râşidîn'in idaresinin bir monarşi mi yoksa cumhuri bir idare mi olduğu üzerinde bir takım değerlendirmelerde bulunan Hamidullah, öncelikle

³⁷⁰ Teziç, *a.g.e.*, s. 129.

³⁷¹ Hamidullah, “*Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi*”, s. 141

³⁷² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 411; II, 894-896; a.mlf., *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 37; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 101, 171; a.mlf., “*İslam Anayasa Hukuku*”, s. 22, vd.

³⁷³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 171.

³⁷⁴ Hamidullah, “*Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*”, s. 155; a.mlf., “*Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi*”, s. 149; a.mlf., *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 37.

Kur'ân'ın cumhuriyet veya krallık rejimine bakış açısını vermektedir. Daha sonra Hulefâ-i Râşidîn'in yönetim şeklini sorgulamaktadır. Monarşi, siyasi otoritenin genellikle miras yolu ile bir kişinin üzerinde toplandığı devlet düzeni veya rejimi olarak tanımlanmaktadır. Cumhuriyet de milletin, egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığıyla kullandığı yönetim biçimi olarak tarif edilmektedir.

Hamidullah göre Kur'ân, monarşilere (krallıklar) atıfta bulunurken cumhuriyet gibi diğer hükümet şekillerine hiçbir atıfta bulunmamaktadır.³⁷⁵ Yani Kur'ân, krallığı reddetmemektedir. Bununla beraber Kur'ân, iyi krallardan³⁷⁶ örnek vermekle birlikte kötü krallardan³⁷⁷ da bahsetmektedir. Ona göre Kur'ân'ın iyi krallardan örnek vermesi, onları örnek almamız için; kötü krallardan bahsetmesiye, o tür bir yönetim anlayışından uzak durmamız³⁷⁸ gerektiği içindir.³⁷⁹

Hamidullah'a göre Hz. Peygamber (a.s.) hayatta iken kendisinden sonra yerine kimin geçeceği ile ilgili olarak olumlu veya olumsuz hiçbir kanaatte bulunmamıştır. Bu durum karşısında bazı insanlar devlet hâkimiyetinin bir miras olarak Peygamber ailesine geçmesini, dolayısıyla Hz. Peygamber (a.s.) erkek evlat bırakmadığı için de amcasının oğlu Hz. Ali'nin onun yerine halife olmasını istemekteydiler. Buna karşın bir kısım insanlar da şahsi olarak seçim yapılmasını istediler. Fakat bu grup içinde de seçilecek adaylar konusunda bazı anlaşmazlıklar söz konusuydu. Hamidullah, bütün bunlara rağmen nihayetinde devlet yönetiminde

³⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 873.

³⁷⁶ Davut ve Süleyman (a.s.) kral olmalarının yanında aynı zamanda birer peygamberdiler.

³⁷⁷ Firavun ve Nemrut gibi.

³⁷⁸ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 65; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 146; a.mlf., *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 27; a.mlf., *“Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi”*, s. 142; a.mlf., *“Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”*, s. 165.

³⁷⁹ Hamidullah'ın Krallık ile ilgili değerlendirmeleri kısaca şu şekildedir: Kur'ân, kralların kötü tutumlarından öfke duymakta ve tiranlığa (zulüm ve dehşet idaresi) körü körüne itaati asla emretmemektedir. Mesela Kur'ân, limanlarına gelen yabancıların gemilerine el koyan kralın davranışını onaylamamaktadır (Kehf, 18/79). Yine aynı şekilde kötü kralların harpteki tutumlarından da pek de iyi bir şekilde bahsetmemektedir (Neml, 27/34). Veyahut da, Firavun, İsrailoğulları'na zulmettiği için Kur'ân'da birçok defalar itham edilmiştir. Kasas, 28/5-6; Bununla birlikte Peygamberimiz de şöyle buyurmaktadır: “Yaratıcıya isyan teşkil eden bir hususta yaratılmışa hiçbir suretle itaat olunmaz.” Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 879, 880; yine bk. krallarla ilgili Kur'ân'daki Tâlût kıssası, Bakara, 2/246; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 98, 99.

tevarüsün (devlet yönetiminin babadan oğla veya, aynı aile içerisinde devamı) gerçekleşmediğini ve bir nevi seçim usulü ile denilebilecek tarzda Hz. Ebu Bekir'in devlet başkanı seçildiğini belirtmektedir.

İşte bu noktada Sahabenin seçmeye karar verdikleri halifenin bir kral mı, bir cumhurbaşkanı mı veya başka bir şey mi olduğu ön plana çıkmaktadır. Hamidullah'a göre Hulefa-i Raşidin'in hilafeti, krallık veya cumhuriyet yönetimi değildi. Çünkü Krallık idaresinde ilk şart, verasetle intikal, ikincisi de krallığın hayat boyu devam etmesidir.³⁸⁰ Yine Hamidullah'a göre çok eskiden beri çeşitli memleketlerde cumhuriyet idaresi vardır. Cumhuriyet idaresinde iktidarın verasetle intikali söz konusu olmayıp belirli sürelerde seçim yapılmaktadır. Yani cumhurbaşkanı, krallığın aksine hayat boyunca seçilmez. Hamidullah, eğer cumhuriyetten maksat, evvelki cumhurbaşkanıyla hiçbir alakası olmayan birisini, belli bir müddet için seçmek ise, Hulefâ-i Râşidîn'in seçiminde bu iki usulün de tatbik edilmediğini söyler.

Bu anlatılanlardan sonra bir değerlendirme yapan Hamidullah'a göre ilk olarak dört halife belli bir devre için değil, hayatları sonuna kadar seçilmişlerdir. Hatta her zaman seçimin de olmadığını söyleyen müellife göre halifeler cumhurbaşkanı da değillerdir. Aynı zamanda onlar bir monarşinin kralı da değillerdir. Çünkü verasetle intikal söz konusu değildir. Diğer taraftan üçüncü olarak bugünkü manada devleti idare eden bir grubun³⁸¹ var olup olmadığını sorgulayan Hamidullah, bu soruya da, idarenin bir tek halifenin elinde olmasını gerekçe göstererek olumsuz cevap vermektedir.³⁸²

Sonuç olarak Hamidullah Hulefâ-i Raşidin'in hilafetinin kendilerine mahsus bir idare şekli olup onların idaresinin, ne monarşi, ne cumhuriyet ve ne de bir grupta idare etme (Oligarşi) şeklinde olmayıp, kendilerine özgü bir hükümet

³⁸⁰ Kral genç veya çok yaşlı olarak ölebilir; fakat prensip olarak bütün hayatı boyunca kraldır. Bazı harpler neticesinde, kral saldırıya uğrayıp, yerinden atılabilir. Bu gibi durumlar yine de krallık yönetimine ait genel durumu değiştirmez.

³⁸¹ Hamidullah, burada 1975 yılının Cezayir'ini örnek olarak vermektedir. Cezayir'de bir devlet reisi yoktu ve bir "ihtilal konseyi" tarafından yönetilmekteydi. bk. a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 94.

³⁸² Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 93.

şekli olduğu kanaatine varmıştır. Şu halde bu yönetimin, bir nevi cumhuriyet ile monarşi karışımı olduğu söylenebilir. Çünkü söz konusu yönetim bir yandan kayd-ı hayat şartıyla seçilmek gibi monarşiye ait bazı özellikler taşıırken, diğer yandan da seçimle iş başına getirme gibi cumhuriyet rejimine ait bazı özellikler de taşımaktadır.³⁸³

(5) Aynı Anda Birden Fazla İslam Devletinin Bulunması

Yukarıda bir devlet içerisinde aynı anda idarede bulunan iki yöneticinin varlığından bahsedildi. Ancak burada aynı zaman dilimi içerisinde İslam dünyasına hükmeden birden fazla devletin varlığı söz konusudur. Asıl olan Müslüman camianın birlik beraberlik içerisinde, bir arada yaşamasıdır. Bu duruma bir örnek olarak Hz. Peygamberin (a.s.) daha Medine'ye gelir gelmez toparlayıcı, birlik beraberliği sağlayıcı çalışmaları neticesinde ilan etmiş olduğu Medine Anayasası hatırlanabilir. Hamidullah, İslam dünyasının Abbasi Devleti'nin kurulmasına kadar tek bir merkezden idare edildiğini, ancak Abbasoğulları'nın idareyi ele geçirmesiyle durumun değiştiğine dikkat çekmektedir. Ona göre her ne kadar Hz. Osman'dan sonra İslam dünyasında bir takım karışıklıklar çıkmış olsa da İslami yönetimlerin kesin bir şekilde birbirinden ayrılması söz konusu değildi.

İslam dünyasında çift başlılığın oluşmasında Abbasi yöneticilerinin büyük rol oynadığını düşünen Hamidullah, Ümeyye oğullarına karşı yürütülen isyanda başarılı olan es-Seffah'ın Endülüs'le ilgilenmediğini ve neticesinde Emevî ailesinden bazılarının, Kuzey Afrika'ya, buradan da Endülüs'e kaçmayı başardıklarını söylemektedir. Bunların içinde Endülüs devletinin kurucusu Abdurrahman ed-Dâhil de bulunmaktaydı. Abdurrahman, 138 yılında yani Mervan'ın hatta Seffâh'ın ölümünden altı yıl sonra Endülüs topraklarını yönetimi altına aldı. Hamidullah, Abdurrahman'ın, İslam birliğini arzuladığını, ayrılıktan hoşlanmadığını ve bunun için Endülüs camilerinde Müslümanların halifesi Mansur'un adının hutbelerde söylenmesini emrettiğine işaret etmektedir. Ancak bu durum karşısında o, Abbasi Halifesi Mansur'un geniş görüşlü biri olmadığı için

³⁸³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 94; ayrıca geniş bilgi için bk. a.mlf., "*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*", s. 168.

fırsattan istifade edip onu Endülüs valisine dönüştürmeyi düşünmediğini söylemektedir. Mansur, aksine Abdurrahman'ı buradan uzaklaştırıp, Irak'tan birisini vali atamak istedi ancak bunda da başarılı olamadı. Böylece Endülüs fiilen bağımsızlaşmasıyla birlikte İslam dünyası iki parçaya ayrıldı ve İslam topraklarının bölünmesi perçinlenmiş oldu.³⁸⁴ Hamidullah bu örneğin de bir yönetim şekli (uygulaması) olarak karşımızda durduğunu ifade etmektedir. Ancak az sonra da değinileceği gibi bu durum Hamidullah'ın arzuladığı bir şey değildir. Çünkü Hamidullah halifelik makamına bilhassa derleyip toparlayıcı olması açısından çok büyük önem vermektedir.

(6) Halifelik Konseyi

İslam dini geldiği ilk zamandan beri İslam toplumunun birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasına önem vermekte, ayrılık çıkarmayı büyük bir fitne olarak görmektedir. Çağımız İslam dünyasında artık evrensel halifelik mevcut değildir. Günümüzde İslam dünyası irili ufaklı birçok devletçiklere bölünmüş durumdadır. Bugün sadece Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulmuş birçok müslüman ülke vardır. Müslümanların yaşadıkları diğer devletleri de düşünecek olursak bu küçümsenemeyecek bir rakamı ortaya çıkarmaktadır. Müslümanların ilk zamanlarda olduğu gibi tekrar bir araya gelmeleri çok kolay olmasa da en azından bazı alanlarda birliktelik sağlanabilir ki bunun karşısındaki en büyük engel yine iktidara talip olanların birbirlerini çekememeleri ve bir diğerinin hakimiyetini hazmedememeleridir. İşte bu noktada Hamidullah İslam dünyasının içine düşmüş olduğu bu parçalanmışlık halinden kurtulması için “Evrensel Halifelik Konseyi” önerisini getirmekte ve bunun aslında bir ihtiyaç, bir zorunluluk olduğunu söylemektedir.

Hamidullah, evrensel bir halifelik müessesesinin kurulabilmesi için bölgesel rekabetlerden ve alınganlıklardan kaçınmak gerektiğini ve bunun için de, daha önce Hz. Peygamber (a.s.) zamanında kullanılan çözüm yollarının uygulanabileceğini vurgulamaktadır. Mesela Sünniler kadar Şii ve haricilerin, Kureyşli olan, olmayan

³⁸⁴ Hamidullah, “İslam Anayasa Hukuku”, s. 43, 44

bütün Müslüman devletlerin başkanlarının yer aldığı idareciler tarafından temsil edilen Müslüman devletin başkanlarının katıldıkları bir “Yüksek Hilafet Kurulu” oluşturulabilir. Hamidullah’a göre komiteye üye olan Müslüman devlet temsilcilerinin halife sıfatıyla nöbetleşe birer yıl reislik mevkiini işgal etmeleri, rakip adayların ihtilaf doğuran hareketlerini bertaraf etmekle birlikte çeşitli eğilimlere sahip devlet idarecilerinin bu teşkilata girmelerini destekleyen bir çözüm yolu olur.

Ona göre bu çeşit bir çözüm şekli, aynı zamanda Müslümanların bir halifeye sahip olmaları şeklindeki dini ihtiyaçlarını da karşılamış olur. Yine böyle bir teşkilatla dünya Müslümanlarının sahip olduğu mali-iktisadi kaynakların karşılıklı yardımlaşmalar için, bir tek elde toplanmasına doğru ilk adım atılmış ve gayrimüslimlerin teşkil ettiği bloklarla iktisadi ve kültürel sahada en kolay ve makul bir yarışma şartı sağlanmış olur.

Hamidullah İslam dünyasının tek bir çatı altında toplanmasını bir engel olarak görenlerin “Halifenin Kureysiliği” meselesini ve “müşterek idare”nin olamayacağı görüşünde olduklarını söylemektedir. Buna karşılık o, Kur’ân’ın ve Hz. Peygamberin (a.s.) uygulamalarını temel alarak bu mevzuları ele almış ve “Kureyş’e mensup olmayan bir halifenin seçilmesi”ni³⁸⁵ meşru gösteren ve keza “müşterek idare”ye³⁸⁶ başvurmayı münasip karşılayan delillere ulaştığını ifade etmektedir. Eğer bu görüşlere bir değer atfedilirse birlik için bir çözüm yolunun bulunacağını düşünmektedir.³⁸⁷

Anlaşıldığı üzere Hamidullah’ın “Yüksek Hilafet Komitesi” tezi bilhassa Müslümanların tekrar bir araya gelip, yekvücut olarak birçok problemin üstesinden gelebilmelerinin önünü açacak olması açısından önemlidir. Birbirine düşman, birbirinden habersiz, dağınık bir İslam devletler topluluğu değil de birbirinden haberdar, birlikte hareket eden bir İslam dünyasının itibarı ve gücü olumlu yönde olmak üzere çok daha farklı olacaktır.

³⁸⁵ bk. “Halifeliğin Kureysiliği” başlığı.

³⁸⁶ bk. “Müşterek İdare: Aynı Anda İki Kişinin Yönetimi” başlığı.

³⁸⁷ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, s. 149.

(7) Hilafet ve Hz. Ali'nin Halifeliği

Eserlerinin birçok yerinde hilafetle ilgili yaklaşımını ortaya koyan Hamidullah, hilafetin birleştirici yönüne dikkat çekerek İslam ümmetini en azından asgari müştereklerde de olsa bir araya getirmenin yollarını aramıştır. Hz. Peygamberin (a.s.) vefatı ile ortaya çıkan hilafet meselesi, İslam dünyasında o günden bugüne üzerinde tartışılan en önemli meselelerden birisi olarak kabul edilmiştir. Hamidullah'a göre hilafet konusu, dinin aslından olan bir mesele olmamasına rağmen maalesef Müslümanlar arasında itikadî konulardan biri (cüz) haline getirilmiştir.³⁸⁸ Bununla beraber bin yılı aşkın bir zamandan beri bu konuyu tartışan Müslümanlar, bu tartışmalar neticesinde de Şiiiler ve Sünniler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır.³⁸⁹

Sünniler ve Şiiiler arasındaki hilafet tartışmalarına da değinen Hamidullah'a göre hilafet konusunda Sünni ve Şiiiler arasındaki ayrılık Hz. Peygamberden (a.s.) hemen sonra seçilen kişinin sadece şahsıyla ilgilidir. Hz. Peygamberin (a.s.) hem yeğeni hem de damadı olması dolayısıyla peygambere halef olmanın Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğuna inanmak Şiiiler için dini inancın bir esası olarak kabul edilmektedir. Hâlbuki Sünniler, aslında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın bu makama, hemen hemen tüm Müslümanlarca seçildiğini kabul etmektedirler. Aynı zamanda onların geçici olarak peygamberin dünyevi makamına sırasıyla geçtiklerini ve Hz. Osman'ın şehâdetiyle Hz. Ali'nin seçildiğini söylemektedirler. Yine Sünnilere göre, Hz. Ali'nin kendinden önceki halifelerle samimi bir şekilde işbirliği yapması ve onlara hürmette bulunup, saygıda kusur etmemesi onun bu durumu kabullendiğinin bir işaretidir.³⁹⁰ Kısacası Hamidullah, ihtilafın Hz. Peygamberin (a.s.) kendisinden sonra Hz. Ali'yi dünyevi hilafete doğrudan doğruya tayin edip etmediği noktasında düğümlendiğini söylemektedir. Ayrıca halifenin seçim sürecinde yani ilk halife olarak Hz. Ebu Bekir'in ve

³⁸⁸ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 132.

³⁸⁹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 269.

³⁹⁰ Hamidullah, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, (trc. Hamdi Aktaş), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 60.

sonrasında diğerlerinin göreve gelmelerinde normal dışı bir durum söz konusu değildir.

Halifeliğin tevarüs yoluyla babadan oğla geçmesi üzerinde de duran Hamidullah'a göre devlet başkanlığının tevarüs yoluyla babadan oğla geçmesi bir kural değildir. Bu konudaki ayet³⁹¹ bir prensip olarak değil de sadece bir vakıa, arızı bir olay olarak görünmektedir. Bunun yanında hükümdarlık asla özel bir mülkiyet konusu da değildir. Bir devlet başkanının seçim ve tercihinin yapılmasında esas olan adayın istidat ve kabiliyeti, mahareti, bilhassa hakkı ve adaleti gözetme yeteneğidir. Bununla birlikte Hamidullah'a göre iktidarın tevarüs yoluyla el değiştirmesi organik bir devamlılık ve devlet iktidarına süreklilik getirmesi açısından önemlidir.

Hamidullah, halifelik tartışmaları yüzünden meydana gelen bu üzücü hadiselerin başlıca sebebinin “iktidara kimin gelebileceğini bir düzene bağlayacak bir kanunun yokluğu”na bağlayanlara karşı bir cevap olarak, “*Fakat aslında, Hz. Peygamber (a.s.) başka bir şekilde yapamazdı. Onun en ufak bir hareketi, ümmeti için bir kanun teşkil ediyordu. Şayet o, babadan oğla geçen saltanatı yerleştirmiş olsaydı, Müslümanlar onu değiştiremeyeceklerdi.*”³⁹² demektedir. Diğer taraftan Hz. Ali'nin başa geçmesiyle bir nevi hanedanlık Hz. Peygamberin (a.s.) vefatından hemen sonra kurulmuş olurdu.³⁹³ Dolayısıyla Hz. Peygamberin (a.s.) kendisinden sonra İslam devletinin başına geçecek olan kişiyi belirlememesi Müslümanların yararına. Aksi takdirde Hz. Peygamberin (a.s.) koymuş olduğu bir kuralın ileride değiştirilmesi mümkün olmayacağından Müslümanlar değişen hayat şartlarına ayak uydurmada sıkıntıya düşebilirlerdi.

³⁹¹ Davut ve Süleyman'ın (a.s.) durumunda olduğu gibi. Enbiyâ, 21/105; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 878.

³⁹² Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 67.

³⁹³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 272; Hamidullah, Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'nin halife seçilmemesinin nedenleri üzerinde de durmaktadır. Hz. Ali'nin hilafeti ile ilgili bu zamana kadar bilindiği gibi çok şeyler söylenmiştir. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. a.mlf., *İlk İslam Devleti*, s. 37 ; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 263-274; a.mlf., *İslam Tarihine Giriş*, s. 116-119, 127-130; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 101-103, 115.

Hamidullah, Hz. Ali'nin hilafeti ile ilgili olarak, Câhız'ın (ö. 255/868)³⁹⁴, İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan, "er-Risâletü'l-Osmâniyye"³⁹⁵ isimli el yazması kitabında³⁹⁶ halifelik hakkındaki görüşlerini açıkladığını söylemektedir. Cahız'a göre Hz. Ali büyük bir asker olarak vaktiyle Allah Resulü ile girdiği savaşlar sırasında Mekke'nin ileri gelen pek çok insanını öldürmüştür. Bu öldürülen müşriklerin çocukları her ne kadar İslam'ı kabul etmişlerse de, babalarını öldüren kişinin Hz. Ali olduğunu hiç unutmadıkları için, müşrik babaları Hz. Ali tarafından öldürülmüş Müslümanlar Hz. Ali'nin halifeliğine pek sıcak bakmamaktaydılar. Hamidullah'a göre bu fikir her ne kadar hoş görünse de mantıklı değildir. Çünkü Hz. Ebu Bekir'i halife seçenler bu müşriklerin çocukları değil, daha yaşlı kimselerdir.³⁹⁷

Diğer taraftan Hamidullah, Hz. Ali'nin halife olamamasıyla ilgili olarak hocasının; "*Ali, dört halifenin içinde en genç olanıydı. Eğer halifeliğe ilk olarak Ali seçilmiş olsaydı, o zaman Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın kişisel yetenek ve vasıflarından faydalanamamış olacaktık. Onlar daha Ali hayatta iken vefat edecekler ve bizler de onların halifeliklerinden mahrum kalacaktık*"³⁹⁸ dediğini nakletmektedir. Hamidullah'ın da katıldığı bu görüşe ilave olarak şu da düşünülebilir. Bilindiği gibi Hz. Ali'nin hilafeti zamanında birçok karışıklıklar çıkmıştı. Dolayısıyla eğer birinci halife Hz. Ali olsaydı İslam dünyasındaki iç karışıklıklar Hz. Peygamberin (a.s.) vefatından hemen sonra baş gösterebilirdi. Böyle olmaması kesin olmamakla birlikte bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Son olarak Hamidullah, Muaviye'nin, oğlu Yezid'i sırf oğlu olduğu için değil de bilakis onda yöneticiliğe elverişli bir meleke gördüğü ve devletin hayrı

³⁹⁴ Burada müellif şu açıklamayı da yapmaktadır: "*Câhız, Sünni veya şii olmayıp o, Mutezili'dir. Aynı zamanda o, ilahiyatçı da olmayıp bir edebiyatçıdır. Câhız'ın fikirleri Müslümanlar için bağlayıcı bir kanun niteliğinde olmayıp, sadece bir görüşten ibarettir.*" Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 269.

³⁹⁵ Bu risale, Hz. Osman'ın halifeliğinden yana olanlar hakkındadır.

³⁹⁶ Hamidullah, hilafet konusuyla ilgili düşüncelerini bu kitabın oluşturduğunu söylemektedir.

³⁹⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 269, 270.

³⁹⁸ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 273.

olduğunu umduğu için seçtiğini belirtmektedir.³⁹⁹ Muaviye'nin maksadı sadece İslam devletinin istikrarının devamını sağlamaktı. Ona göre şayet aç gözlü (tamahkâr) Müslümanlar, her halifenin ölümünde mücadele ve savaş yapacak olsalardı, İslam devleti zayıflayacaktı. Neticesinde de çevredeki hükümdarlar ve İslam düşmanları bu durumu bir fırsat bilip İslam topraklarına üşüşeceklerdi.

(8) Değerlendirme

Devlet yönetim biçimleri ile ilgili yukarıdan beri anlatılanlarla ilgili olarak kısa bir değerlendirme yapılarak bu konuya son verilmesi düşünülmektedir. Hamidullah, Müslümanların Allah Resulü vefat ettiğinde kurulmuş bir devlete, her ne kadar tedvin edilmese de tabi olacakları bir kanuna ve bunların yanında insanlığın muhtaç olduğu birçok şeye sahip olduklarını söylemektedir. Ne var ki Hz. Peygamber (a.s.), kendisinden sonra yerine geçecek kimsenin, verasetle mi, umumi seçimle mi, yoksa Müslümanların ihtiyarı ile mi geleceğini, açık olarak bildirmemiştir. Hamidullah'a göre belki de Efendimizin (a.s.) bu şekildeki sükûtu, bütün hükümet şekillerinin caiz olduğunu belirtmek içindir.⁴⁰⁰

Bu durumdan rejimin tayin ve tespitinin, tamamen toplumun tercihine kasten ve isteyerek bırakılmış olduğu neticesi çıkarılabilir. Hamidullah'a göre aksi halde Müslümanlar, siyasi-sosyal şart ve durumlar, rejim değiştirmeyi gerektirdiğinde bu sert ve kesin hükme uyma hususunda sıkıntıya düşme ihtimali vardır. Gerçekten de Resulüllah (a.s.), “siz şu dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz”⁴⁰¹ buyurmakla İslam toplumunun kabiliyet ve liyakatine tam bir güven beslediğini göstermektedir.⁴⁰²

Allah Resulü, muhtemelen ümmetinin, zaman ve mekâna göre kendisi için en uygun olan hükümet şeklini seçmesini istiyordu. Hamidullah'a göre Kur'ân-ı

³⁹⁹ Hamidullah'tan naklen, Mes'ûdi'nin dediğine göre: “Halife olunca dünyanın öteki ülkelerinin anayasalarını inceledi ve devletin istikrarı için veliaht olarak oğluna bey'at edilmesini istedi.” Hamidullah, “İslam Anayasa Hukuku”, s. 37; Ayrıca zamanla Emeviler'in yeri geldiğinde karışıklıkları önlemek için ikişer veliaht bıraktıklarını görülmektedir. bk. a.mlf., “İslam Anayasa Hukuku”, s. 36–39.

⁴⁰⁰ Hamidullah, “Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hristiyan Anayasası ile Mukayesesi”, s. 142.

⁴⁰¹ Müslim, “Fedâil”, 141.

⁴⁰² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1114.

Kerim ve sünnet, Müslümanlara ve Müslümanlarla ilgili işlere tatbik edildikten sonra hükümet şekillerinin saltanat, cumhuriyet, oligarşi veyahut daha başka bir hükümet şekli olmasında bir sakınca yoktur.⁴⁰³ Zaten önemli olan ilahi hukuku tatbik eden ve dünya işleri hususunda da maharetli bir kimsenin idareci olmasıdır.

Belirli bir yönetim sistemi getirmeyen, ama yöneten kim olursa olsun, ısrarla adaleti ve hakkaniyeti vurgulayan İslam bütün bunlara izin vermiştir. Kısacası Hamidullah'a göre herhangi bir modeli seçebilir, teklif edebilir veya benimseyebiliriz. Ama hiçbir sistem ebediyete kadar devam etmez. Bir çağda kabul gören bir görüş başka bir çağda reddedilebilir. Zaten yönetime geçmeye dair bir kanunun olmaması, ilk dönem İslam hilafetinin yönetim anlayışındaki farklılıkların oluşmasında etkili olduğu görülmektedir.⁴⁰⁴

Sonuç olarak Hamidullah'a göre artık bu konu Müslümanlar arasında bir ayrımcığa neden olmamalıdır. Çünkü hakkında değerlendirmede bulunduğumuz insanların hiçbiri hayatta değildir. Bundan sonra da Hz. Ali'nin Hz. Peygamberin (a.s.) hemen ardından halife olup olmamasıyla ilgili tartışmaların pratik olarak hiçbir faydası da bulunmamaktadır.⁴⁰⁵ Dolayısıyla bu konudaki tartışmaların hiçbir faydası olmadığı gibi Müslüman âlemine de çok büyük zararları söz konusudur.

2. Devletin Unsurları

a) İnsan Unsuru

Daha önce Medine'nin idari durumu hakkında da değinildiği gibi Medine Şehir-Devletini oluşturan halk, farklı unsurlardan meydana geliyordu. Hepsi Müslüman olan Mekkeli muhacirlerin yanında bir kısmı Müslüman olan Ensar ve bir kısmı da putperest, müşrik olan Medineliler Araplar, şehirdeki etnik unsurlardan bazılarıydı. Bu etnik unsurların yanında Medine'de şehre üçü de farklı zamanlarda gelen Beni Kaynuka, Beni Nadir ve Beni Kureyza adlı üç Yahudi kabilesi de

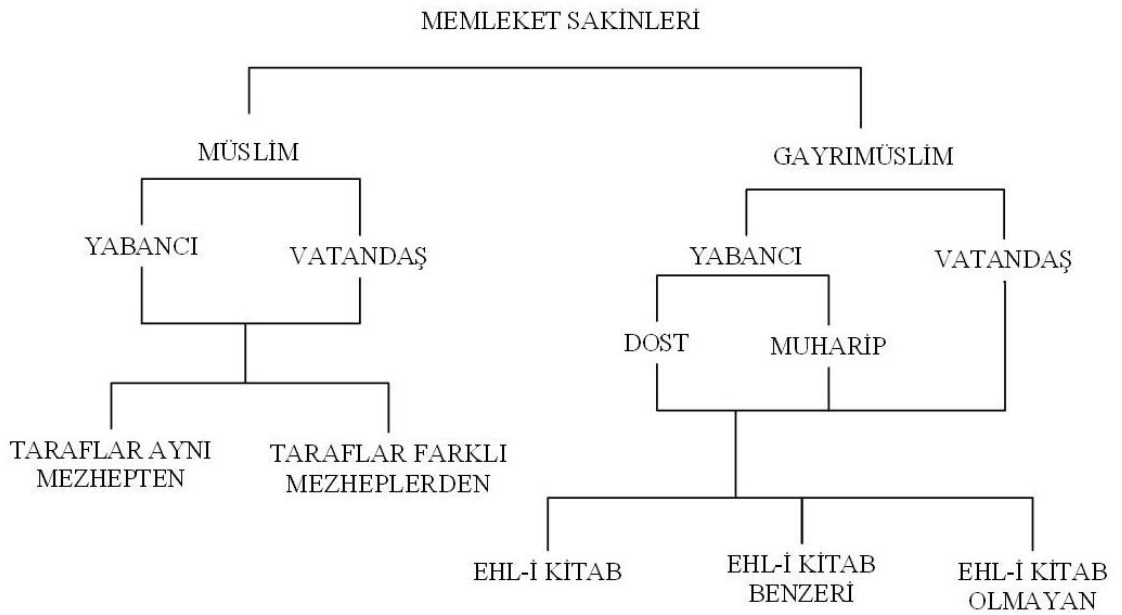
⁴⁰³ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 57; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 150, 151.

⁴⁰⁴ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 115; Hamidullah, Muhammed, "İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği", (trc. Kemal Kuşçu), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 156.

⁴⁰⁵ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 271.

bulunuyordu.⁴⁰⁶ Ayrıca Medine’deki Hıristiyanların sayısı ise bazı tarihçilerin belirttiğine göre elli civarında idi. Toplamda Medine’nin nüfusu yaklaşık olarak on bin civarında iken Buhârî’nin belirttiğine göre Müslümanların sayısı sadece bin beş yüz civarındaydı.⁴⁰⁷ Hamidullah, bu dinlerin dışında kalan diğer dinlerin tabileri hakkında İslam öncesi Medine’inde hiçbir ize rastlanılmadığını söylemektedir.⁴⁰⁸

Hamidullah, her ne kadar ilk dönem İslam devletinin sahip olduğu etnik unsurlar hakkında bilgi veriyor olsa da İslam devletinin topraklarında iskan ve ikamet eden sınıflardan da bahsetmektedir. O, bu sınıfları bir şema halinde şu şekilde göstermektedir:

Şekil 1. İslam Devletinin sınırları içinde yaşayan insan sınıfları.

⁴⁰⁶ Diğer taraftan şehirdeki Araplar çiftçilikle meşgul olurken, Yahudiler de, çoğunlukla ithalatçı-ihracatçı, kuyumcu ve faizle çalışan bankerler idiler. Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 14, 15.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Cihâd*, 181; Müslim, *Îmân*, 235; İbn Mâce, *Fiten*, 23; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 183; a.mlf., *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 23; a.mlf., *İlk İslam Devleti*, s. 14, 15.

⁴⁰⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 184, 185.

Bütün Müslümanlar arasında tam bir eşitlik vardır ve İslam Hukukunca hiçbir sınıf veya kast farkı tanınmamıştır. Müslümanların tamamı her nerede olurlarsa olsunlar, bir ve aynı “ümme”e (mille = vatana) mensupturlar ve Ebu Yusuf tarafından bilhassa zikredildiği gibi aynı kanunlara tabidirler.⁴⁰⁹

(1) Ümme (Millet), Vatandaşlık Anlayışı

İnsanların bir araya gelmelerindeki veya ayrışmalarındaki nedenler Hamidullah’ın milliyetçilik anlayışı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Hamidullah’a göre insan toplumunun bağrında, sırasıyla biri “merkezci”, diğeri ise “merkezkaç” eğilimi olmak üzere birbirine zıt iki eğilim vardır. Yani bir taraftan ayrılmış olan bireyler bazen isteyerek, bazen de baskı yoluyla eşler, aileler, kabileler, şehir-devletler, devletler, imparatorluklar halinde bir araya gelirlerken, diğeri taraftan aynı anne babadan doğan gruplar, ayrı ve bağımsız bir hayat sürdürmek için içinde buldukları büyük gruplardan ayrılırlar ve akrabalarından uzaklaşırlar. Bu da bazen gönül rızasıyla olduğu gibi bazen de ihtirasların, kavgaların baskısıyla olmaktadır.⁴¹⁰

Diğeri taraftan Hamidullah, insanların aynı kökten gelmelerine karşın daha sonraki zamanlarda istek ve irade dışı bir takım faktörler nedeniyle birbirlerinden ayrı düştüklerini söylemektedir. Ona göre *ölüm ve mesafe*, insanlığın ayrılığını belirlemede etkili olan iki önemli faktördür. İnsanlarda fitraten yakın akraba ve atalarına bağlanma içgüdüğü var olmasının yanında bu his ve birlikte yaşam isteği, müşterek ataların ölümü ile ortadan kalkmaktadır. Geriye kalan akrabaların sayılarının her geçen gün artmasıyla birlikte bunlar arasındaki akrabalık anlayışı da zamanla azalmakta, eski önem ve etkisini de yitirmektedir. İkinci etken olan mesafe ise akrabalık bağlarını unutturmasının yanında tarihin de gösterdiği gibi aşılması zor bir takım engeller de doğurmaktadır. Böylece zamanla atalarından ayrılan

⁴⁰⁹ Hamidullah, Muhammed, “İslam’da Devletler Hususi Hukuku –Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu-“, (trc. Kemal Kuşçu), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s.194, 195.

⁴¹⁰ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, s. 141.

insanların, eskisi gibi konuştukları ortak bir dilleri, çıkarları ve savunulacak değerleri kalmaz.⁴¹¹

Ancak kan bağına dayalı milliyetçilik anlayışının mantıken tutarlı olmadığını düşünen Hamidullah İslam harici toplumlardaki millet anlayışının şekillenmesinde mevcut ırk, deri rengi, dil ve doğum yeri birliği gibi değiştirilmesi mümkün olmayan, insan irade ve seçimi dışında kalan tesadüfi bir takım anlayışların etkili olduğunu düşünmektedir. Tamamen arızı nedenlerle oluşan bu farklılıkların, bir zenginlik kaynağı olarak görüleceğine, insanların sınıflara ayrılmasına gerekçe gösterildiğine dikkat çeken Hamidullah, İslam'ın daha ilk zamanlardan itibaren bu tutumu kötü adetler arasında sayıp, bunlara karşı cephe aldığını dile getirmektedir.⁴¹²

Ona göre İslam'ın “milliyet” anlayışında; temel olarak “dünya ve kainat anlayışı”, “sosyal mukavele”⁴¹³, “bizzat bireyin kendi hür irade ve rızasına dayanmak suretiyle yaptığı seçim birliği” esastır. Dolayısıyla İslam'ın kabile anlayışı, sosyal bünyenin tamamen bireyin rıza ve iradesine dayalı dinamik bir organizasyon haline inkılâp ettirilmesi şeklindedir. Hamidullah'a göre bu anlayış, “küçük fideden” İslam milliyeti (ümme), diğer bir ifade ile “Müslüman vatandaşlığı ağacı” yetiştirmiştir.⁴¹⁴ İslam'a göre millet, ırkları, dilleri ve doğum yerleri ne olursa olsun, aynı inancı paylaşan insanların oluşturduğu bir topluluktur.⁴¹⁵ Hamidullah, bu şekildeki bir toplumda vatandaşlığa kabulün ve topluma uyumun, tüm etnik kökenler için kolay ve uygulanabilir bir şey olduğuna dikkat çekmektedir. Bununla

⁴¹¹ Diğer taraftan Hamidullah'a göre ayrı ayrı bireyler bazen gönül rızasıyla, bazen de baskıyla çiftler, aileler, kabileler, şehir devletler, devletler, imparatorluklar halinde bir araya gelirler. Bununla beraber aynı çiftten, aynı anne babadan çıkmış gruplar, ayrı, bağımsız ve diğer kabilelerden uzak bir hayat yaşamak üzere büyük gruptan kopup ayrılırlar. Dolayısıyla Hamidullah'a göre bir kimse ırk anlamındaki kimliğini değiştiremez. Bu bir insanın kendi “renk” kimliğini değiştirmesi kadar imkânsız bir olaydır. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 141, 142; a.mlf., *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 390.

⁴¹² Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 141, 142.

⁴¹³ “Biat ve İçtimaî Mukavele” başlığında detaylı bilgi verilecektir.

⁴¹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 192, 538.

⁴¹⁵ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 66. İslam'ın kabul ettiği vatanseverlik, insan irade ve seçiminin tamamen dışında bir şey olan akrabalık veya hemşerilik esasına dayalı değil “seçilmiş belli bir hedef” içindir. Kur'ân bu konuyu sık sık ele alır. Âl-i İmrân, 3/103-104, 110, 114; Hucurât, 49/10, 13; Rûm, 30/22; Bakara, 2/65; Mâide, 5/69 vd.; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 889-891.

birlikte o, İslam'ın milliyetçilik anlayışının akla daha uygun ve barış içerisinde yaşamının yolunu göstermesi açısından da daha pratik bir değere sahip olduğunu düşünmektedir.⁴¹⁶ Diğer taraftan ona göre eğer milliyet, dil, ırk veya doğum yeri beraberliği üzerine kurulacak olursa ortada her zaman için azınlıklar ve yabancılar meselesi bulunacaktır. Ve bu anlamda her milliyet, bütün dünya sakinlerini hiçbir zaman içine alamayacak kadar dardır.⁴¹⁷ Kısacası Hamidullah, İslam'ın milliyetçilik anlayışını her zaman ve mekânda kabul edilebileceğini, uygulamada da daha pratik olduğunu düşünmektedir.

(2) Gayrimüslimler

Yakın ile uzak, akraba ile yabancı arasında bir seçme hatta bir ayırım yapmanın insan için tabii bir şey olduğunu düşünen Hamidullah, ancak zihni ve ahlakî gelişimle birlikte toplumda, yabancıların özümsemesi eğiliminin kendini göstereceğini kabul etmektedir. Az önce de ifade edildiği üzere bir toplum, yalnız kan bağı, gizlenmesi imkânsız olan deri rengi, dil ve doğum yeri gibi esaslar üzerine kurulursa toplumun birlik ve beraberlik anlayışı içerisinde hareket etmesi ve yaşaması mümkün olmamaktadır. İşte Hamidullah, *“bütün bu sosyal birlik kavramlarında (kan bağı, dil, deri rengi, doğum yeri), beklenmedik ya da tesadüfi bazı olayların esas alındığını, hayvanlara yakışan halden daha üstün olan insan akılcılığından daha çok hayvan içgüdüüne yaklaşan reflekslere önem verildiğine”* dikkat çekmektedir. Kısacası İslam, bu kavramları geçerliliği kalmadığı için reddetmiş ve toplumun sosyal bağı ve birlik çizgisi için, (bir doğum rastlantısına değil de insana bağlı olan) düşünce birliğini tercih etmektedir.

Hamidullah'a göre bir mümin veya bir kapitalist, komünist bir ülkede; bir siyah, beyazların ülkesinde; Fransız olmayan biri Fransa'da yabancı olarak kabul ediliyorsa, bir gayrimüslimin de İslam diyarında yabancı⁴¹⁸ sayılmasında şaşılacak

⁴¹⁶ Hamidullah, *“İslam'da Devletler Hususi Hukuku –Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu-”*, s. 208.

⁴¹⁷ Mesela iki kardeş birbirine düşman olabileceği gibi, müşterek ideale sahip olan iki yabancı da birbiri ile arkadaş olabilir. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 142, 143.

⁴¹⁸ İslam devletinin gayrimüslim tebaasına “zimmi” denmektedir. Zimmileştirme, buna karar veren gayrimüslim ile İslam topluluğu arasında iki taraflı nizami, normal bir mukaveledir. Eğer zimmî, devlete sadıkane bir bağlılığı kabul eder ve cizye denilen himaye vergisini verirse; ikamet hürriyetine, can, mal ve namusunun korunmasına hak kazanır. Zimmileştirme mukavelesinin sona

bir durum yoktur. O, anlayışların ya da daha ziyade bakış açılarının değişebileceğini; fakat herkesin kendi yakınları ile diğerleri arasında, şu ya da bu şekilde bir ayırım yapacağını söylemektedir. Dolayısıyla sosyal ya da politik diğer her sistem gibi İslam da “kendisi” ile “başkası” arasında bir ayırım yapmaktadır. Ancak Hamidullah’a göre İslam’ın yaklaşımı ile diğer sistemler arasında çok büyük farklılıklar vardır. Öncelikle insan bu engeli İslam’ın ideolojisini benimseyerek aşabilir. Diğer taraftan dünya işlerine ait konularda iki sınıf insan (Müslüman ve gayrimüslim) arasındaki eşitsizlik azdır.⁴¹⁹

Hamidullah’a göre belki de İslam’ın gayrimüslimlere karşı tutumunda en belirgin özelliği, onlara sosyal ve hukuki özerklik tanınmasıdır.⁴²⁰ Hz. Peygamber (a.s.) vefat döşeginde gayrimüslim vatandaşlara iyi davranılmasını emretmiştir. O, bu hususta “*kim ki bir zimmîye haksızlık ederse, cennete giremez.*”, “*kim ki zimmîlere haksızlık ederse kıyamet günü ben onun hasmı olacağım*”⁴²¹ buyurmaktadır. Diğer taraftan hoşgörü,⁴²² misafirperverlik ve sığınma⁴²³ diğer dinlerin tabileri için İslam’ın belirttiği temel ilkelerdendir. Yine Hamidullah, bazı din ve hayır işleri için bir Müslüman’ın savaş halindeki bir düşman ile bile işbirliği yapmasının emredilmesini, heyecan ve hatta hayret verici bir durum olarak görmektedir.⁴²⁴ Kur’ân ve hadîs’teki temel prensiplerin yanı sıra gerek Hz. Peygamberin (a.s.) gerekse daha sonraki zamanlardaki tatbikata bakıldığında gayrimüslim vatandaşların İslam topraklarında çok rahat bir şekilde yaşadıkları görülmektedir.

erdığı hallerden de bahseden Hamidullah, bu hallerin üzerinde İslam mezheplerinin görüş birliği etmediklerini ifade etmektedir. bk. Hamidullah, “*İslam’da Devletler Hususi Hukuku –Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu-*”, s. 197.

⁴¹⁹ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, s. 213, 214.

⁴²⁰ Mâide, 5/42-49; Hamidullah, “*İslam’da Devletler Hususi Hukuku –Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu-*”, s. 198; a.mlf., *İslam’a Giriş*, s. 221; Daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Hamidullah, Muhammed, “*İslam’da Gayrimüslimlerin Durumu*”, (trc. Mustafa Sabri Küçükaşçı), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 216-221.

⁴²¹ Hamidullah, “*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*”, s. 173–175.

⁴²² Bakara, 2/256.

⁴²³ “Ey Muhammed! Puta tapanlardan biri sana sığınırsa onu güvene al; Sonra onu güven içinde varacağı yere ulaştır.” Tevbe, 9/6.

⁴²⁴ “... Sizi Mescid-i Haram’dan men ettiği için bir topluluğa olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın; iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın; günah işlemek ve aşırı gitmekte yardımlaşmayın. Allah’tan sakının; Allah’ın cezası şiddetlidir.” Mâide, 5/2.

Hamidullah'a göre gayrimüslimlerin idareye boyun eğmelerinde ödevlerin ilahi kökeni, pratik açıdan çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü İslam Hukukunun ilahi kaynaklı olması onu diğer hukuklara göre daha istikrarlı kılmaktadır. Yani ister kral, ister parlamento veya ister başka bir merci, hiçbir otorite, gayrimüslim halka muameleyle ilgili olarak İslam tarafından bildirilen kanunları değiştirme hakkına sahip değildir.⁴²⁵ Dolayısıyla böylece İslam'ın gayrimüslimlere tanıdığı temel hak ve hürriyetler garanti altına alınmış olup, onların yarının derdine düşmelerine gerek kalmamıştır.

Gayrimüslimlerin mali hak ve sorumlulukları ile ilgili olarak Hamidullah, cizye ve zekât vergisi arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Ona göre gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi, umumiyet itibari ile sadece hukuk tekniği bakımından bir vergi ayırımından ibarettir. Çünkü Müslümanlar altın ve gümüş ile hayvan sürüleri üzerinden zekât vergisi öderlerken buna karşılık gayrimüslimler, bu çeşit zekât vergilerinden tamamıyla muaftırlar. Müslümanlardan topraktan elde ettiği mahsuller için onda bir oranında öşür vergisi alınırken gayrimüslimlerden ise haraç adı altında zirai vergiler alınmaktaydı.⁴²⁶ Dolayısıyla Hamidullah'a göre her iki tarz vergilendirme birbirinden farklı esaslar dâhilinde cereyan ettiği için, hangi çeşit vergi mükellefinin daha ağır vergi ödediğini söylemek her zaman mümkün değildir.⁴²⁷ Ayrıca Müslümanlar ödünç verdikleri şeyden en ufak bir faiz sağlayamazken gayrimüslim vatandaşlar faiz alıp verebilmekteydiler. Bu durumda cizye sadece çok hafif bir vergi olmakla kalmıyor, aynı zamanda kadınlardan, ergenlik çağına ulaşmamış çocuklardan, yaşlılardan ve din adamlarından vs. de alınmıyordu. Aynı şekilde gayrimüslim biri takdire değer yararlı bir iş yaptığında kendisinden bu vergi de kaldırılıyordu.⁴²⁸

⁴²⁵ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 214.

⁴²⁶ Gayrimüslim tebaa bölükleri, askeri bir hizmet ve mükellefiyete tabi değillerdi. Buna karşılık onlar bu çeşit bir hizmet ifa edecek olsalar bu halde o yıl cizye vergisi vermekten muaf tutuluyorlardı. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 382.

⁴²⁷ Gerçekte sadece adam başına bir dinardan ibaret sabit bir vergi olan cizyeye nazaran, yüzde hesabıyla miktarı değişken olduğu için zekât vergisi çok daha ağır bir vergi idi. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 630.

⁴²⁸ Hamidullah, "*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*", s. 174, 175.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde gayrimüslimlere temel hak ve hürriyetler alanında, siyasi, sosyal, adli, mali vb. açıdan birçok haklar tanındığı görülmektedir. Onlar diğer din ve devletlerdeki yaklaşımın tersine toplum hayatında hep ezilen, hor görülen bir tebaa olarak kabul edilmemişler, bilakis hayatın birçok alanında Müslümanlarla birlik ve beraberlik içinde yaşamışlardır. Bunun bir sonucu olarak da hem kendileri hem de İslam devleti bu durumdan istifade etmişlerdir.

(3) Kölelik (Cariyelik)

Kölelerin umumiyetle her şeyini kaybetmiş ve “yerlerinden, vatanlarından olmuş ayrı bir insan zümresi” oluşturduğunu ifade eden Hamidullah, kölelerin, ailelerinden, çocuklarından ve yurtlarından yani kendilerini ayakta tutacak bütün vasıtalardan mahrum olduklarına dikkat çekmektedir.⁴²⁹ Dolayısıyla bu durumda olan insanlara bir çatı altı temin edilmeli ve en azından onların maddi ihtiyaçları karşılanmalıdır. İşte İslam gelinceye kadar hiçbir yaşama hakkı olmayan köleler, hor görülen, sadece iş gören birer makine olarak kabul edilmişlerdir.

İlk Müslümanların, çok eski devirlerden kalmış ve bütün dünyaya yayılmış olan kölelik müessesesini devraldıklarını söyleyen Hamidullah’a göre kölelik müessesesini Müslümanlar icat etmemişlerdir.⁴³⁰ İslam’da köleliğe izin verilmesinin amacı da bizden farklı olmayan zavallı insanları sömürmek değildir. İslam bakımından kölelik; bir cezalandırma yolu ve çaresi olmadığı gibi bir takım iktisadi gayelerle kendisinden faydalanılan bir savaş ganimeti olarak da görülmemektedir. Zaten insani duygulara dayanan, acizlerin barındırılıp hallerinin düzeltildiği “ıslah evi” gibi bir şey olması kölelik müessesesinin var olmasının (gerekliliğinin) tek nedeni (amacı) olarak kabul edilmektedir. Bu durumda bulunan insanların halleri düzeltilmekte, fikrî ve maddî alanlarda kendilerini geliştirmeleri amacıyla onlara her türlü imkan sağlanmaktaydı. Daha sonraki merhale ise kendini maddi manevi açıdan toparlayan (kanunun aradığı belli bir kültür ve bilgi seviyesine varmış olmaları şartıyla) bu insanların azat edilmesi yani hürriyetlerine kavuşmalarınıdır.⁴³¹

⁴²⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 691–694.

⁴³⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 692.

⁴³¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 692.

Köleliğin sonlandırılması amacıyla İslam'ın aldığı önlemlere de değinen Hamidullah, Kur'ân ve İncil arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Ona göre kölelik müessesesi İncil'de olduğu gibi İslam'da (Kur'ân'da) da tanınmıştır. Ancak İncil'de kölelerin azat edilmeleri ile ilgili tek bir kelime bulunmazken İslam, neredeyse köleliği pratikte bitirmiştir. Hamidullah'a göre bunun için Kur'ân, Müslümanlara köleliği kaldırmayı emretmekle yetinmemiş,⁴³² kölelerin azat edilebilmeleri için İslam hükümetlerine, her yıl bütçelerine tahsisat ve fonların konmasını zorunlu kılmıştır.⁴³³ Zaten bir kölenin kendiliğinden İslam'ı kabul etmesi, hakim bu köleyi azat etmesi için onun efendisine bir mükellefiyet yüklemesine ve onu zorlamasına imkan vermiştir.⁴³⁴ Yine herhangi köle bir kadın, efendisinden bir çocuk dünyaya getirmesi halinde (eğer daha önce azat edilmemişse) efendisinin ölümünden sonra hür ilan edilmektedir. Yine birkaç erkek veya kadın köleye⁴³⁵ sahip olan Resulullah (a.s.) da erkek kölelerinin hepsini azat etmiş ve kadın kölelerinden (cariyelerinden) Ümm Eymen'i kendi kölelerinden Zeyd ile nikâhlamıştı.⁴³⁶ Yani bizzat Efendimizin (a.s.) uygulamaları da Kur'ân'ın emir ve tavsiyeleri doğrultusunda cereyan etmişti.

Hamidullah, kölelik müessesesine izin verilmesinin yanı sıra bu müessesenin hemen kaldırılmamasının nedenleri üzerinde de durmaktadır. Ona göre kölelik

⁴³² Bu konuda Kur'ân'dan şu örnekler verilebilir: “Bir köle azat etmek en iyi sadakadır.” Beled, 90/13; “Kaza ile adam öldürme gibi çeşitli günahlara kefarete olarak köle azat edilir.” Nisâ, 4/92; “Bir kimse ettiği yeminden dönerse köle azat eder.” Mâide, 5/89; “Bir kimse karısını kendi annesiyle karşılaştırarak ettiği bir yeminle boşamış ve pişman olmuşsa köle azat eder.” Mücadele, 58/3; bunun yanı sıra, “Bir köle kendi bedelini efendisine ödeyerek kendi kendisini azat edebilir. Nûr, 24/33, 177; Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 691-694; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 209.

⁴³³ Tevbe, 9/60'da görüldüğü gibi, bk. Mâlik, *Muvatta*: 32/1; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 976, 977.

⁴³⁴ Bu durumda köle, bir meslek icra edip kazanç sağlama imkânına kavuşturulacağından efendisine münasip bir meblağı ödeyebilmek ve böylece hürriyetini satın alabilmek için para biriktirip toplamaya başlar. Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 209-211.

⁴³⁵ Hamidullah burada Hz. Zeyd b. Harise'yi kastetmektedir. Zeyd ile ilgili bölüm için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 66; yine Efendimiz veda haccı'nda 63 köleyi azat etmiştir. bk. a.mlf., *İslam Peygamberi*, I, 277.

⁴³⁶ Hamidullah, Belâzuri'nin Ensâb'ından naklen: “Cariye olarak emir ve buyruğu altına almadığı kendi hissesine düşen bütün kadın köleleri Resulullah (a.s.) azat etmiştir.” Ayrıca eşleri Reyhane ve Mariye hakkındaki bilgiler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 690, 691; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 211.

müessesesinin birden kaldırılmamasının birinci nedeni, savaşta esir düşmüş ve bir şekilde öz yurduna dönememiş olan insanlara sığınacak bir çatı sağlamaktır. İkinci nedeni de bu insanları eğitmek ve onlara kültürlerini artırmaları için Allah'ın hükümlerinin geçerli olduğu İslami bir ortamda en iyi şartları sağlamaktır.⁴³⁷ Hamidullah bir diğer önemli nedenin de; kendisi ile savaş halinde bulunan ve aynı zamanda kölelik müessesesini uygulamadan kaldırmamış bir millet karşısında, kalkıp da tek taraflı olarak köleliği kaldırdığını beyan ve ilan etmenin anlaşılabilir bir şey olacağını söylemektedir.⁴³⁸

Son olarak Hamidullah'a göre kölelik müessesesinin bugün yeryüzünün her tarafında varlığını kaybetmiş olması, sevinilecek bir durumdur. Bunun nedenleri hakkında o, şunları göstermektedir: Öncelikle özel kölelik sistemi bugün fiilen ortadan kalkmıştır. İkinci olarak her ne kadar günümüzde kadın erkek cinsleri arasındaki sayı farkını ortaya çıkaran savaşlar (çünkü köleliği doğuran asıl sebep, savaş ve bunun doğurduğu sonuçlardır⁴³⁹) görülse de ölüm oranları eskisi gibi değildir. Ve son olarak insanlar arasındaki zenginlik ve servet farklılıkları da, bizzat kapitalist ülkelerde yürürlüğe konan sosyal nitelikteki kanunlar sayesinde bugün azalmaya yüz tutmuştur.⁴⁴⁰

b) Ülke Unsuru

Devletin sahip olacağı ilk şeyin toprak olduğunu söyleyen Hamidullah'a göre devletin toprakla olan ilgisi o kadar yakın ve ayrılmaz bir durumdur ki akıl, belli bir toprağı olmayan bir devleti tasavvur edemez. Hatta Hamidullah yabancı bir ülkede, sürgünde olan hükümdarın bile, hak iddia ettiği belli bir toprağının olduğunu söylemektedir. Burada toprak parçasıyla üstünde bir devletin hükmünü icra ettiği yeryüzü parçasının sadece sathı (yüzü, üstü) kastedilmemekte olup, aynı zamanda

⁴³⁷ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 109; İslam'da özgür biri olarak doğan kişi ile sonradan özgürlüğüne kavuşmuş bir köle eşit sayılır. Böyle azat edilmiş kölelerin içinden devlet idaresine getirilenler ve İslam'da hanedanlar kuranlar olmuştur. (Mısır'da Memlük Hanedanı, Hindistan'da Guleman Hanedanı gibi) Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 211.

⁴³⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 693; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 209.

⁴³⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 693.

⁴⁴⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 666, 667, 691.

suyunu ve havasını da içeren o toprak parçasının altı ve üstü de ifade edilmektedir.⁴⁴¹

Hamidullah İslam'ın gelmesiyle birlikte insanların toprak (ülke) anlayışlarında da bir takım değişikliklerin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bilimin günümüzdeki kadar gelişmemiş olduğu eski dönemlerde devletler, sadece doğrudan doğruya hâkim olabildikleri “Allah'ın yarattığı şeyler” üzerinde hak iddia edebiliyorlardı. Ancak İslam daha ilk zamanlarda yerin altındaki madenlerin yanı sıra sularla ilgili de bir takım hükümler getirdi. Hamidullah'a göre daha uzay araçlarından en basiti olan uçağın ve iletişim araçlarından radyonun bile olmadığı zamanlarda İslam hukukçuları, hava sahasıyla ilgili olarak toprak parçasının üstünün de altının da o toprağa ait olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle Hamidullah, İslam hukukçularının cami, okul vb. kamuya ait yerlerin altına veya üstüne, özel binaların yapımını yasakladıklarını söylemektedir.⁴⁴² Bu anlayış İslam hukukçularının ne kadar engin bir görüşe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

“*Haram*” (harem) kavramı üzerinde de duran Hamidullah'a göre bu terim, yarı dini yarı siyasi anlam taşımaktadır. O, bu terime İslam öncesi dönemde Arabistan'ın çeşitli bölgelerinin yanı sıra Filistin, Yunanistan ve diğer yerlerde rastlanılmakta olduğuna dikkat çekmektedir. Haram, dini bakış açısı ile “belirgin coğrafi sınırlara sahip, kendisi ve içindekilerin kutsal sayıldığı yer” olarak tanımlanırken,⁴⁴³ siyasal olarak da, “bir şehir devletin arazi sınırlarının belirlenmesi” olarak tarif edilmektedir. Hamidullah, Mekke haramını belirtmek için dikilmiş sütunların, Hz. İbrahim zamanından kaldığını söylemektedir. Mekke şehir-devletin ülke unsuru üzerinde dururken de belirtildiği üzere Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber (a.s.) bu yapıları yenilemiş⁴⁴⁴ ve bunlar o günden beri zamanla onarımlar geçirerek günümüze kadar gelmişlerdir. Aynı şekilde Hamidullah Medine

⁴⁴¹ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 111.

⁴⁴² Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 111.

⁴⁴³ Burada kuşlar ve vahşi hayvanlar avlanamaz, ağaçlar kesilemez, kan dökülmesine izin verilemez, buraya sığınan kimseler suçlu bile olsalar güvendedirler.

⁴⁴⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, II/1, 99.

şehir devleti anayasasında Medine'nin de haram bölge olarak ilan edildiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁵

Yine Hamidullah İslam devletinin sabit sınırlarının olmamasını İslam'ın getirmiş olduğu başka bir açılım olarak görmektedir. Ona göre başından beri İslam devletinin sadece belli bir ülkeye tahsis edilmemiş olması, insanlık âlemini uluslararası kılma konusunda o ana kadar yapılmış olanlardan daha ileri bir merhaledir.⁴⁴⁶ Bu anlayış, diğer İslam harici toprakların da İslam hâkimiyeti altına girebilmelerine ve İslam'ın tebliğ ve irşat anlayışının diri ve dinamik kalmasına imkân tanımıştır.

Hamidullah'a göre Müslüman bir devletin toprak edinme yolu dört şekildedir. Bunlar;

1- Daha önceden sahiplenilmemiş toprakların işgal edilmesi yoluyla toprak kazanılabilir.⁴⁴⁷

2- Doğadaki hareketler sonucunda meydana gelmiş veya insanın emek ve gayretle toprak kazanılabilir.

3- Başka bir devlete ait toprak parçasının zor kullanılarak alınması yoluyla toprak kazanılabilir.⁴⁴⁸

4- Devletlerin karşılıklı olarak kabul etmeleri yoluyla toprak kazanımıdır.⁴⁴⁹

Diğer taraftan Hamidullah İslam devletinin hâkimiyeti altındaki toprakları da; hâkimiyet ve müşterek hâkimiyetin sürdüğü düzenli bölgeler, vergiye tabi bağımsız devletler, formalite olarak tabi olanlar, himaye altındaki devletler ve nüfuz alanı olmak üzere beş kategoride ele almaktadır.⁴⁵⁰ Görüldüğü üzere İslam devlet anlayışı ufku açık bir bakış açısına sahiptir. Birçok konu daha ilk zamanlardan

⁴⁴⁵ Bu konuda daha geniş açıklamalar için bk. Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 29-31.

⁴⁴⁶ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 55.

⁴⁴⁷ Ya yeni keşfedilmiş olmasından ya da uzaklığı nedeniyle veyahut başka bir sebepten dolayı, o ana kadar hiçbir devlet tarafından sahiplenilmemiştir. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 118.

⁴⁴⁸ (Ya savaş ve fetih yoluyla veyahut karşı tarafın hiçbir mukavemeti olmadan işgal edilmesi sureti ile olabilir.) Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 122.

⁴⁴⁹ Bu da ya bağış (hibe), değişim, satış ya da miras yoluyla olabilir. Daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 119, 123.

⁴⁵⁰ Bu konu ile ilgili olarak bk. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 123-129.

itibaren dar kalıplar içerisinde değerlendirilmemiştir. İşte bu zengin mirasın günümüz insanının hizmetine sunulmasında Hamidullah'ın çok büyük katkıları vardır.

c) İktidar unsuru

(1) Hâkimiyetin Kaynağı

Hamidullah, eski âlimlerin hâkimiyetin kaynağını “*ilahi iradenin, ilahi vahye muhatap olan elçi ve peygamberler zinciri yoluyla bir vekâleti*” olarak kabullendiklerini söylemektedir. Allah insanın yeryüzündeki vekâletiyle ilgili Kur’ân’da “Şüphesiz yeryüzü Allah’ındır. Kullarından dilediğini ona mirasçı kılar”⁴⁵¹ ve yine “(Ve Allah onlara dedi ki:) Ey Davut! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır”⁴⁵² buyrulmaktadır. Yani Hamidullah’a göre bizzat insanı vazifelendiren, onu vekil kılan Allah’tır (c.c.). İnsanın vazifesi de kendisine verilen bu görevi, layıkıyla yerine getirmesi ve aynı zamanda vekâleti emin ellere teslim etmesidir.

Hâkimiyetin yalnız Allah’a ait olduğunu, insanın ise ancak Allah’ın nâibi⁴⁵³, halifesi, memuru olup onun emanetinden sorumlu olacağını⁴⁵⁴ söyleyen Hamidullah’a göre insan mülkün sahibi değildir. Şu halde insan Rabbinin iradesine uygun olarak hareket etmelidir.⁴⁵⁵ Dolayısıyla onun iradesinin hangi yönde olduğunun bilinebilmesi için öncelikli olarak Allah’ın buyruklarının insanlara ulaştırılması gerekmektedir. İşte Hamidullah’a göre Allah her türlü fizik algısının ötesinde olduğundan o, buyruklarını insanlara ulaştırmak için onların arasından tebliğciler seçmiştir. Allah bu tebliğcilere iradesini vahiy ve tebliğle bildirmiş ve bu

⁴⁵¹ A’râf, 7/128.

⁴⁵² Sâd, 38/27.

⁴⁵³ Nâib sözlükte, “Tahtta hükümdar olmadığı zaman veya hükümdarın çocukluğu sırasında devleti yöneten kimse” olarak tanımlanmaktadır. “*Kral naibi.*” bk. <http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA> (03.03.07).

⁴⁵⁴ “De ki: Ey mülkün sahibi Allah, sen mülkü kime dilersen ona verirsin. Mülkü kimden dilersen ondan alırsın. Kimi dilersen onun kadrini yükseltir, kimi dilersen onu alçaltırsın. Hayır yalnız senin elindedir. Şüphesiz ki sen her şeye hakkıyla kadırsın.” Âl-i İmrân, 3/26.

⁴⁵⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 880; a.mlf., *İslam’da Devlet İdaresi*, s. 103; a.mlf., “*İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği*”, s. 155.

bağlamda Âdem (a.s.) Allah'ın yeryüzündeki ilk halifesi, ⁴⁵⁶ son tebliğcisi de Hz. Muhammed'dir (a.s.).

Hamidullah, Allah Resulünün idaresi altındaki insanlarla anlaşma usulünün ise kendisini Allah'ın Resulü olarak tasdik edenlerden “sadakat yemini” (bey'a, biat) ⁴⁵⁷ istemek şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insanlar arasından herhangi birisini Allah'ın resulü olarak tayin eden Allah'tır. Fakat siyasi veya dini cemaati meydana getiren de bu sadakat ve itaat yemindir (biat). Hamidullah, buradan hareketle bir devletin, bir hükümetin temelinde bir nevi içtimaî mukavele ⁴⁵⁸ söz konusu olduğunu söyler. ⁴⁵⁹ Bu sadakat yemini, aslında peygamberin şahsına olmayıp onun aracılığı ile Allah Teala'ya verilmektedir. Bu hususta Allah “Gerçekte sana beyat edenler, ancak Allah'a beyat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir” ⁴⁶⁰ buyurmaktadır. ⁴⁶¹ Ayrıca Hamidullah'a göre Hz. Peygamber (a.s.) gibi daha sonra yerine geçenler de başa geçişlerini şerî hukuk temeline oturtmak istemişler ve bunun için onlar da biate en yüksek derecede ihtiyaç duymuşlardır.

Az önce de belirtildiği gibi hâkimiyet prensip olarak Allah'a aittir ve onu istediğine veren de odur. Fakat Hamidullah'a göre tatbikatta ilahi iradeyi temsil eden ise cemaatin umumi iradesidir. O, bu bağlamda Hz. Muhammed'in (a.s.) Vox Populi Vox Dei (halkın sesi, hakkın sesidir) ⁴⁶² demediğini ama Hz. Peygamberin (a.s.), tatbikatta ilahi iradeyi temsil eden cemaatin umumi iradesini ifade etmek için “Allah'ın eli, birlik olan topluluğun (cemaat) üzerindedir” ⁴⁶³ ve “benim cemaatim asla hatada ittifak etmeyecektir” ⁴⁶⁴ dediğini ifade etmektedir.

⁴⁵⁶ Bakara, 2/30.

⁴⁵⁷ Yemin karşılığı kullanılan Arapça kelime bey'a (biat)'nın kelime manası, satış mukavelesi demektir. Müminlerin canlarını ve mallarını (karşılığında kendilerine cennet verilmek suretiyle) satın alan Allah'tır. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 881.

⁴⁵⁸ İçtimaî mukavele hakkında daha sonra gelecek olan “Bey'at ve İçtimaî Mukavele” başlığında detaylı bilgi verilecektir.

⁴⁵⁹ Daha geniş bilgi için bk. “Bey'at ve İçtimaî Mukavele” başlığı.

⁴⁶⁰ Fetih, 48/10.

⁴⁶¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 881.

⁴⁶² Bununla ifade edilmek istenen hâkimiyet anlayışında Hakkın yerini halkın almasıdır. bk. Öktem, Niyazi, “Hz. Ömer Adaleti ve Hukukta Yorum”, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=716> (04.03.07).

⁴⁶³ İbn Mâce, Fiten, 8.

⁴⁶⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 882, 883.

Kısaca şunu söyleyebiliriz ki; Hamidullah'a göre birçok ayet, hadis ve ehl-i sünnetin uygulaması, dünya ve sonrasının hâkimi olan Allah'ın ve doğru bir şekilde kullanılması amacıyla insana otoritesini emanet ettiğini ve insanın bu gücü onun iradesi ve adına kullandığı gerçeğini göstermektedir.⁴⁶⁵

(2) Hâkimiyetin Sınırlandırılması

Hamidullah'a göre mutlak bağımsızlık hiçbir zaman olmamıştır. Çünkü ona göre Allah'ın mutlak kudretini ve aynı zamanda insanın aczini gösteren birçok delille birlikte, başkalarının da sahip olduğu haklara saygı gibi, birbiriyle ilgili ve karşılıklı sınırlamalar vardır. Hamidullah'a göre (ister zorla olsun isterse karşılıklı hoşgörü ile olsun) kişinin hürriyeti karşı tarafın hürriyeti ile sınırlıdır.⁴⁶⁶ Bu sınırlamalar içerisinde mutlak bağımsızlıktan söz edilmesi mümkün değildir.

O, devlet başkanının iktidarının sınırlandırılması ile ilgili olarak öncelikle Allah Resulünün (a.s.) durumunu ele almaktadır. Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) koyduğu kanunlara bağlılığı ve itaati bakımından müminler topluluğundan farklı bir konuma sahip olmadığını söylemektedir. Diğer taraftan her bir vatandaş, Hz. Peygambere (a.s.) yaşayışıyla ilgili hesap sorma yetkisine de sahiptir. Hatta Hamidullah, daha ileri bir merhale olarak insanların duruma göre Hz. Peygambere (a.s.) karşı farklı bir görüşü bile ileri sürebileceklerini kabul etmektedir.⁴⁶⁷

Aynı zamanda Hamidullah'a göre iktidarın sınırlandırılması bağlamında âhirete iman, devlet başkanı için gerçek bir sorumluluk ve etkili bir yaptırım temin etmektedir.⁴⁶⁸ Bunun yanında yukarıda da ifade edildiği gibi peygamber, sadece

⁴⁶⁵ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 103.

⁴⁶⁶ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 99.

⁴⁶⁷ Mesela Hz. Muhammed, Hudeybiye Antlaşmasının hükümlerini kabul etmişti. Fakat Hz. Ömer kendini tutamayıp Hz. Peygamber'e (a.s.) "Eğer Müslümanlar en doğru yolda iseler, müşriklerle yapılan barışın bu aşağılayıcı şartlarını kabul etmek niye" diye sormuştur. Bunun üzerine Muhammed (a.s.) ona gerekçelerini açıkladı. Şikâyetler konusuna gelince, tarih en azından on kadar duruma şahittir ki, hepsinde de Hz. Peygamberin huzuruna bizzat kendisine karşı şikâyetle çıkılmış, her defasında da verilen cevaplardan tam memnun olarak ayrılmıştır. bk. Hamidullah, *"Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı"*, 164.

⁴⁶⁸ Hamidullah, *"Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı"*, s. 163.

kanunların kendisine verdiği yetkileri kullanma hakkına sahiptir.⁴⁶⁹ Yani ilahi direktiflere önce bizzat kendisi harfiyen ve eksiksiz uymak zorundadır. Vahiy onun isteğine göre değil, ihtiyaca göre gelmektedir. Vahiy gelmediği zaman da Hz. Peygamberin (a.s.) belirttiği görüşler Allah'ın hoşuna gitmediği takdirde bu hata bir vahiyle düzeltilmektedir.⁴⁷⁰ Bununla birlikte Hamidullah'a göre Hz. Peygamber (a.s.) dışındaki Müslüman hükümdarlar da despot değillerdir ve olamazlar da. Onlar da kanunlara bağlı olup iktidarını toplumun kolektif gücüyle sürdürdükleri için bu noktada toplumu göz ardı edemezler. Kendilerine siyasi olarak görevi veren halk olduğu gibi dolayısıyla aynı vazifeden azledecek olan da yine aynı mercidir.⁴⁷¹ Görüldüğü gibi peygamber bile olsa devlet başkanlarının hâkimiyeti, yetkileri sınırlıdır. Aynı zamanda onlar da üstün bir iradeye karşı sorumludurlar. İşte bu sorumluluk duygusu iktidarın belli sınırlar içerisinde hareket ederek despot olmasını engellemekte iken yönetilenlere de idareye hesap sorma hakkı vermektedir.

3. Medine'de Devlet Fonksiyonları

Hamidullah'a göre Peygamberimize (a.s.) miras olarak bir devlet ve idare şekli kalmadığı gibi, siyasi yönden kendisine intikal eden (miras kalan) gelenekler de fazla değildi. Bu nedenle birçok alanda olduğu gibi yönetim ve idareyle alakalı konularda hemen hemen her şey bizzat Hz. Peygamber (a.s.) tarafından yeniden oluşturulmuştur. Hz. Peygamber (a.s.) tarafından tesis edilen bu İslam devletinin yerine getirmek zorunda olduğu görevleri Hamidullah, yasama (kanun yapma), sivil ve askeri idareyi içine alan yürütme, adalet ve kültür olmak üzere dört kısımda ele almaktadır. O, bu görevleri kısaca şu şekilde açıklamaktadır:

Yürütmenin vazifesi herhangi bir modern devletteki ile aynıdır. Egemenlik Allah'a ait olup yönetim istisnasız herkesin rahatı için sadece emanet olarak insanın elinde bulunmaktadır. Yasama yetkisi, Allah kelamı ve maddi-manevi bütün

⁴⁶⁹ Ayrıca peygamberin hatasız (layuhti) olması onu, kanunun ve hukuk kaidelerinin üstüne çıkarmaz. Bu layuhtilik vasfı ilahi vahiylerin tebliği ile sınırlandırılmıştır. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 882, 883.

⁴⁷⁰ Hamidullah, "*Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*", s. 162–164.

⁴⁷¹ Bununla ilgili olarak devlet başkanı, "Allah'ın gücü ve yardımı cemaattedir" ve "benim ümmetim hata üzere birleşmez" şeklindeki Hz. Peygamberin koyduğu prensiplere göre iktidardan uzaklaştırılabilir. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 112, 113.

alanlardaki her kanunun kaynağı ve temeli olan Kur'ân'a bağlıdır. Adlî yetki, kanun önünde bütün insanların eşitliği üzerine kurulmuştur ki bu eşitlik, vatandaşın yanında devlet başkanını da dışarıda bırakmamaktadır. Kültür görevi, devletin bizzat varlık sebebidir. Hamidullah bu kültür görevi ile Allah kelamının bu dünyaya aktarılmasını ve yerleştirilmesini kastetmektedir. Ona göre bilhassa bu sonuncusu dinin tebliğini oluşturduğu gibi Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamberliğinin de varlık sebebidir. Devletin kültür görevi esas olmakla beraber, diğer devlet vazifeleri de buna hizmet edecek vasıtadlardır.⁴⁷² Hamidullah'ın devletin fonksiyonlarıyla ilgili görüşleri daha önce takip edilen usulde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı şeklinde olmak üzere sırasıyla ele alınacaktır.

a) Yasama

İslâm devletinde günümüzde olduğu şekliyle bir yasama organı bulunmamaktadır. Az sonra da belirtileceği üzere İslâm hukuku daha çok İslâm hukukçularının devletten bağımsız olarak yaptıkları içtihat faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu başlık altında fazla detaya girilmeksizin yasama yetkisi ve yasama usulü üzerinde durulacaktır.

(1) Yasama Yetkisi

Öncelikle hukukun kaynağı (kanun koyucu, şârî) açısından konuyu temellendirmeye çalışan Hamidullah, daha sonra hukukun kaynağının ilahi veya beşeri olmasının tatbikata yönelik yansımalarına dikkat çekmektedir. Ona göre eğer hukukun temelini Allahın emirleri teşkil ederse hukuk kalıcı, istikrarlı ve dayanıklı hale gelir ki bu vasıfları beşeri kanunlardan beklememek gerekir. İşte Roma Hukuku bundan dolayı İslam Hukuku'nda bulunan kuşatıcılık ve enginlikten mahrumdur. Kanun yapıcısının insan olduğu Roma Hukuk Sisteminin aksine İslam Hukuk Sistemi, kuvvet, kalıcılık ve süreklilik gibi vasıflara sahiptir.⁴⁷³

Hamidullah'a göre İslam öncesi dönemde kanunları ve diğer hukuki kuralları koyma yetkisi (teşri, yasama), sultan, kral veya dinin önderi gibi zamanın en yüksek

⁴⁷² Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 58; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 149, 150; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 910.

⁴⁷³ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 90.

otoritesine aittir. Ve bunun bir sonucu olarak da İslamî döneme kadar yasamanın, sultan ve krallardan ayrı düşünülmesine dair tek bir örnek bile yoktur. İslamî dönemde ise yasama yetkisi, her türlü resmi müdahaleden uzak, ilim sahibi özel kişilere emanet edildi. Yani Hamidullah'a göre kanun koyma işi, hükümetin karışmadığı, hükümetin dışındaki bir vazifedir ve teşri hiçbir suretle halifenin emri altına girmemiştir. Dolayısıyla İslam'da devlet reisi değil, fakihler ön plana çıkmaktadır.

Diğer taraftan Hamidullah, Peygamberin yerine geçen halifelerin vahiy alma imkânları olmadığı için yasama konusundaki yetkilerinin daha da sınırlı olduğunu söylemektedir. Bu noktada halifeler, Peygamberin Allah adına koymuş olduğu kanunları ilga edememekle birlikte bunları yorumlayabilme ve aynı zamanda hüküm verilmeyen konularda hüküm de verme yetkisine sahiptirler.⁴⁷⁴

Hamidullah'a göre kanun koyma işinin hükümetin değil de fakihlerin elinde olması uygulamada bazı olumlu gelişmelere vesile olmuştur. Böylece İslam'da teşri, siyasetle uğraşanların tesirinden, heva ve heveslerinden ve devlet başkanlarının çıkar çatışmasından⁴⁷⁵ uzak kalmıştır.⁴⁷⁶ Dolayısıyla fıkıh ilmi, hiçbir kimseden korkmayıp sadece Allah'tan korkan ve ilmiyle âmil olan ulemânın ellerinde gelişmiştir.⁴⁷⁷ Bu durumda hukukçuların hepsi yetki bakımından eşit oldukları için

⁴⁷⁴ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 145.

⁴⁷⁵ Buna bir örnek verecek olursak: Mesela, Mansur halife olunca ihtilaflar sayılmayacak kadar arttı. İbnu'l-Mukaffâ idarede gerek duyulan yenilikler konusunda Risaletü's-sahabe adı verilen bir risale yazdı. Mansur bu risale yüzünden mi yoksa başka bir nedenden dolayı mıdır bilinmez, Mukaffâ'nın öldürülmesini istedi. Ancak bu risale onu etkilemiş olacak ki bir arayış içerisine girmiş ve ilk olarak Ebu Hanife ve Evzai'ye müracaat etti. Ancak kendisini eleştirdiklerini görünce İmam Malik'e gitti ve ona şöyle dedi: "Bana fıkıh konusunda genel bir kitap yaz da onu Kâbe'ye asayım, yargıç ve müftüler sadece ona göre hükmetsinler diye bütün bölgelere göndereyim." İmam Malik; "bunu yapma, ben belki yanılıyorum, gerçek başkasında olabilir. İhtilaf hürriyeti ile ilim gelişecektir" dedi. Bu çekimsizliğe rağmen İmam Mâlik bir kitap yazmaya uğraştı (Muvatta) ama ancak bunu Halife Harun Reşid zamanında bitirebildi. Geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 58-59; Hamidullah, Muhammed, *İmam-ı A'zam ve Eseri*, (trc. Kemal Kuşçu), Beyan yay., İstanbul 2002, s. 16, 17. Ayıca bk. İbnu'l-Mukaffâ, Abdullah b. Mukaffâ (142/759), *İslam Siyaset Üslubu*, (trc. Vecdi Akyüz), Dergah yay., İstanbul 2004.

⁴⁷⁶ Yargı ve kanun yapım mekanizmasının, halifenin buyruklarının hizmetkârı haline gelmesi iyi değildir. Çünkü iyi halifeler kadar kötü halifeler de hüküm sürdüğü için, hukuk da onlarla birlikte değişecektir. Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 292.

⁴⁷⁷ Buna bir örnek olarak şunu verebiliriz: Ebu Hanife şeriatı halifelerin etkisinden kurtarmak için 40 kişiden oluşan bir fıkıh akademisi kurdu. Gayesi; Kur'an'da ve hadislerde açıklansın veya

her biri bir diğ erinin görüşünü eleştirebilmiş ve böylelikle meselelerin en iyi bir şekilde ç özüme kavuşma imkânı artmıştır.⁴⁷⁸

Ancak bununla birlikte Hamidullah'a göre bu sistemde hem kuvvet hem de zaaf vardır.⁴⁷⁹ Yani İslam'daki bu uygulamanın hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Hukuk kurallarının zalim hükümdarların şahsi arzularından korunmaları yönünden iyidir. Fakat her ne kadar bu hal ve şartlar, sınırsız hukuki kanaat hürriyeti sebebiyle, hukukun gelişimine cömert yardımlarda bulunmuş olsa da makul olmayan görüşleri elemek için etkin araçların mevcut olmaması bu sistemin bir zaafi olarak kabul edilmektedir.

(2) Yasama Usulü

Öncelikle genel olarak kanunların oluşumunu ele alan Hamidullah, kanunların oluşmasında iki yöntem ve usulün olduğunu söylemektedir. Bunların ilkinde kanunların ne zaman ve kim tarafından yapıldığı belli değildir. Bunlar zamanla örf ve adetlerin etkisiyle oluşmuş kanunlardır. Diğer taraftan kanunların bir kısmı da tebaası için kanun koyabilen kral veya hükümdar gibi bir otorite tarafından oluşturulmuştur. Hem bazen kanun, kanunun ilahi nitelikte olduğunu söyleyen bir kişi tarafından (peygamber) yapılırken örfi kanunun otoritesi ise bilinmemektedir. Dolayısıyla bu örfi kanunun, kısmen ilahi kanun olarak yürürlüğe konmuş olması ve bize bir peygamber tarafından ulaştırılması da mümkündür.⁴⁸⁰

Hamidullah, yasamada tedricilik ve şura içtihadı üzerinde de durmaktadır. Ona göre Kur'ân'ın Hz. Musa'nın (a.s.) şeriatı gibi bir dizi levhalar halinde inmeyip

açıklanmasın, sahabe ve tabiin icmâ etsin veya etmesin, fıkıh konularındaki dini hükümleri, tedvin etmeği. Çeşitli ilimlerdeki uzmanlardan (tefsirde uzman fakih, hadiste uzman fakih vb.) oluşan bu topluluk tamamen özgür bir şekilde yarım milyon mesele inceledi. Bunların pek çoğu İmam Muhammed'in Kitabı'l-Asl'ında vardır. Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 58-60; a.mlf., *İslam'ın Doğuşu*, s. 293.

⁴⁷⁸ Hamidullah, *“Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları”*, s. 24; a.mlf., *“Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi”*, s. 144, 145; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 169; a.mlf., *İmam-ı A'zam ve Eseri*, s. 17; a.mlf., *İlk İslam Devleti*, s. 57

⁴⁷⁹ Hamidullah, Muhammed, *“Müslümanlarda Hukuk Felsefesi”*, (trc. İbrahim Kafî Dönmez), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 122.

⁴⁸⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 609; a.mlf., *İslam'ın Doğuşu*, s. 293.

yirmi üç yıllık zaman zarfında tedrici olarak nazil olması⁴⁸¹ Resulüllah'ın (a.s.) getirdiği reformların ve ıslah hareketlerinin, yavaş yavaş cemiyetteki yerini almaya başlamasında etkili olmuştur.⁴⁸² Diğer taraftan kanun yapımında şura içtihadı da Hamidullah'ın özellikle üzerinde durduğu bir başka yöntemdir.⁴⁸³ Çünkü kolektif akıl her zaman için bireysel akla nazaran daha üstündür ve yanılma imkânı daha azdır. Diğer taraftan toplumsal mutabakatın sağlanması açısından da çok önemli bir yere sahiptir.

Hamidullah, insan hayatının maddi ve ruhi yönlerinin İslam'ın yasama anlayışının oluşumundaki etkisi üzerinde de durmaktadır. İslam'a göre hayatın maddi ve manevi yönlerinin bir bütün olarak kabul edildiğini söyleyen Hamidullah, İslam Hukukunun oluşumunun da bu kabule göre şekillendiğini ifade etmektedir. Yani insan hayatının maddi-manevi, bütün cepheleri dikkate alınmakta, herhangi biri dışlanmamaktadır. Ona göre iyi ve makul bir kanun sistemi, “*bazı temel prensipleri, zaruri ve yasak olanları belirtir ve bunların dışında geri kalanları da meşru*” kabul eder. Zaten, dünyanın hiçbir kanunu, “mübah” olan işlerin listesini tam olarak veremez.⁴⁸⁴ Bazı fiillerde iyi ve kötü birçok sıfat aynı anda mevcut olduğunda da onların iyilik-kötülük oranları açıklanır.⁴⁸⁵ Aynı zamanda Hamidullah'a göre “bunun dışındakiler size helal kılındı”, “ona bir zaruretiniz olmadıkça”, “Allah kimseye kapasitesinden fazlasını teklif etmez” ve bunlara benzer diğer ayetler, İslam Hukukunda emir ve yasaklara dair ana prensipler dışındaki bazı durumlarda hal ve şartlara uyma imkânını da meydana getirir.⁴⁸⁶ Bu nedenle Kur'ân ve hadislerde yapılması emredilen ve yasaklanan fiillerin sayısı sınırlıdır. Yapılması tavsiye edilen ya da uzak durulması söylenenlerin sayısı da bunlardan fazla olmakla

⁴⁸¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 275.

⁴⁸² Teaddüd-i zevcât buna örnek olarak verilebilir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 669.

⁴⁸³ Bu bağlamda Hz. Ömer'in Medine'de dönemin seçkin hukuk bilginlerinden oluşturduğu yedi kişilik komite ve Ebu Hanife'nin kurduğu akademi, karşımızda güzel bir örnek olarak durmaktadır. Hamidullah, *İmam-ı A'zam ve Eseri*, s. 63.

⁴⁸⁴ Hamidullah' göre mübah; “*Yapılması gerekli olan değil, belki her şahsın takdirine, zevk-i selimine, ihtiyacına ve özel hallerine göre terk edilmesi de mümkün olan şeydir. Değil iki ayrı kişinin, belki bir tek adamın iki ayrı zamanda hareket tarzında, mübah hakkında düşüncesi ayrı ayrı olabilir; bir defasında yaparsa, bir başka defa yapmayabilir.*” bk. Hamidullah, *İmam-ı A'zam ve Eseri*, s. 14.

⁴⁸⁵ Müstehap veya mekruh gibi.

⁴⁸⁶ Hamidullah, *İmam-ı A'zam ve Eseri*, s. 14, 15.

beraber çok miktarda değildir.⁴⁸⁷ Yani İslam'ın hem hayatın maddi ve manevi yönlerini birden dikkate alan temel kural ve kaideler getirmesi, hem de bunların dışında zamanın şartlarına göre bir takım değişikliklerin yapılmasına müsaade etmesi İslam'ı evrensel, yaşanabilir bir din kılmaktadır.

(3) İslam Hukukunun Kaynakları

Hamidullah'a göre süreklilik ve evrensellik anlayışına sahip olan İslam, kıyamete kadar Müslümanların tamamının, hayatın geneline yayılan maddi-manevi ihtiyaçlarını karşılama imkânına ve kapasitesine sahiptir. Çünkü Hz. Peygamber (a.s.) “benden sonra başka bir peygamber gönderilmeyecektir”⁴⁸⁸ buyurmaktadır.⁴⁸⁹ Hamidullah, İslam Hukukunun bunun temini için yeterli kaynak çeşitliliğine sahip bir zenginlikte olduğunu söylemektedir. Aksi takdirde İslam, yaşanamaz bir din haline gelirdi ki bu, bir dinin gönderilmesindeki maksatla uyuşmamaktadır.⁴⁹⁰

İslam'ın temel kaynağı durumundaki Kur'ân'a ve hadis'e zamanla icmâ, kıyas vb. dâhil olduğunu söyleyen⁴⁹¹ Hamidullah'a göre, ilk dört halifenin uygulamaları kanun gücüne sahipken daha sonra gelen Müslüman hükümdarların uygulamaları bu özelliğe sahip değildir.⁴⁹² Şimdi İslam'ın temel kaynağı durumundaki Kur'ân'dan başlayarak İslam'da hüküm çıkarma kaynaklarıyla ilgili olarak Hamidullah'ın görüş ve değerlendirmeleri verilecektir.

(a) Kur'ân-ı Kerim

Sözlükte, “okuma, ezberden okuma” anlamına gelen Kur'ân, ırk, din hatta dönem ayırt etmeksizin bütün insanlığa seslenen evrensel bir kitaptır ve hükmü kıyamete kadar bakidir. Arapça bir kitap olan Kur'ân, Müslümanların katında

⁴⁸⁷ İyi ile kötünün ayırt edilmesinde vicdanın önemine de vurgu yapan Hamidullah'a göre peygamberimizin “sana bir konuda fetva verilse dahi sen vicdanına danış” sözünden yola çıkarak başvurulacak en iyi rehberin, insanın kendi vicdanı olduğunu söylemektedir. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 200; a.mlf., *İmam-ı A'zam ve Eseri*, s. 15, 16.

⁴⁸⁸ Buhârî, *Enbiyâ*, 50; Müslim, *İmâret* 44, 170; Ebû Dâvûd, *Fiten* 1; Tirmizî, *Fiten* 32.

⁴⁸⁹ Hamidullah, Muhammed, “*İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*”, (trc. Hamza Aktan), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 265.

⁴⁹⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 255.

⁴⁹¹ Hamidullah, ikinci Abbasi halifesi Mansur'a kadar Kur'ân, sünnet ve içtihat olmak üzere İslam Hukukunun üç hüküm kaynağının olduğunu söylemektedir. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 32.

⁴⁹² Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 32.

Allah'ın kelimidir ve kendisine tabi olanlar için Hz. Muhammed (a.s.) tarafından alınmış ilahi bir vahiydir. Bu özelliklerinin yanında Hamidullah'a göre Kur'ân, her zaman ve her yerde, insan ve toplum hayatının maddi manevi her alanında kendini bir yol gösterici olarak takdim etmektedir.

Devlet başkanından ve başkomutandan, en sade vatandaşa kadar herkesin Kur'ân'da kendisini ilgilendiren bir şey bulduğunu söyleyen Hamidullah'a göre, bunu kavramak ve kabul edebilmek için, şunu hatırlatmak yeterlidir: *“Yasa olarak Kur'ân, birkaç ezilmiş kimseden oluşmuş bir dönemden tutun, Atlantik Okyanusundan ta Pasifik okyanusuna, ya da yakınlarına kadar uzanan bir alanda, tek ve dev bir imparatorluk olarak hüküm sürdüğü döneme kadar, İslam toplumunun ihtiyaçlarına yetmiştir. Bu toplum onda kendi inanç esasları, ibadetleri, sosyal yaşantısı, yasaları ve diğer bütün gerekli ihtiyaçları için gerekli her şeyi bulmuştur.”*⁴⁹³ İlahi bir kanun olan Kur'ân, daha önce de belirtildiği üzere insan hayatının bütün görünüşleri (maddi-ruhi) için kanun koymuştur. Hamidullah'a göre bu kitapta hukukun tekâmülü ve kanunların şartlara uyması öngörülmüştür. Aksi halde Kur'ân, gittikçe giriftleşen bir cemiyetin değişen ve daima artan ihtiyaçları için yetersiz kalabilirdi.⁴⁹⁴ Son olarak Hamidullah Kur'ân'ın bizatihi kanunlardan ibaret olmadığına, âlimlerin bundan hukukla ilgili şeyleri seçtiklerine dikkat çekmektedir.⁴⁹⁵ Yani Kur'ân'ın kendisi bir anayasa kitapçığı olmamakla birlikte o, anayasanın oluşmasında en temel kaynaktır. Şimdi İslam'ın Kur'ân'dan sonra gelen ikinci kaynağı durumundaki sünnet konusuna geçilebilir.

(b) Sünnet

Hamidullah'a göre başlangıçta farklı anlamda kullanılan hadis ve sünnet tabirleri, şu anda aynı anlama gelmektedirler. Hadis, bir söz ya da ifade anlamına gelirken, sünnet de “hareket tarzı” anlamına gelmektedir. Ona göre sahabelerin nakilleri, Peygamberin (a.s.) hem sözlerini hem de fiillerini konu aldığı için söz ile fiil aynilemiştir. Söz ile fiili birbirinden ayırarak ele almak zor olduğu için hadis ve

⁴⁹³ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 22; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 166, 167.

⁴⁹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 897.

⁴⁹⁵ Hamidullah, *“İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri”*, s. 262.

sünnet tabirleri kullanım itibari ile Peygamberin (a.s.) hem sözlerini hem de fiillerini ifade etmektedir. Netice itibariyle artık bu ikisi arasındaki ayırım, pratikte kaybolmuştur.⁴⁹⁶

Kur'ân'da Peygamberin (dolayısıyla hadislerin) önemi pek çok defa vurgulanmaktadır.⁴⁹⁷ Kur'ân'ın çoğunlukla kısa ve özlü hükümler taşıdığını söyleyen Hamidullah'a göre bunların uygulanış biçimi, ayrıntıları ve gerekli açıklamaları Hz. Peygamberin (a.s.) tatbikatında bulunmaktadır.⁴⁹⁸ Çünkü Hz. Muhammed (a.s.) insanlara dini öğretmesinin yanında öğretisini hayatın her alanında uygulama fırsatı da bulmuştur. Aynı zamanda Hamidullah'a göre Hz. Peygamberin (a.s.) sünneti, özel ve kişisel bir örnek değil, öğretisinin eksiksiz uygulaması ve açıktan yapılmış bir tefsiridir, yorumudur. Dolayısıyla bu durum Müslümanlar için hadis'in önemini artırmaktadır.

Hamidullah'a göre aslında Kur'ân ve hadis aynı şeylerdir ve ikisi de eşit statüye sahiptirler. O, bunu göstermek için elçi örneğini vermektedir: “*Mesela, efendisinin mesajını bir başka hükümdara götüren bir elçiye verilen mektup elbette ki fazla ayrıntılı olmayacaktır. Konu ile ilgili müzakerede, bir elçinin sarf edeceği her kelime hükümdarın sözü olarak kabul edilecektir.*”⁴⁹⁹ İşte aynı şekilde elçi Resülüllaha (a.s.) verilen mektup (Kur'ân) da fazla ayrıntılı değildir. Dolayısıyla elçinin Kur'ân'ın müzakeresinde sarf edeceği her söz, sanki efendisinin sözü gibidir.⁵⁰⁰ Yine o, bu değerlendirmesine ilave olarak hadisin bağlayıcılığı ile ilgili Tirmizî'de geçen, “*dünyevi meseleleri siz benden daha iyi bilirsiniz*”⁵⁰¹ hadisini örnek olarak vermektedir. Bu örnekten yola çıkan Hamidullah'a göre Hz.

⁴⁹⁶ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 41-43.

⁴⁹⁷ Bununla ilgili Kur'ân'daki ayetlerden bazıları şunlardır: “Allah'a itaat edin ve peygambere itaat edin...”, Haşr, 59/7; “O kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak bildirilen vahiyledir.”, Necm, 53/3, 4; “Andolsun sizin için Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için Allah'ın Resülü en güzel örnektir.”, Ahzab, 33/21; “Resulullah size neyi verdiyse alın...”, Haşr, 59/7; “Şüphesiz ki Allah'ın resulünde sizin için güzel bir örnek vardır”, Ahzab, 33/21 vb. gibi. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 897.

⁴⁹⁸ Kur'ân'da sadece “namaz kılınız” buyrulmaktadır. Fakat bunun nasıl yapılacağından ve detaylarından bahsedilmemektedir. İşte bundan dolayı Efendimiz namazla ilgili olarak “benim kıldığım gibi kılınız” buyurmaktadır. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 41-43.

⁴⁹⁹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 49, 50.

⁵⁰⁰ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 53.

⁵⁰¹ Müslim, Fedâil, 140, 141.

Peygamberin (a.s.) vahye dayanan bir sözü Kur'ân'la aynı statüye sahipken, kendi şahsi görüşüne dayanan sözü ise hikmetli ve zeki bir kişinin sözünden ibarettir ve hiçbir şekilde ilahi bir vahiy değildir. Hz. Peygamberden (a.s.) gelen kanuna ters düşmeyen her şey caizdir ve iyi bir kanun oluşturmaktadır.⁵⁰² Ona göre hadisle Kur'ân arasındaki tek fark, Kur'ân-ı Kerim için elimizde bulunan kesin sahihlik kanıtından hadis konusunda mahrum oluşumuzdur. Kur'ân on dört asırdır bozulmamışken hadiste ise Kur'ân'a göre durumlar biraz farklılık göstermektedir.⁵⁰³

Hukukun kaynağı olması açısından hadisin sıhhatini de sorgulayan Hamidullah'a göre hadis, başka dinlerde bulunmayan bir bilgi dalı olması nedeniyle de ayrı bir öneme sahiptir. O, en düşük mertebedeki hadis kitabının bile, güvenilir ve doğrulanabilir referanslar nedeniyle başka milletlerin en yüksek mertebedeki kitaplarından daha yüksek bir tarihi statüye sahip olduğunu kabul etmektedir.⁵⁰⁴ Hamidullah, uydurma hadislerle ilgili ithamlara karşılık olarak İslam tarihinde sadece uydurma hadisleri bir araya getiren özel eserler meydana getirildiğini söylemektedir. Mesela bu çalışmaların neticesinde İbnu'l-Cevzi gibi, "en katı" ve "acımasız" yazarlarda bile böylesi uydurma haberlerin sayısı ancak birkaç yüze ulaşmaktadır.⁵⁰⁵

Sonuç olarak bilhassa Hamidullah'ın hadisin sıhhati ile ilgili değerlendirmeleri dikkati çekmektedir. Eserlerinin tamamına bakıldığında Hamidullah'ın ağırlıklı olarak sünnetin olumlu yönleri üzerinde durduğu, eleştirilere ise gayet mahirane, ikna edici cevaplar verdiği görülmektedir. O, buradaki hadis bahsinde de görüldüğü üzere acımasızca hadis eleştirisinde bulunmamış, insafli bir şekilde hareket ederek hakikate ulaşmaya gayret göstermiştir.

⁵⁰² Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 51; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 173.

⁵⁰³ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 53.

⁵⁰⁴ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 53, 282; ayrıca mesela Hamidullah'ın Buhârî ile ilgili değerlendirmeleri örnek olarak verilebilir: "Buhârî'den önceki kaynaklar araştırıldığında Buhârî'nin yalan söylemediği gibi kendi döneminin basit folklorunu toplamadığı da görülecektir. Buhârî, yazılı ve kesin kaynaklara dayanmaktadır." bk. a.mlf., *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, s. 17.

⁵⁰⁵ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, s. 175.

(c) İcmâ (Konsensüs)

İcmâ sözlükte azmetmek, bir işi yapmaya kesin kararlı olmak veya bir hususta fikir birliği etmek anlamına gelmektedir. Fıkıh usulü ilminde ise icmâ, Hz. Muhammed'in (a.s.) ümmetinden olan müçtehitlerin, Hz. Peygamberin (a.s.) vefatından sonraki herhangi bir devirde, şer'î bir hüküm hakkında ittifak etmeleri şeklinde tarif edilmektedir.⁵⁰⁶ Hukukun önemli bir kaynağı olan icmâ'ya Hz. Peygamberin (a.s.) sağlığında başvurulmamıştır. Onun vefatından sonra yürürlüğe girmiş bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Hamidullah icmâ'yı "bir problemle ilgili Kur'ân ve hadis'te çözüm bulamamamız halinde, bir çözüm bulabilmek için çaba sarf etmek" olarak değerlendirmektedir. Ona göre şayet belli bir devirdeki âlimler, belli bir mesele üzerinde ittifak etmişlerse, bu görüş ister istemez diğer görüşlere nazaran kabule daha fazla uygundur ki bu nedenle icmâ, çok önemli bir statüye sahiptir.⁵⁰⁷

Hamidullah, Hz. Peygamber (a.s.) ve Hz. Ömer'in şer'î meseleler de dâhil olmak üzere ashabıyla istişare ederken bu durumun sonraki dönemler için değiştiğini söylemektedir. O, bu durumun zamanla hükümdarların, resmi hukuk bilginlerinin, yani mutemet kişilerin istişaresi ile yetinmelerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, bu ilmi (fıkıh), resmi sıfatı olmayan âlim ve hukukçular işlemişlerdir. Böylece İcmâ meselesi bir hayal haline geldi. Çünkü tahmin edilemeyen ve sürekli artan özel araştırmalardan başka, bu sahadaki çalışmaları karşılaştırma imkânı ortadan kalkmış oldu. Yine, icmâ yoluyla bir durum konusunda karar verme hususunda buna ehil olan âlimleri bir araya getirmek için uygulanacak hiçbir yaptırımın da olmaması bu durumun ortaya çıkmasındaki bir diğer etkidir.⁵⁰⁸

Hamidullah durağan bir hayattan ziyade her yönüyle devam eden, hareketli, dinamik, Müslümanların faal olduğu bir yaşam arzu etmektedir. Çünkü icma birçok problemin çözümünde Kur'ân ve sünnetten sonra önemli bir statüye sahiptir.

⁵⁰⁶ Şa'bân, Zekiyyiddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. bs., Ankara 2000, s. 104, 105.

⁵⁰⁷ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 287, 288.

⁵⁰⁸ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 34.

İcmanın bu önemine binaen önemiyle birlikte Hamidullah'ın özellikle üzerinde durduğu husus, icmâ ile sabit olunan bir hükme aykırı başka bir icmâ yapıp yapılamayacağıdır. Diğer taraftan sonradan yapılan icmanın önceki icmâ'yı ortadan kaldırıp kaldırmayacağı onun üzerinde durduğu bir başka konudur. Hamidullah, konuyu Pezdevî'den (493/1100) ve er-Râzî'den (606/1209) yaptığı nakillerle temellendirmeye çalışmaktadır.

Hamidullah, Pezdevî'nin İslam hukuk bilimine göre, bir dönemin İslam hukukçuları arasında bir meselede icmâ ve ittifak olmuşsa, bu konsensüsle ilgili *“Kur'ân'ın bir ayeti ya da peygamberden gelen en sahîh ve meşhur bir hadisi kadar bağlayıcı ve geçerlidir; bu hükmü kim inkâr ederse de kâfir olur.”* dediğini nakletmektedir. Bağlayıcılık açısından bu kadar önemli bir yer sahip olsa da Hamidullah'a göre icmâ, kaynak itibariyle Kur'ân ve hadis değildir. İcmâ insanların bir görüşü olarak ortaya çıktığından, müellifler bir sonraki icmânın öncekini geçersiz kılacağı hususunda hemfikirdirler. O, İcmânın bu önemine rağmen, onu araştırmak ve oluşturmak üzere bir müessesenin kurulmamış olmasının garip olduğuna da dikkat çekmektedir.⁵⁰⁹

Hanefi fakihlere göre icmâ kalıcı değildir, değişebilir. Onlara göre yeni bir peygamberin önceki peygamberin getirdiği hükümleri iptal (nesh) etmesi gibi, yeni bir icmâ da eskisini ortadan kaldırır. Hamidullah, bu görüşün, seçkin fakih Ebu el-Yesar (Yüsr) el-Pezdevî'nin (493/1100) olduğunu söylemektedir. Yani Pezdevî'ye göre kısaca, bir mesele üzerindeki eski bir icmâ, yeni bir icmâ tarafından iptal edilebilir. İmam er-Râzî'nin (606/1209) de aynı görüşü benimsediğini söyleyen Hamidullah'a göre insan yapımı bir kanunun yerine, değişen şartların ihtiyaçlarına daha fazla cevap veren başka bir insan yapımı kanun geçebilir. Muhakkak ki bir icmâa muhalefet etme cesaretini göstermek zor olacaktır. Fakat İmam Pezdevî'nin izah ettiği ilke gereğince birisinin ilk harekette bulunup yerleşmiş eski görüşe karşı çıkması gerekecektir. Zamanın âlimleri de yeni görüşün etrafında toplanacaktır. Bu

⁵⁰⁹ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 33.

durumda yeni icmâa ulaşılır ulaşılmaz eski icmâ geçerli olmaktan çıkacaktır.⁵¹⁰ Yine bu bağlamda Hamidullah, İmam Pezdevi'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: “İlk icmâa muhalif görüş beyan eden ilk âlime kâfir denmez. Çünkü bu âlim küfrü istemiyor, gerçeği arıyor. Ve gerçeğin masum olmayan âlimlerin ilk icmâna muhalefet etmekten geçtiğini görüyor.”⁵¹¹ Kısacası Hamidullah'ın da katıldığı görüşe göre yeni icma eski icmanın hükmünü ortadan kaldırmaktadır. Diğer taraftan ilk icmaa ters yeni bir icma yapan kişiler de küfürle itham edilemez. Çünkü insan yapımı bir kanunun yerine değişen şartların ihtiyaçlarına daha fazla cevap verebilen başka bir insan yapımı kanunun geçmesinde hiçbir sakınca yoktur.

Hamidullah, Pezdevi'nin bu görüşünün İslam hukuk tarihinde mühim bir yeri olduğunu söyler. Çünkü Kur'ân'ı nesh edemeyeceğimiz gibi sünnet'i de nesh edemeyiz. Fakat icmâyı da nesh edilemez kabul edersek bunun bazı zararları olabilir. Pezdevi “bir icmâdan sonra başka bir icmâ bulabiliriz. Fakat Peygamberimizden (a.s.) sonra yeni bir peygamber gelmeyecektir.” der. Pezdevi'nin söylediklerine ilaveten bu hususta Hamidullah “Masum olan peygamberden sadır olanla, masum olmayan fukahadan sadır olan şey arasında fark olması gerekir.” diyerek⁵¹² bir sonraki icmanın bir önceki icmayı ortadan kaldıracağını ifade etmektedir.

Hamidullah'ın bu konu hakkındaki görüşleri ile ilgili sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: İcmâ neticesinde meydana gelen kanun beşeri kanundur. Peygamber tarafından getirilen ilahi bir kanun değildir. Daha sonraki çağlarda yaşayan eşit statüdeki insanların da kendileri için düşünme ve kendi zamanlarına uygun bir çözüm üzerinde birlik sağlama yetkisi vardır. Şayet başkaları da söz konusu çözümü

⁵¹⁰ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 288, a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 901; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 169; Usul kitaplarının icmâ bahislerine göz gezdirildiği zaman hakikaten Hamidullah'ın meseleyi hem geniş bir şekilde ele almış olduğu, hem de icmâ ile ilgili dikkat çekici değerlendirmelerde bulunduğu görülecektir. Birçok müellif meseleye Hamidullah gibi cesur bir şekilde yaklaşmamıştır. bk. Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi*, (trc. Abdulkadir Şener), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 206.

⁵¹¹ Hamidullah, Muhammed, “Fıkıh Usulü İlmi Tarihi”, (trc. Ruhi Özcan), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 53; Hamidullah, “Müslümanlarda Hukuk Felsefesi”, s. 121.

⁵¹² Hamidullah, “Fıkıh Usulü İlmi Tarihi”, s. 52

tasdik ederse bu, eskisinin ihlalden ziyade, yeni bir icmân teşkili olacaktır. Herkes yeni icmâa uygun hareket edecektir. Diğer taraftan yeni icmân sıkıntıları doğurup doğurmayacağını söylemek zordur. Ancak Hamidullah'a göre artık uygulanamaz hale gelen eski icmâ yürürlükten kaldırılmadığı takdirde daha fazla sıkıntı doğacaktır. Onu değiştirmekten ve icmâ yoluyla yeni bir kanun yapmaktan başka seçenek yoktur. Bir de son olarak müellife göre kuru bir iddiadan ibaret olan bir icmâ da yeterli değildir,⁵¹³ delile de ihtiyaç vardır. Aynı zamanda yeni bir icma vücuda getirmek de çok kolay değildir. Hamidullah'ın bu yaklaşım tarzı İslam Hukukuna bir dinamizm katacak niteliktedir.

(d) İctihat

Konular imkânlar dâhilinde belli bir sistematik içerisinde ele alınmaya çalışılsa da burada da olduğu gibi bazı durumlarda yeterli malzemenin olmaması veya Hamidullah'ın meselelere farklı bir anlayışla yaklaşmasının bir neticesi olarak değişiklik olabilmektedir. Bu başlık altında genel olarak içtihadî bahsedildikten sonra Hamidullah'ın içtihadî bir hükmü keşfetmenin yolları olarak kabul ettiği yöntemlerin adlarının verilmesiyle yetinilecektir.

İctihat, sözlükte “zor ve meşakkatli bir işi gerçekleştirmek uğrunda olanca gayreti göstermek ve imkânları seferber etmek” anlamına gelmektedir. Bir usûl terimi olarak da içtihat, “fakihin, şer’î ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmek için olanca gücünü ortaya koyması” olarak tarif edilmektedir.⁵¹⁴ Hamidullah da içtihadı; “hukukçular tarafından gerçekleştirilen hukuk kaidesi çıkarma çalışması” olarak tanımlamaktadır.⁵¹⁵

Hamidullah'a göre eğer İslam hukuk kaideleri, hukuki meseleler sadece Kur'ân ve sünnetten ibaret olsaydı, İslam Hukuku, insanların değişen ihtiyaçlarına cevap veremezdi.⁵¹⁶ Çünkü Kur'ân ve hadis olarak bilinen bu ilahi emirler, o dönemin İslam toplumunun tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Fakat peygamberin bu

⁵¹³ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 300.

⁵¹⁴ Şa'ban, *a.g.e.*, s. 437; Ebu Zehra, *a.g.e.*, s. 370.

⁵¹⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 904.

⁵¹⁶ Hamidullah, “*Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*”, s. 23.

dünyadan göç etmesiyle birlikte insanların rablerinden aldıkları emirler zincirinin kesilmesinden sonra, katlanarak artan beşeri ihtiyaçlara peygamberin ne sözlerinde ne de fiillerinde, öngörülen açık hükümler bulunamamıştır. İşte bu noktada Hamidullah'a göre Kur'ân ve sünnetten sonraki en önemli unsur, kıyamete dek tasavvur edilebilecek her türlü durumla başa çıkabilen Müslüman kanun koyucunun kalıcı biçimde istifadesine sunulan içtihatdır. Ona göre içtihat için her ne kadar istidlal, istinbat ve bunlara benzer kelimeler kullanılmış olsa da bütün bu kelimelerin ifade ettiği ortak bir mana vardır ki o da; *“Eğer bir mesele hakkında Kur'ân ve sünnet herhangi bir şey söylemiyorsa böyle bir durumda insanın istidlal ve istinbatta bulunması mümkündür.”*⁵¹⁷ Yani Kur'ân ve sünnetin sessiz kaldığı bir durumda içtihadı başvurulmasının bir sakıncası bulunmamaktadır.

Hamidullah içtihad yapılabilmesi için gerekli şartların yerine getirilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre içtihat, Kur'ân'ın ve hadîsin belli bir konuda hüküm getirmemesi durumunda ve hem Kur'ân'da hem de hadiste yer alan ifade ve terimlerin çeşitli yorumlara açık bırakılmaları halinde mümkündür. O, bu noktada asıl ile yorumu birbirinden ayırmaktadır. Ona göre *Kur'ân ve hadis'te yer alan asıl hukuk kaidesine hukukçular tarafından hiçbir suretle el sürülemez ve bu asla değiştirilemez. Fakat bu asıl hukuk kaidesi üzerinde, yanılabilir bir yapıya sahip beşerin yaptığı “yorum” (tefsir) ve vardığı “anlayış” ise böyle değildir. Münakaşa konusu edilebilir ve diğer bir yorumcudan gelen farklı bir tefsir, ilk tefsirin yerini alabilir.* Buna göre, her Müslüman daha haklı ve makul bulduğu, Allah tarafından takibi istenen yola en yakın düştüğü ve umumiyetle toplumun menfaatlerine daha uygun bulunduğu için bir âlim kişinin görüş ve yorumunu kabul edip o yolda hareket edebilir.⁵¹⁸

Halkın geneline fayda sağlayacağı durumlarda kıyas yoluyla hüküm vermek ve bunun gibi usuller, Hz. Peygamberden (a.s.) sonraki asırlarda İslam Hukukunun gelişmesini sağlamanın yanında, aynı zamanda İslam Hukukunun esneklik kazanmasına da yardımcı olmuştur. Müellife göre kurallar insan içindir, insanlar

⁵¹⁷ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 285,286; a.mlf., *“İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri”*, s. 266.

⁵¹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 904.

kurallar için değildir.⁵¹⁹ İhtilaf hürriyeti ile içtihat arasında bir bağ kuran Hamidullah, Efendimizin (a.s.) İslam âlimlerine aralarında ihtilaf hürriyeti tanıdığını ifade etmektedir.⁵²⁰ Hamidullah'a göre bu hürriyet neticesinde zamanla öyle bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır ki, Atlantik'ten Pasifik Okyanusu kıyılarına dayanan imparatorlukta yaşayan Müslümanlarının ihtiyaçları karşılanmıştır.⁵²¹ Aynı zamanda içtihat hakkı bir kişinin tekelinde de değildir. Eğer içtihat hakkı bir kişinin tekelinde olmuş olsaydı, mesela içtihat yapmaya yalnızca halife yetkili kılınsaydı, İslam Hukuku da diğer hukuklara benzerdi. Bundan dolayı Hamidullah, gerekli şartlara sahip olan her kişinin içtihatla bulunabileceğini söylemektedir.⁵²²

İçtihat bağlamında üzerinde en çok konuşulan kavramlar değişim ve gelişimdir. İşte Hamidullah, değişim, gelişim vb. ile ilgili olarak önemli bir hatırlatmada bulunmaktadır. Ona göre ilahi menşeli bu hukukun zaman ve devir ilerledikçe, şartlar değiştikçe değişmesi gerektiği yahut değişebileceğini söylemek neticede “hafazanallah İslam dininin de insan yapısı bir kaideler manzumesi haline gelmesi”⁵²³ ile sonuçlanabilir. Esas itibarı ile Allah'ın buyrukları değişikliğe uğratılmamalıdır. Ancak burada Hamidullah, bir açılım getirerek Rasulullah'ın eyaletlere gönderdiği valilere ve hâkimlere verdiği “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız ve bir Müslüman'ı dininden soğutmayacak şekilde hareket ediniz.”⁵²⁴ talimatının asla akıldan çıkarılmaması gerektiğini söylemektedir.⁵²⁵ Çünkü bu anlayış içerisinde hareket edildikten sonra dinin hayata tatbik edilmesinde herhangi bir sorunla karşılaşılmaz. Ona göre gelişme, *Hz. Peygamberin (a.s.) ortaya koyduğu kanunları*

⁵¹⁹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 202.

⁵²⁰ Bu durumla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: “Milletimin (ümmet) ihtilafı rahmettir”, “Müçtehit hata eder, isabet de eder. Eğer doğruyu bulursa iki sevap vardır. Hata ederse bir sevap kazanır.” “Eğer doğruyu bulursa on sevap vardır.” Hamidullah, *Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*, s. 25; a.mlf., *İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*, s. 267.

⁵²¹ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 13.

⁵²² Hamidullah, *İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*, s. 267.

⁵²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 904.

⁵²⁴ “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın ve müjdeleyin.” Bir rivayette de: “...Isındırın, nefret ettirmeyin...” buyrulmuştur. Buhârî, İlim 12, Edeb 80; Müslim, Cihâd 6, 7; “İnsanları dine (tathılıkla) davet edin. Müjdeleyin, nefret ettirmeyin. Kolaylaştırın, zorlaştırmayın. Uyumlu olun geçimsiz olmayın.” Buhârî, Megâzi, 60; İcâre, 8; İstîtâbe, 2; Ahkâm 7, 12; Müslim, Cihad, 7; Eşribe, 71; Ebû Dâvûd, Hudûd, 1; Nesaî, Tahâret, 4.

⁵²⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 904.

*yürürlükten kaldırmak değil, sadece kanunda açıkça belirtilmeyen bir noktayı açıklığa kavuşturmak anlamına gelmektedir.*⁵²⁶

Hamidullah içtihat olarak da isimlendirdiği kıyasın Hz. Peygamber'in (a.s.) sağlığında vücuda geldiğini ifade etmektedir ve buna bir örnek olarak da Hz. Peygamberle (a.s.) Muaz arasında geçen bir diyalogu vermektedir. Vefatından bir buçuk yıl önce (h. 9) Muaz ibn Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin eden Hz. Peygamber (a.s.), Muaz ayrılmadan önce bir grup insanın önünde Muaz'a; "kendisine bir dava getirildiğinde nasıl hükmedeceğini" sordu. O da cevaben; ilk olarak Kur'an'a, Kur'an'da bulamadığı takdirde peygamberin sünnetine müracaat edeceğini söyledi. Peygamberimiz (a.s.) bu cevabı onayladıktan sonra, son olarak gerekli yol gösterici hükmü bu kaynakta da bulamadığı takdirde ne yapacağını sordu. Buna karşılık Muaz, Hz. Peygamber'in (a.s.) memnun olduğu "*(çözümü bulmak için) Cehd edeceğim ve elimden gelen her şeyi yapacağım*" cevabını verdi. Hamidullah Muaz'ın cevabını; "*akıl, çıkarım, kıyas yoluyla basiretini kullanarak, nazarına makul görünen ve adaleti temin edip Cenab-ı Hakk'ın rızasını kazandıracak bir çözümü bulmaya çalışmak*" şeklinde değerlendirmektedir.⁵²⁷

Diğer taraftan Hamidullah, İslam hukuk biliminde, hukukçuların ve siyaset bilimcilerin şahsi görüşlerinin, yapısı icabı çok (ince) hassas bir ayrıma sahip olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı kıyas konusunda da İslam hukukçuları görüşlerinde ve kitaplarında kıyas, istinbat, istihsan vb. gibi, çeşitli teknik tabir ve çeşitli derecelendirmeleri benimsemektedirler. Hamidullah bu durumla ilgili olarak "*Mesela bir Hanbelî olan İbn Kudâme, Usûlü'l-Fıkh adlı eserinde "kıyas"ı atıp onun yerine istishâbı, bir Mu'tezilinin de akli koyması bir kelime oyunu gibi gelebilir.*"⁵²⁸ demektedir. Yani asıl itibariyle anlatılmak veya yapılmak istenen şey aynı olmakla birlikte İslam âlimlerinin kavram ve terimlere vermiş oldukları isimlerde farklılık göze çarpmaktadır.

⁵²⁶ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 173.

⁵²⁷ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 285, 286.

⁵²⁸ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 34, 35.

Hamidullah son olarak içtihat vasıtasıyla bir hükmü keşfetmenin çeşitli yollarının sadece isimlerini vermekle yetinmekte, detaya girmemektedir. Bu nedenle burada da sadece isimleri verilmekle yetinilecektir. Bunlar “benzer bir durum”dan yararlanma (kıyas), istihsan ve son olarak da “ümmetin maslahatı” dediği mesâlih-i mürsele ilkesidir. Şimdi de onun sisteminde önemli bir yer işgal eden bir diğer başlık olan örf ve adet konusuna geçilebilir.

(e) Örf-Adet

Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) cahiliye dönemi hakkında söylediği şeylerden yola çıkarak bir takım çıkarımlarda bulunmaktadır. Ona göre dünya üzerindeki insanların müşterek meziyetleri vardır. Mesela insan annesiyle, kızıyla, kız kardeşiyle evlenmez.⁵²⁹ Çünkü bunlar evlenilmeyecek kadınlardır. Yine böyle bir uygulama ve anlayış, cahiliye devrinde yerleşmiş ise, buna İslam’ın muhalefette bulunması düşünülemez. Çünkü nerede ve ne zaman olursa olsun evrensel bir takım doğrular vardır. Dolayısıyla cahiliye devrinde eğer bir fazilet varsa İslam onu daha fazla teşvik eder. Bu nedenle İslam’ın getirdiği prensiplere muhalif olmadığı takdirde, cahiliye örf ve adetleri de hüküm kaynağıdır. Peygamberimiz (a.s.), “*fıkıh sahipleri oldukları zaman, cahiliyedeki seçkinleriniz, İslam’da da seçkinleriniz*”⁵³⁰ ve “*İslam’da cahiliye devrinin faziletli şeyleri (fezâil) tatbik edilmeye devam edecektir.*”⁵³¹ buyurmaktadır. Yani cahiliye devrinde, bir şahıs alim ise aynı şahıs İslam geldikten sonra, İslam’ı iyice anlayıp kavramışsa, yine seçkin ve üstün meziyet sahibi olma vasfına sahiptir.⁵³² Kısacası Resulullah, değiştirilmesini ve nesh edilmesini lüzumlu gördüklerinin haricinde İslam öncesi uygulamalardan, putperestlikle ilgili olmayan veya adalet dışı bir yönü bulunmayan eski adet ve geleneklerin devamına müsaade etmiştir.⁵³³ Mesela, İslam’ın temel ibadetlerinden

⁵²⁹ Mesela İslam’dan önceki eski İran Aile Hukukunda, kardeşler, ebeveyn ve çocuklar arasında fuhşun menedilmesi bir yana teşvik edilmekteydi. bk. Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İz yay., İstanbul 1999, s. 28.

⁵³⁰ Buhârî, Menâkıb, 51; Müslim, Fezâilu’s-Sahâbe, 199.

⁵³¹ Hamidullah’ın hadis olarak zikrettiği bu sözün kaynağına ulaşamamıştır.

⁵³² Hamidullah, “*Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*”, s. 28; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 917.

⁵³³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 898.

hac bile, İslam'dan önceki müşrik Araplarda yürürlükte olan bir müessesese olmakla birlikte İslam'da kendine yer bulabilmiştir.⁵³⁴

Hamidullah, Kur'ân'ın kesinlikle yasak olmayan şeyin mübah olduğunu defalarca tekrarladığını söylemektedir. Yasaklar ancak belirlenmiş (muayyen) fiilleri hedef almaktadır ve bir yasaklama olmayan hususlar sınıra tabi değildir. Dolayısıyla Hamidullah'a göre nassın lafzına veya ruhuna (sözüne ve özüne) aykırı olmayan her adet, her uygulama ve her yeni teklif, İslam Hukuku içine alınmaya elverişlidir.⁵³⁵ Kur'ân'ın ve onun tamamlayıcısı olan sünnetin suskunlukla karşıladığı konularda örf ve adetler kabul edilebilir.⁵³⁶ Hamidullah, böylelikle kapının daima inkişafa açık kalmakta olduğuna dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Hamidullah'a göre Rasulullahın bu müsamahası, belki aynı usulün sonraki devirler için de geçerli olması sonucunu öngörmekte, içine almaktadır. Bütün gelenek ve adetler, müminler için her zaman bir mihenk taşı olan Kur'ân ve hadis ile çatışmıyorsa mahiyeti itibari ile iyidir, hiç olmazsa müsamaha ile karşılanır.⁵³⁷

(f) Bizden Önceki Şeriatlar

Tevrat, Zebur ve nihayetinde İncil'in insanlar tarafından tahrif olunmasıyla birlikte Allah, insanoğluna yeni bir din, yeni bir peygamber gönderdi. Bu yeni dinin kendinden önceki semavi kitapların hükümlerini tamamen ortadan kaldırıp kaldırmadığı veya bunlardan faydalanma imkânı olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Burada öncelikle usul kitaplarındaki çerçeve dâhilinde bizden önceki şeriatlar hakkında genel hatlarıyla bilgi verilecek ve bu bağlamda Hamidullah'ın görüşü üzerinde durulacaktır. Bizden Önceki Şeriatlar (Şer'u men kablenâ), Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'den (a.s.) önceki toplumlar için koyduğu ve (Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsâ gibi) peygamberleri vasıtası ile onlara bildirdiği hükümler şeklinde tarif edilmektedir.⁵³⁸

⁵³⁴ Hamidullah, Muhammed, "Roma Hukuku İle İslam Hukuku Arasındaki İlişkiler", (trc. Nafiz Danışman), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 244.

⁵³⁵ Hamidullah, "Müslümanlarda Hukuk Felsefesi", s. 120.

⁵³⁶ Hamidullah, "Roma Hukuku İle İslam Hukuku Arasındaki İlişkiler", s. 243.

⁵³⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 898.

⁵³⁸ Şa'ban, a.g.e., s. 208.

Usul kitaplarında bizden önceki şeriatlar, öncelikle ikiye ayrılmaktadır. Birinci kısım bizim şeriatımızda zikredilmemiş olan hükümlerdir. İttifakla biz bunlarla yükümlü değiliz. İkinci kısım Kur'ân'da ve sünnette zikri geçen hükümlerdir ki, bunlar da üç çeşittir. İlk olarak bizim şeriatımızda nesh edilip, hükmü sona erenlerdir ki⁵³⁹ bu kısımdan da ittifakla bizler sorumlu değiliz. İkinci olarak bizim şeriatımızda ibkâ edilen hükümlerdir. Mesela oruç⁵⁴⁰ gibi hükümlerdir ki bunlarla biz de mükellefiz. Üçüncü olarak da red veya kabul edildiği beyan edilmeksizin Allah'ın (c.c.) Kur'ân-ı Kerim'de kıssa halinde naklettiği veya Resulullah'ın (a.s.) lisanıyla anlatılan hükümlerdir. İşte bunlar ihtilafıdır. Mesela Yahudilerin şeriatında yer alan ve Mâide suresi 45. ayetinde belirtilen “kısasla” ilgili konu bu duruma bir örnek olarak verilebilir.⁵⁴¹ Usul kitaplarındaki genel çerçeve kısaca bu şekildedir.⁵⁴² Anlaşılacağı üzere Hamidullah'ın da üzerinde durduğu husus bu üçüncü kısım ile ilgilidir.

Hamidullah, Kur'ân'da Hz. Peygambere (a.s.), İbrahim (a.s.), Musa (a.s.), İsa (a.s.) gibi kendinden önce gelmiş peygamberlerin gittiği yoldan gitmesini emreden birçok ayetin olduğunu söylemektedir.⁵⁴³ Mesela En'âm suresi, 90. ayetinde Allah, (aralarında İbrahim, İsmail, Yusuf, Musa, Harun, Davut, Süleyman

⁵³⁹ Örnek olarak En'âm, 6/146. ayette Yahudilere yenilmesi yasaklanan tırnaklı hayvanlardan vb. bahsedilmektedir. Ancak daha sonrasında gelen aynı surenin 145. ayeti bu hükmü ortadan kaldırmıştır. Savaşta düşmandan alınan ganimet mallarının haram olması da böyledir. Yani Resulullah'ın (a.s.) “Ganimet bana helal kılındı, hâlbuki benden önce hiç kimseye helal kılınmamıştı” hadisi ile bizim şeriatımızda helal kılınmıştır.

⁵⁴⁰ “Allah c.c. *“Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere yazıldığı gibi sizin üzerinize de yazıldı.”* Bakara, 2/183.

⁵⁴¹ İslam hukukçuların meseleye yaklaşımları şu şekildedir: Hanefî ve Malikîlerin çoğunluğuna, İmam Ahmed bin Hanbel'den rivayet edilen iki görüşten tercih edilenine ve Râzî gibi bazı Şafîî usulcülere göre, Şer'u men kablenâ'nın bu çeşidi Müslümanlar hakkında da geçerli ve bağlayıcıdır. Şafîîlerin çoğunluğuna, Mu'tezile, Zahirîler ve Şia ile Ahmed bin Hanbel'den nakledilen diğer görüşe göre ise bu nevi hükümler Müslümanlar bakımından geçerli ve bağlayıcı değildir. bk. İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmet (620/1223), *Ravzatu'n-Nâzir*, Riyad 1983, II, 160; Şevkânî, Muhammed b. Ali (1250/1832), *İrşâdü'l-Fuhûl*, (thk. Ebû Mus'ab bin Muhammed Said el-Bedrî), Beyrut 1412/1992, s. 400-402.

⁵⁴² Daha geniş bilgi için bk. Zuhaylî, Vehbe, *Fıkıh Usulü*, (trc. Ahmet Efe), Risale yay., İstanbul 1996, s. 81-83; Şa'bân, a.g.e., s. 208-212.

⁵⁴³ Hamidullah'ın üzerinde durduğu ayetlerden bazıları şunlardır: “İşte sana bildiriyoruz, İbrahim'in dinini samimi olarak takip et” Nahl, 16/123; “Şüphesiz size, İbrahim'de ve onunla beraber olanlarda güzel örnekler vardır...” Mümtetine, 60/40; “Onlar sana indirilene ve senden öncekilere indirilene iman ederler ve ahiret gününe de kesinlikle inanırlar. Onlar rablerinin hidayetini erenlerdir; ferah bulanlar onlardır” Bakara, 2/2-5 vb. gibi. bk. Hamidullah, *“Roma Hukuku İle İslam Hukuku Arasındaki İlişkiler”*, s. 244.

ve İsa'nın (a.s.) da bulunduğu 18 peygamberin adı zikredildikten sonra) İşte o peygamberler, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir; o halde sen de onların gittiği doğru yolu tutup onlara uy" buyrulmaktadır. Ona göre bu durum, hukukçuların ve anayasa uzmanlarının, İslam devletinde uygulanabilecek yasaları çıkarma gayretlerinde kendilerine geniş bir hareket imkânı sağlamaktadır. Eğer doğrudan doğruya Müslümanlara hitaben vazedilmiş açık ve kesin hükümler söz konusu olsaydı serbest hareket imkânı ortadan kalkardı.⁵⁴⁴ Yani Hamidullah, Hz. Muhammed'den (a.s.) önceki peygamberlerin tatbikatının İslam Hukukunun önemli kaynakları arasında kabul etmekte ve bunun hukukçulara serbest hareket etme imkânı tanıdığını düşünmektedir.

Diğer taraftan Hamidullah'a göre bütün semavi kitaplardaki hükümlere göre hareket etmek zorunda değiliz. O, eskilere vahiy ve ilham edilmiş kanunların tanınmasının, Kur'an'da yahut peygamberin hadislerinde, eski ilahi kanunlar olarak zikredilmiş bulunanlara özgü olduğunu ifade etmektedir. Yani Kur'an ve hadisle nesh edilmemiş olmalı ve bu eski kanunun sıhhatine delil mevcut olmalıdır. Mesela ona göre kisas hakkında Musa kanunu⁵⁴⁵, Kur'an'da bu nitelikte zikredilmiştir. Bu kanunun ilga edildiğine dair Kur'an'da bir sarahat bulunmadığından, kisas Müslümanlar için de geçerli sayılmaktadır.⁵⁴⁶ Diğer yandan bunun yanında Hamidullah başka bir yerde de "*Tevrat ve İncil'de açık bir emrin bulunduğu bir hususta Kur'an eğer sessiz kalıyorsa, önceki kitapların emirleri geçerli olacaktır.*" demektedir. Bu duruma örnek olarak da recm cezasını ve Bedir esirlerine yapılan muameleleri⁵⁴⁷ vermektedir. Bu bağlamda Hamidullah, recim cezasının Peygamber

⁵⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 873, 874.

⁵⁴⁵ Mâide, 5/45

⁵⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Hamidullah, "*Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*", s. 28; Hamidullah, Muhammed, "*İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma*", (trc. Bülent Davran), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 107; Hamidullah, Muhammed, "*İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes I*", (trc. İbrahim Canan), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 201, 208.

⁵⁴⁷ Enfâl, 8/67-68 Ayet-i kerimeler meâlen şöyledir: "Hiçbir peygambere yeryüzünde kesin bir zafer kazanıncaya kadar esir alması yakışmaz. Siz dünyanın geçici yararını istiyorsunuz. Oysa Allah (size) ahireti istemektedir. Allah üstün ve güçlüdür hüküm ve hikmet sahibidir. Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığımız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu".

(a.s.) ve bu hükmü koruyan ve uygulayan bütün halifeler ve fakihler tarafından kabul edildiğini⁵⁴⁸ söylemektedir. Yani eski bir şeriatı var olan recim cezasının Kur'ân'da olmamasına rağmen, başta Peygamber (a.s.) olmak üzere kabul gördüğünü ifade etmektedir.

Yine Kur'ân'da, Bedir esirlerine yapılan muamele onaylanmamakta, hatta denebilir ki, konuyla ilgili uyarıda bulunmaktadır.⁵⁴⁹ Hamidullah'a göre bu azarlamanın nedeni, konuyla ilgili müsavi (eşit, denk) şeriatıdır. Çünkü o, Hz. Peygamberin (a.s.), kendisinden önceki peygamberlerin şeriatlarına (vahiy yoluyla açıkça değiştirilmedikleri veya nesh edilmedikleri müddetçe) uymakla mükellef olduğunu düşünmektedir. Bu durumda Hz. Muhammed (a.s.), Tevrat'taki hüküm gereğince; bir savaşta zafer kazandığında, düşmanların hepsinin (erkek, kadın, çocuk, yaşlı erkek ve hatta hayvanların) öldürülmesi, düşmanın mallarının ganimet olarak alınması ve alınan ganimetlerin kullanılmayıp yakılması hükmünün uygulanması gerekiyordu. Ancak Hamidullah "*Kur'ân'da "insanlık için rahmet" şeklinde övülen Hz. Peygamber'in (a.s.), şefkatli yaratılışı gereği, Yahudi şeriatına uymaktan kaçınması neticesinde Allah da onu bu hususta takdir etti. Çünkü sarih bir şekilde tadil veya nesh edilmedikleri müddetçe eski şeriate uyması gerekiyordu. Ancak Hz. Peygamber (a.s.) sadece uyarılmış, cezalandırılmamıştır. Bunun nedeni de Allah kendisinin eski şeriatı değiştirmeye zaten karar vermiş⁵⁵⁰ olduğunu belirtti.*"⁵⁵¹ şeklinde bir açıklama getirerek Hz. Muhammed'in (a.s.) bu hükmü neden uygulamadığının gerekçesini de söylemektedir.

⁵⁴⁸ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 278; a.mlf., "*Hz. Peygamber (s.a.s.) Gayrimüslimlere Nasıl Davranırdı?*", s. 233.

⁵⁴⁹ Enfâl, 8/68.

⁵⁵⁰ Ancak Hamidullah burada Hz. Peygamberin sadece uyarılıp cezalandırılmamasının nedeni ile ilgili söylemiş olduğu "Allah kendisinin eski şeriatı değiştirmeye zaten karar vermiş olduğunu belirtti" ifadesine bir açıklık getirmemiştir.

⁵⁵¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 235.

Bazı müfessirlere göre bu yorumu⁵⁵² kabul edenlerin karşılaştığı birinci güçlük “Eğer Allah’tan bir yazı gelmemiş olsaydı...” sözüne uygun bir açıklama getirememeleridir. İkinci olarak da Hz. Peygamber (a.s.) ve ashabı, fidye almakla günaha girmiş olmaktadır. Mevdûdî bu karışıklıktan dolayı bir kaynaktan gelen rivayetlere dayanılarak yapılan açıklamalara dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Aslında Mevdûdî’ye göre Allah Müslümanları, Muhammed suresi 4. ayette yer alan emri uygulamadıkları için azarlamıştır. Söz konusu ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Kâfirlerle karşılaştığınız zaman hemen boyunlarınızı vurun. Nihayet onları iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın. Ondan sonra artık ya bir lütuf olarak bırakır veya karşılığında fidye alırsınız.” Bu ayete göre, savaş esiri almakta veya bunları fidye karşılığı serbest bırakmakta bir beis yoktur, yanlış olan nokta, Müslümanların “onları iyice vurup sindirince”⁵⁵³ şartını tam anlamıyla yerine getirmemeleridir.⁵⁵⁴ Dolayısıyla burada Hamidullah, Tevrat’taki hükme aykırı hareket ettiği için Hz. Peygamber (a.s.) ve ashabı azarlanmıştır derken, bazıları da Muhammed suresindeki hükme göre hareket etmediği için cezalandırıldığını söylemektedirler. Böylece bu meselede iki farklı anlayış ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak her iki taraf da yoruma açık ve nüzul sebebi tam olarak bilinmeyen bir ayeti farklı yorumlamakla birlikte, ilmi bir olgunluk ifadesi olarak esnek davranıp kendi düşüncelerinin mutlak doğru olduğunu savunmamaktadırlar.

Sonuç olarak Hamidullah kendi sistemi içerisinde özel bir yere oturttuğu bu delilin, İslam hukukçularının tıkanıdığı noktalarda kullanabilmesinin mümkün olduğunu göstermek istemiştir. O, belki de içinde yaşamış olduğu çevrenin de

⁵⁵² Allah’ın, Enfâl, 8/68. ayette Müslümanları, niçin fidye aldıkları hususunda azarlaması konusunda müfessirler bazı rivayetler nakletmişlerdir. Bu rivayetlere göre, Bedir savaşından sonra Kureyş ordusundan alınan esirlere ne yapılacağı konusunda bir istişare heyeti toplanmıştı. Hz. Ebu Bekir fidyeleri aldıktan sonra esirlerin serbest bırakılması, Hz. Ömer ise onların öldürülmesi görüşünde idi. Hz. Peygamber (a.s.) de Hz. Ebu Bekir’le aynı görüşte idi. Ve fidyelerinin ödenmesinden sonra onları serbest bıraktı. Bunun üzerine Allah, bir azar olarak söz konusu ayeti indirdi. Mevdûdî, bu yorumun bazı itirazlara açık olduğunu söyler. Mevdûdî, *a.g.e.*, II, 184.

⁵⁵³ Çünkü Bedir savaşında Kureyş ordusu geri çekilmek zorunda bırakıldığı sırada, Müslümanların çoğu ganimet toplamaya ve esir almaya başladılar. Ve onlardan çok azı düşmanı sindirmek için takibe girişti. Eğer bütün Müslümanlar düşmanın arkasından gitselerdi, düşmanın gücünü hemen orada kırıp yerle bir edebilirlerdi.

⁵⁵⁴ Mevdûdî, *a.g.e.*, II, 184, 185.

etkisiyle insanlara kendi kitaplarıyla Kur'ân arasında bir fark olmadığına dikkat çekmeyi amaçlamış da olabilir.

(4) İlk Zamanlarda İslam Hukuku: Mekke'nin Örfi Hukuku

Allah'ın emirleri ve peygamberin buyrukları yani Kur'ân ve sünnet, bir gecede teşekkül etmemiştir. Kur'ân'ın nüzülü yirmi üç senelik bir zamana yayılmıştır. Hamidullah, Alak suresinin ilk beş ayeti dışında hiçbir yol gösterici ilkenin olmadığı ilk zamanlarda Müslümanlar için İslam Hukukunun ne olduğunu sorgulamaktadır. O, daha önce de belirtildiği gibi İslam'da genel olarak yasaklanmamış bir eylemin meşru olarak kabul edildiğini, bununla beraber İslam'ın ortaya çıktığı dönemdeki uygulamaya bakıldığında ülkenin geleneğe dayalı kanunlarının bir devlet kanunu haline dönüştüğünü söylemektedir. Yani putperestlik hariç çağdaş Mekke'nin sosyal hayatının diğer bütün adetlerine müsaade edilmekteydi. İşte bundan dolayı Hamidullah, ilk zamanlarda İslam Hukukunun Mekke Müslümanları tarafından da sahiplenilen ve uyulan Mekke adetlerinden ve uygulamalarından oluştuğunu söylemektedir. Ona göre her ne kadar akl-ı selim birçok şeyi reddetse de içki içilmesi veya domuz eti yenmesi gibi görüş ayrılıklarının çıkabileceği meselelerde, Müslümanlar önceleri Mekkelilerin uygulamalarına tabi olmuşlardır.

Hamidullah, ilk vahiyde putlara tapmaktan bahsedilirken diğer kötülüklerden bahsedilmemekte olduğunu söylemektedir. Mesela ilk Müslümanların yasaklanıncaya kadar içki içmelerine müsaade edilmiştir. İşte Hamidullah'a göre içki örneğinde olduğu gibi, İslam öncesi adetler, yirmi üç senelik dönem boyunca bir dizi öncelik doğrultusunda değiştirilmiş ya da kaldırılmıştır. Bu itibarla ona göre İslam Hukuku Mekke'nin örfi hukukuyla başlamış ve Mekke'nin örfi hukuku, sarih biçimde parçalar halinde tadil veya ilga edilinceye dek İslam'ın geçici hukuku olmuştur.⁵⁵⁵ Burada kastedilen geçerlilik için sadece ameli boyutunu oluşturmaktadır. Yoksa itikadî açıdan zaten İslam geldiği ilk günden itibaren tahrif olunmuş akideye cephe almış durumdaydı.

⁵⁵⁵ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 90, 91, 276, 277; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 172.

(5) Kanunların İlgası

Hamidullah kanunların ilgasını (varlıklarını ortadan kaldırmak), zamanın ve dolayısıyla şartların değişmesi ve kanunları meydana getiren otoritenin kaynağı açısından ele almaktadır. Ona göre öncelikle hukukçuların kanaatleri, Kur'ân'ın ve hadisin tefsirlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla yapılan tefsirler ve yorumlar farklı olabilir. Çünkü zamanın değişmesiyle birlikte kanunların ortaya çıkmasına neden olan şartlar değişiklik gösterebilir. Yanılmayan bir Allah ve bir de Resulullahtır. Bu duruma binaen Hamidullah, eski fıkıhçıların hüküm ve görüşlerinin, gene hukukçular tarafından gözden geçirmeye tabi tutulmasının, Kur'ân-ı Kerim ve hadislere karşı bir hareket sayılamayacağını düşünmektedir. Önemli olan samimi olarak bu kıyas ve yorumların bizzat Kur'ân ve hadis'te yer alan direktiflere uygun bir biçimde yapılmış olmasıdır.⁵⁵⁶

İkinci olarak Hamidullah'ın eserlerinin birçok yerinde de dikkat çektiği üzere şüphesiz ki bir otorite tarafından ilan edilen kanunlar, ancak ve ancak yine bizzat kanunları ilan eden otorite tarafından veya ondan daha yüksek başka bir otorite tarafından yürürlükten kaldırılabilir. Fakat asla ondan daha alt bir otorite tarafından kaldırılamaz. İlahi vahiy de sadece daha sonraki bir ilahi vahiy tarafından yürürlükten kaldırılabilir. Hz. Peygamberin (a.s.) bir emri, sadece kendisi veya Allah tarafından değiştirilebilir.⁵⁵⁷ Yani Hz. Peygamberin (a.s.) vefatını müteakip, dünyada hiçbir kimse Kur'ân'ın hükümlerini (Allah'ın kelamını) veya hadisi (Hz. Peygamberin sözleri veya yaptığı işleri) değiştiremez. Ancak bu ilk iki tercihlili kaynakta açıklık yoksa fakihlerin görüşleri kabul edilebilir. Hukukçular, parlamento vb. gibi hangi otorite olursa olsun bir başkası tarafından değiştirilemez.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 901.

⁵⁵⁷ Daha alt bir otorite kanun değiştirmez ama onu yorumlar. Yorumlama yetkisi İslam'da hiç kimsenin yetkisinde değildir. Ancak yine de yorumlamak için meslekten olmak gerekir. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 167.

⁵⁵⁸ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 167; a.mlf., *İslamiyet ve Hıristiyanlık*, s. 40; a.mlf., *İslam'ın Doğuşu*, s. 276.

(6) Şura-Danışma Organları

İnsanın hayatını ilgilendiren her konuda danışarak hareket etmesi onun doğruya ulaşma imkânını artırdığı gibi yanlış yapma ihtimalini de azaltacaktır. Çünkü bir insanın bakış açısıyla birden fazla insanın bakış açısı arasında fark vardır. Birinin göremediği herhangi bir şeyi bir diğ erinin görmesi olasılığı çok daha kuvvetlidir. Kur'ân “onların işleri aralarında danışma iledir”⁵⁵⁹ buyurarak Müslümanlardan (ister toplumu ilgileddiren, isterse özel meseleler söz konusu olsun), kararlarını danıştıktan sonra almalarını istemektedir. Hz. Peygamberin (a.s.) uygulamaları bu tutumu daha da önemli hale getirmektedir. Çünkü Hamidullah'a göre Hz. Muhammed (a.s.), ilahi vahiyle yol gösterilmiş olağanüstü insan niteliğine sahip olmasına rağmen, bir kararı almadan önce daima ashabına, Müslüman kabilelerin temsilcilerine danışmaktaydı. Diğ er taraftan Hz. Peygamberin (a.s.) titizlikle uyguladığı bu prensibe ilk halifeler de riayet etmişlerdir.⁵⁶⁰

İslam hükümetinin meşveret esası üzerine kurulduğunu beyan eden Hamidullah'a göre bu danışmanın şekli insanın tercihine bırakılmıştır.⁵⁶¹ O, Hz. Peygamberin (a.s.) bir takım seçkin ve değışmez danışmanları olduğunu ve Hz. Peygamberin (a.s.) onlarla devlet işleri konusunda istişare ettiğini söylemektedir. Hz. Peygamber (a.s.) bu istişareye o kadar çok önem verirdi ki, en yakın sahabelerinden birisi onun için “Arkadaşlarına Resulüllah'tan (a.s.) daha çok danışan hiç kimse görmedim”⁵⁶² demektedir. Yine Hamidullah, İbn Kesîr'den (1301–1373) naklen İbn Abbas'ın da Hz. Peygamberin (a.s.) istişare ettiği insanlarla ilgili olarak “Ebu Bekir ve Ömer, Hz. Peygamberin (a.s.) iki bakanıydı” diyerek onun (a.s.) istişareye verdiği önemi göstermekte olduklarına dikkat çekmektedir.

⁵⁵⁹ Şûrâ, 42/38; Kur'ân'da istişare ile ilgili diğ er ayetler için bk. Âl-i İmrân, 3/159; Muhammed, 47/20-21 vd.

⁵⁶⁰ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 151.

⁵⁶¹ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 152.

⁵⁶² Hamidullah'ın Tirmizî'den nakletmiş olduğu bu hadis'in kaynağını bulamadık. bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 891

Hamidullah, Hz. Ebu Bekir⁵⁶³ ve Hz. Ömer'in şer'î meseleler de dâhil olmak üzere ashabıyla istişare ettiklerini ancak bu durumun sonraki dönemler için değiştiğini belirtmektedir. Bilhassa Hz. Ömer'in şura ehlinin Medine'den çıkmasını yasaklaması onun istişareye vermiş olduğu önemi göstermektedir. Ancak Hamidullah'a göre zamanla hükümdarlar bizzat kendileri, resmi hukuk bilginleri, yani mutemet kişilerin istişaresi ile yetinmeye başlamalarıyla birlikte umumi istişare mekanizması işlemez hale gelmiştir.⁵⁶⁴

İstişare iki kişi arasında olabileceği gibi büyük gruplar veya topluluklar arasında da olabilir. Hz. Peygamberden (a.s.) birçok istişare örnekleri⁵⁶⁵ nakleden Hamidullah, istişarenin farklı bir yönüne dikkatleri çekmektedir. Ona göre namazların cemaatle kılınması doğal olarak bir istişare ortamı hazırlamaktadır. İslam'da esas olan namazların cemaatle kılınmasıdır. Bu durumda ülkedeki en sıradan insan, günde beş defa camide bölgenin üst düzey memur ve yöneticisi ile görüşme imkânına sahip olmaktadır. Bu esnada bir adaletsizlikten şikâyet edebileceği gibi herhangi bir uygulamaya karşı tepkisini dile getirebilmektedir. Böylece Hamidullah, İslam devlet yöneticilerinin adaletten ayrılmamaları için istişarenin bu yönüyle caydırıcı bir özelliğe de sahip olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁶⁶

Son olarak Hamidullah, bir ayeti⁵⁶⁷ kaynak göstererek şu veya bu sebeple, reyî kabul edilmeyenlerin, buna rağmen diğerleriyle dayanışma halinde hareket

⁵⁶³ Örnek olarak Hz. Ebu Bekir'in zekât vermeyenlerle savaşması ve Hz. Ömer'in fethedilen toprakları paylaşmaması.

⁵⁶⁴ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 34.

⁵⁶⁵ Onlardan bir tanesi şudur: Hz. Muhammed Medine'ye geldiğinde namaza davet için en iyi vasıtayı bulmak için sahabileri ile müşavere etmiştir. Bazıları ateş yakılmasını, diğerleri Yahudiler veya Hıristiyanlar gibi hareket edilmesini istediler. Bir diğeri ise, rüyasında "gür bir insan sesiyle davet" şeklini gördüğünü anlattı. Ve neticede peygamber (a.s.) bu tarzı kabul etti. Diğer teklifler şüphesiz geri alındı. Bununla ilgili diğer örnekler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 892-894.

⁵⁶⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 891; a.mlf., "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 164-165.

⁵⁶⁷ Muhammed, 47/20-21. Bu ayetlerin mealleri şöyledir: "İman etmiş olanlar: keşke cihat hakkında bir sure indirilmiş olsaydı! derler. Ama hükmü açık bir sure indirilip de onda savaştan söz edilince, kalplerinde hastalık olanların, ölüm baygınlığı geçiren kimsenin bakışı gibi sana baktıklarını görürsün. Onlara yakışan da budur. (onların vazifesi) itaat ve güzel sözdür. İş ciddiye bindiği zaman, Allah'a sadakat göstereleceği, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu."

etmekle sorumlu olduklarını düşünmektedir.⁵⁶⁸ Görüldüğü gibi gerek Peygamberimiz (a.s.) gerekse ilk halifeler istişare etmekten ve istişare neticesinde ortaya çıkan ortak kararı uygulamaktan çekinmemişler, aksine başta dünyevi işlerde olmak üzere dinî meselelerde de istişare etmeye özen göstermişlerdir. Şimdi de danışma organları ve şekli üzerinde durulacaktır.

(a) Parlamento

Hamidullah, danışma konusunda da Kur'ân'ın özel metotlar emretmediğini, sandalye sayısı, seçim şekli, vekâlet süresi vb. hususların, her dönemin ve her ülkenin idarecilerinin isteğine bırakıldığını söylemektedir. Önemli olan husus, temsil ettikleri kişilerin güvenini kazanmış ve ahlaki dürüstlükleri ile tanınmış şahsiyetleri bir araya toplamaktır.⁵⁶⁹ Ona göre Medine devletinin başlangıçtaki parlamentosu olan cami, zamanla Hz. Peygamber (a.s.) ve ondan sonraki halifeler döneminde Müslümanların parlamentosu haline dönüşmüştür.⁵⁷⁰ Bu genel mecliste genç-yaşlı, âlim-ümme, erkek-kadın herkes görüşünü bildirebiliyordu ve kimseye ayrımcılık yapılmıyordu.⁵⁷¹

Hamidullah, temsilcilerin iki nedenden dolayı seçilmediğini düşünmektedir. Öncelikle bir temsilciye ihtiyaç duyulmuyordu. Çünkü Medine'de otursun veya oturmasın herkesin danışma meclisinde konuşma hakkı vardı. İkinci olarak, Hz. Peygamber (a.s.), kabile başkanlarını, genellikle kabile bireyleri ile görüştükten sonra belirliyordu. Hz. Peygamber (a.s.) tarafından atanan bu başkanlar, kabilelerinin temsilcisi durumundaydılar. Dolayısıyla bu durumda bir seçim ihtiyacı söz konusu olmuyordu.⁵⁷²

O günün şartları içerisinde günümüzdeki gibi olmasa da insanların bir araya gelip bir takım şeyleri görüşebildikleri bir yere sahip olmaları ve görüşmeye hemen hemen toplumun her kesiminden insanın katılması dikkati çekmektedir. Çünkü

⁵⁶⁸ Burada Ebu Bekir'in halife seçilmesinden sonra kırgın olan Hz. Ali'nin Ebu Bekir'e devlet işlerinde yardımcı olmasını hatırlayabiliriz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 891–894.

⁵⁶⁹ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 152.

⁵⁷⁰ Hamidullah, *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 26.

⁵⁷¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 100.

⁵⁷² Hamidullah, *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 25.

halkın yönetime katılması veya herhangi bir konudaki görüşlerinin dikkate alınması orta çağ dünyasında pek de görülebilecek bir durum değildir. Böylelikle devletin idareci kadrosu ile halk arasında bir aracı olmaksızın direkt bir bağ kurulmuş olmaktadır.

(b) Nispi Temsil

Nispi temsil, çoğunluk partisi dışındaki partilerin de kuvvetleri oranında üye seçmelerini sağlayan seçim biçimi olarak tarif edilmektedir. Nispi temsil sistemi, seçim adaletini sağlamak ve çoğunluk sisteminin sakıncalarını gidermek amacıyla geliştirilmiştir. Fikir babalığını Fransız siyasetçilerinden Victor Considerant'ın yaptığı (1846) nispi temsil sistemi, ilk olarak 1855 yılında Danimarka Anayasasına girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başta İsviçre ve Belçika olmak üzere diğer ülkelere de yayılmaya başlayan nispi temsil sistemi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Sovyet Rusya ile (1961 yılına kadar) Türkiye hariç tüm Avrupa ülkelerinde uygulanana gelen bir sistem olmuştur.⁵⁷³

Hamidullah Hz. Musa'nın, Allah ile buluşması sırasında kendisine eşlik edecek yetmiş kişiyi halkının içinden seçme şeklini dikkate alarak bu nispi temsil usulünün Kur'ân'da var olduğunu söylemektedir.⁵⁷⁴ Bu ayetlerde bir nevi delege sayısına işaret edildiğini ifade eden Hamidullah'a göre Kur'ân; Hz. Musa'nın seçme şeklini anlatırken bir tür orantılı (nisbi) temsile de bizzat imada bulunmaktadır. O aynı orantının Hz. Musa'nın asâsını kayaya vurduğu zaman on iki kabile adedince kaynak fışkırması olayında da görüldüğünü belirtmektedir.⁵⁷⁵ Yani her bir kabileye birer kaynak düşmektedir.

Hamidullah'a göre ister namaz için ve isterse periyodik seçimler için olsun her temsilin gayesi, hükümetin kamuoyu ile daimi olarak temasta olmasını, devlet memurlarının bireysel davranış tarzları hakkında haberdar bulunmasını, ayrıca

⁵⁷³ Daha geniş bilgi için bk. Demir, Fevzi, *Anayasa Hukukuna Giriş –Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukukuna Giriş-*, Fakülteler Kit., 5. bs., İzmir 1998, s.165 vd.

⁵⁷⁴ “Musa, tayin edilen vakitte yetmiş adam seçti...” ayetin devamı için bk. A'râf, 7/155.

⁵⁷⁵ Hamidullah'ın söz konusu ettiği ayet şudur: “Biz İsrailoğulları'nı oymaklar halinde on iki kabileye ayırdık. Kavmi kendisinden su isteyince, Musa'ya “asanı taşa vur” diye vahyettik. Derhal ondan on iki pınar fışkırdı. Her kabile içeceği yeri belledi. ...” ayetin devamı için bk. A'râf, 7/160.

kasıtlı bir haksızlığı olduğu kadar yanlış bir kararı da düzeltme imkânını sağlamaktır.⁵⁷⁶ Burada Hamidullah'ın temsile verdiği önem ve çizdiği geniş çerçeve dikkat çekicidir. Hem temsil görevini üstlenenlerin ve hem de temsil görevini verenlerin üzerinde büyük bir sorumlulukları olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla çok dikkatli bir şekilde hareket edilmesi gerekmektedir. Ancak diğer taraftan Râşid Halifelerden sonra Emevilerle birlikte Osmanlı devleti de dâhil olmak üzere saltanat anlayışının hâkim olduğunu dikkate alırsak devlet başkanını seçme noktasında istişarenin birçok yönünün teoride kaldığı görülmektedir.

b) Yürütme Organının Yapısı

Birinci bölümde de belirtildiği gibi yürütme diğer bir adıyla icra işlevi, kamu işlerinin yürütülmesini veya günlük dildeki deyişle “ülkenin yönetilmesi”ni ifade etmekte olup, “kanunların uygulanmasını sağlamak” olarak da tanımlanmaktadır.⁵⁷⁷ Yürütme yetkisi devlet başkanına aittir. Devletin bütün işlerinden nihai olarak, şuraya ve ümmete karşı devlet başkanı sorumludur. Devlet başkanı bu işleri, yürütebilmek için vezirlerden vb. bir takım görevlilerden yardım alabilir.⁵⁷⁸ Bu bölümde öncelikle Hamidullah'ın devlet başkanının seçilmesi, görev süresi ve vazifeleriyle ilgili görüşleri üzerinde durulacaktır. Son olarak da devletin idaresinde halifeye yardımcı olan vezir ve vali gibi diğer görevlilerden bahsedilerek konuya son verilecektir.

(1) Devlet Başkanı: Halife

(a) Seçilme Yeterliliği

Hamidullah'a göre bir kimse; bilgeliği, hikmet sahibi olması ve “umumun hayrı için lüzumlu vasıflara sahip” bulunması dolayısıyla başkan seçilir.⁵⁷⁹ İslam, devlet başkanının Arap veya zenci olması arasında en ufak bir ayırım gözetmemektedir.⁵⁸⁰ Hamidullah, bu konuyla ilgili olarak Efendimizin (a.s.) bazı

⁵⁷⁶ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 152.

⁵⁷⁷ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 265.

⁵⁷⁸ Karaman, *a.g.e.*, I, 145, 146.

⁵⁷⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 883-884.

⁵⁸⁰ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 101.

hadislerini hatırlatmaktadır. “Habeşliler (siyahlar) size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyin.”⁵⁸¹ ve bir diğer hadisinde de “Meşru otoriteyi dinleyin ve itaat edin. İsterse başınızdaki, kesik burunlu siyah bir köle olsun. (veya başı kuru üzüm benzeyen siyah bir köle olsun)”⁵⁸² gibi. Hamidullah burada itaatin alanını da sınırlamaktadır. Allah’a karşı itaatsizlik teşkil eden hiçbir konuda ise ona itaat edilmez. Çünkü bununla ilgili olarak Efendimiz (a.s.) hâlık’a isyan olan yerde mahluka itaat olunmaz buyurmaktadır.⁵⁸³ Bu başlıkta Hamidullah’ın birçok yerde özellikle üzerinde durduğu halifenin Kureyş’ten olması ve bir kadının devlet başkanlığıyla ilgili değerlendirmelerine yer verilecektir.

(i) Kureyş’ten Olması

Yüzyıllardan beri tartışılan meselelerden biri de “hilafetin Kureyşiliği” yani devlet başkanının Kureyş kabilesine mensup olup olmayacağı üzerinedir.⁵⁸⁴ Hamidullah, “hilafetin Kureyşiliği” ile ilgili hadis’in kaynağını, sıhhatini ve bu meseledeki farklı rivayetleri de değerlendirmeye tabi tuttukten sonra gerek teorik tartışmalardan, gerek Hz. Peygamberin (a.s.) uygulamalarından yola çıkarak bir neticeye varmaya çalışmıştır.

Elbette ki bir sözü kimin söylediği, kime söylediği, ne zaman ve ne maksatla söylediği çok önemlidir. Hamidullah, “imamlar (devlet başkanları) Kureyş’tendir”⁵⁸⁵ sözünün hangi ortamda, niçin söylendiği⁵⁸⁶ ve bu sözün bir emir olarak mı, yoksa başka bir maksatla mı kullanıldığı⁵⁸⁷ üzerinde durmaktadır. O, öncelikle zikredilen bu hadisi tamamlamak, başını ve sonunu oluşturan kısmı bulup çıkarmak, Hz. Peygamberin (a.s.) hangi şartlar altında bu talimatı verdiğini ortaya

⁵⁸¹ Ebû Dâvûd, Melâhim, 8

⁵⁸² Ebû Dâvûd, Melâhim 11, Hamidullah, Muhammed, “Hz. Peygamberin Hayatında Siyah Irktan İnsanlar”, (trc. Abdülaziz Hatip), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 264.

⁵⁸³ Buhârî, Ahkâm 4; Megâzi, 59; Cihâd 108; Müslim, İmâret 38, 40; Tirmizî, Cihâd 29; Ebû Dâvûd, Cihâd 86, 96; Nesâî, Bey’at 34.

⁵⁸⁴ Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hatiboğlu, Mehmet, “Hilafetin Kureyşiliği”, AÜİFD, sy. XXIII, Ankara 1978, s. 121-213.

⁵⁸⁵ Ahmed bin Hanbel, III/129, 183, IV/421; Beyhakî, *a.g.e.*, III, 121. Benzeri diğer rivayetler için bk. Buhârî, Menâkıb, 2; Müslim, İmâret, 1-3.

⁵⁸⁶ Hamidullah, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 272, 273.

⁵⁸⁷ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 135-137.

koymak için uzun mesai harcadığını söylemektedir. Ancak uzun mesailer neticesinde bu sözün başlangıcını ve sonunu tespit edemeyen Hamidullah, bu merhalenin sonrasında bir neticeye varabilmek amacıyla Hz. Peygamberin (a.s.) tatbikatına yönelmiştir.⁵⁸⁸

Buhârî'nin Sahîhi'nde geçen bir hadiste anlatılanlara göre; Peygamberimizin (a.s.) Müslümanlara hitap ettiği bir esnada Medine'ye babasıyla birlikte bir sahabe gelir. Efendimizin (a.s.) konuşmasını dinleyen bu Sahabe, Peygamberimizin (a.s.) “on iki emir gelecektir” dediğini işitmiş ancak cümlenin devamını işitememiş. Cümlenin geri kalanını babasına sorduğunda babası kendisine “hepsi Kureyş'tendir” cevabını vermiştir.⁵⁸⁹ Hamidullah'a göre Hz. Peygamber (a.s.), bu hadiste bir emir değil, ileride vuku bulacak olan bir şeyi, yani Kureyş'ten on iki kişinin halifelik yapacağını bildirmektedir.

Konuyla ilgili birbiri ile çelişir mahiyette rivayetlerin de bulunduğu dikkatimizi çeken Hamidullah, örnek olarak Peygamberimizin (a.s.) iki hadisini vermektedir: “Kureyş'ten iki kişi kalsa da emir bu ikisinden biridir”⁵⁹⁰ ve “Sizin Kahtân'dan halifeniz olacaktır.”⁵⁹¹ Bu hadislerden birinde halifenin Kureyş'ten olması gerektiği savunulurken, bir diğesinde de halifenin başka bir yerden olabileceği savunulmuştur. Çünkü Kahtan, Kureyş'ten olmayıp, Yemen kabilelerinden biridir. Bu iki rivayet karşısında şaşkınlığını belirtmekten çekinmeyen Hamidullah, hadislerin siyasi meselelerden müteessir olduğunu düşünmektedir.⁵⁹² Farklı rivayetlerin var olmasının nedeni budur. Yoksa bu farklılık, Efendimizin (a.s.) bir çelişki içerisinde bulunmasından kaynaklanmamaktadır.

⁵⁸⁸ Hamidullah, “*Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş*”, s. 180–184; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 1113, 1114; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 147, 148; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129.

⁵⁸⁹ Buhârî, *Ahkâm*, 51; Tirmizî, *Fiten*, 46.

⁵⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/29, 93.

⁵⁹¹ Buhâr, *Fedaâilu'l-Ashâb*, 5; Cenâiz, 3; Meğâzî, 83; Nesaî, *Cenâiz*, 11, (4, 11); Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 135-137.

⁵⁹² Hz. Ali ve Muâviye'nin halifelikleri zamanında Abdullah b. Amr b. Âs'tan “Kahtan'dan halife olacaktır” rivayeti Muâviye'ye ulaşınca çok kızar ve hemen minbere çıkarak “Cahil insanlar, esası olmayan şeyler söylüyorlar; peygamberimize söylemediği şeyleri söyledi diyorlar, ben peygamberimizin “Kureyş'ten iki kişi kalsa bile halife Kureyş'ten olacağını işittim” der.

Hamidullah'ın el-Belâzurî'ye dayandırarak verdiği bilgiye göre Resulüllah (a.s.), Medine'den askeri seferler maksadıyla yirmi beş kere çıkmış ve her defasında kendi yerine, yokluğu müddetince şehirde idari işlerden sorumlu bir nâib bırakmıştı.⁵⁹³ Fakat Peygamberimizin (a.s.) yerine vekil bıraktığı bu kimseler daima aynı kişiler olmamıştır. Bunlar arasında Medine'den Hazreçlileri, (asıl menşeleri güney Arabistan olan) Evslileri, Mekkelileri, Ğıfarlıları, henüz azat edilmiş köleleri⁵⁹⁴ ve hatta âmâ⁵⁹⁵ kimseleri de görmekteyiz. Ve önemli olan bir diğer husus da geçici suretle de olsa vekil olarak görevlendirilenlerin içinde Resulüllah'ın (a.s.) akrabalarından olanların çok ender bulunmasıdır.⁵⁹⁶

Bilindiği gibi Müslümanlar, Hz. Peygamberin (a.s.) vefatından sonra Benu Sâide toplantı yerinde halife seçimi için bir araya gelmişlerdi. Hararetli tartışmaların yaşandığı bu toplantıda Hz. Ebu Bekir Ensar'a hitaben, "Müslümanlar Kureyş'ten başkasının halife olmasını kabul etmezler" demiştir.⁵⁹⁷ Hamidullah'a göre o zamanın içtimai durumu, Hz. Ebu Bekir'i bu sözleri söylemeye zorlamış olabilir. Yoksa Müslümanlar arasında hiçbir fark yoktur. Kur'ân'da "Müminler ancak kardeşirler"⁵⁹⁸ buyrulmaktadır. Mekkelî, Medineli, Yemenli arasında hiçbir fark yoktur. Yine yüce Allah Kur'ân'da "Sen mülkü kime dilerse ona verirsin, mülkü sen kimden dilerse ondan alırsın"⁵⁹⁹ buyurmaktadır. Yani mülk Allah'ındır, onu kime dilerse ona verir. Hamidullah'a göre o zamanlar Müslümanların çoğu Arap'tı ve bu Arapların içinde Kureyş'in ayrı bir yeri vardı. Dolayısıyla Araplar azınlıkta

Hamidullah buradan yola çıkarak hadislerin siyasi olaylardan etkilendiğini söylemektedir. bk. Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 138.

⁵⁹³ Bu durumu gösteren bir tablo için bk. Hamidullah, "*Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş*", s. 182-183.

⁵⁹⁴ Köleler olarak (Kuzey Arabistan'dan) Kelbli bir azatlı köle olan Zeyd b. Harise zikredilebilir.

⁵⁹⁵ Âmâ bir sahâbi olan İbn Ümmi Mektûm bu vazifeye iyice geç bir devrede yani h.10. yılın sonlarına doğru yani Resulüllah'ın (a.s.) vefatından sadece üç ay kadar önce tayin edilmişti.

⁵⁹⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1113, 1114; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 148; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129.

⁵⁹⁷ Rasûlullah'ın vefatı üzerine Benî Sâide gölgeliğinde toplanan Ensâr'ın, "Bir emir bizden bir emir de sizden olsun" dedikleri sırada Hz. Ebû Bekir (r.a.), Kureyş'in menâkıbı hakkında çok belîğ bir konuşma yapmıştır. Arkasından Hz. Ömer (r.a.), oradaki insanların Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmeye teşvik etmiş ve böylece onun halifeliği üzerinde ittifak etmişlerdir.

⁵⁹⁸ Hucurât, 49/10.

⁵⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/26.

olduğu durumda, halifenin Arap olmayanlardan seçilmesinde herhangi bir mani yoktur.

Hem Hz. Ömer, Huzeyfe ile ilgili olarak “şayet Huzeyfe’nin azatlı kölesi Salim⁶⁰⁰ hayatta olsaydı, benim halifem olarak onu tayin etmekte hiçbir tereddüt göstermezdim” demiştir. Hamidullah’a göre Hz. Ömer, Huzeyfe’yi teklif ederken “imamların Kureyşîliği” hadisini biliyordu. Ve buna rağmen Huzeyfe’nin hilafete layık olduğunu düşünüyordu.⁶⁰¹ Hem bu söz, Hz. Ömer’in halifenin Kureyş’ten olacağı şartını dini bir zaruret olarak görmediğini göstermektedir.⁶⁰² Diğer taraftan Hz. Peygamber (a.s.) ırkçı değildi. Bunun için Müslümanların reislerinin sadece bu kabileden olmasını istemiyordu. Bu söz o günkü şartlar gereği söylenmiştir. Çünkü Peygamberimiz (a.s.) Arapların ancak Kureyş’ten olan birini kabul edeceklerini biliyordu.⁶⁰³

Hamidullah, bu meseleyle ilgili olarak kendisi ile aynı görüşü paylaşan büyük İslam düşünürü İbn Haldûn’un (808–1406) görüşlerine de yer vermektedir. İbn Haldûn’a göre halifeliliğin Kureyşîliği sözü doğru olmakla birlikte, hükmü devamlı değildir. O zamanın icabı olarak söylenmiş bir sözdür.⁶⁰⁴ Hamidullah’a

⁶⁰⁰ Salim’in her ne kadar nesebi belli olmasa da Kureyş’ten olmadığı bilinmektedir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1113, 1114; a.mlf., *İslam’a Giriş*, s. 148; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129.

⁶⁰¹ Hamidullah burada teknik bir imkânın varlığını ifade eder: Kureyş’ten olmayan Huzeyfe’nin kölesi Salim, Kureyş’in kölesi idi; o Kureyş’in mukaveleli bir kardeşi, bir kölesi idi ve Hz. Peygamberin bir hadisi vardır. “kavminizin kölesi sizdendir.” Bir kabilenin kölesi o kabileden sayılır. Şu halde köle salim, Hz. Peygamber’in (a.s.) bir sözüne istinaden Kureyş’ten idi. Fakat bu çözülmesi gereken başka meseleler de ortaya çıkarıyor. Herhangi bir Avrupalı, bir Afrikalı veya herhangi başka bir Müslüman, Kureyş’in Mevlası, dolayısıyla halife olabilir. Şu halde bu söz tatbikatta zayıf kalacaktır... Fakat Peygamber a.s.s. “kavminizin mevlası (kölesi) sizdendir” sözü ile bunu yumuşatmıştır. Böylece herhangi bir Müslüman Kureyş’in mevlası olarak ve bu yolla halife olabilir.

⁶⁰² Ancak burada şu açıklamayı yapmak lazımdır: İbn Haldûn, bir benzeri aşağıda belirtilecek olan “saçları kıvrım kıvrım olan Habeşli siyah bir köle bile üzerinize amir olarak tayin edilse, dinleyiniz ve itaat ediniz” hadisinin (Ebû Dâvûd, Melâhim, 11) ve Hz. Ömer’in Huzayfe ile ilgili görüşlerinin bu meselede delil olarak kullanılamayacağını söyler. Ona göre bu hadisler; “*dinleme ve itaat etmek açısından mübalağa ifade etmek üzere bir temsil ve faraziye tarzında irad olunmuştur.*” Daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, 553-555; Hamidullah, “*Hilafet Meşhuru ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş*” s. 180–184.

⁶⁰³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129, 130.

⁶⁰⁴ Hamidullah, İbn Haldûn’un “bu hadis hakikaten öyle bir devirde söylenmişti ki, o zamanda Kureyş cidden İslam camiasının en iyisiydi ve bütün İslam gruplarının en üstünde bir vasfa sahip

göre bu siyasi görüşlerin bize anlattığı şudur ki; siyasi durumlar görüş sahiplerinin zamanlarına göre değerlendirilip anlaşılmalıdır. Mesela Hamidullah, Sultan Selim'in Mısır'ı fethedip, Osmanlı hanedanı için halifelik iddiasında bulunduğu zaman, Müslüman Türklerin de Sultanlarının bu davranışlarını caiz göstermek hususunda gayret sarf ettiklerini söylemektedir. İşte bundan dolayı, Hamidullah'a göre halifelik mevzuunun sadece itikat, inanç yönünden değil, fakat aynı zamanda içtimai yönden de ehemmiyeti vardır.⁶⁰⁵

Hamidullah'a göre, halifelerin Kureyş'ten olması görüşüyle birlikte, Müslümanlar arasında onların çoğunluğu tarafından kabul edilmeyen, dolayısıyla azınlıkta kalan, iki farklı anlayış vardı. Hz. Ebu Bekir'den sonra, ortaya çıkan bu görüşlerden biri şöyledir: *“Halife Kureyşlilerden başka birisi olmalıdır; zira Kureyş'ten olursa Kureyş'in ileri geleni halife olacaktır. Kureyş'in diğer kabilelere nazaran Araplar arasında seçkin bir yeri olduğundan Kureyşli halife kibirli, gururlu olabileceğinden, gereği gibi İslami icaplara riayet etmeyebilir. Fakat Kureyş'ten olmayan halife, bu vasfı taşımayacağından var gücüyle dinin gereklerine göre davranma azminde bulunacaktır.”* Hamidullah'a göre Müslümanların bir kısmının Hz. Ebu Bekir'den sonra bu görüşü benimsemelerinin nedeni “Emiriniz başı kara üzüm taneciği gibi siyah olan bir Habeşli olsa da, onu dinleyip itaat edin”⁶⁰⁶ mealindeki hadis-i şerif'tir. Diğer bir görüşe göre de *“halifeye ihtiyaç yoktur, Müslümanlar, Kur'an, sünnet ve fakihlerin içtihatları ile hareket edebilirler.”* Yukarıda da ifade edildiği üzere bu son iki görüş sahipleri azınlıkta kaldıkları için Müslümanların çoğunluğu bu siyasi görüşleri benimsememişlerdir.

olmasıyla şöhret bulmuştu” dediğini nakletmektedir. Ancak Hamidullah ile İbn Haldûn, netice itibari ile birbirleriyle aynı görüşü benimsiyorlar. İbn Haldûn, *“Müslümanları idare etme işini üzerine alan zatın, kuvvetli ve onunla birlikte çağında bulunan insanlara galip gelebilecek bir asabiyyete sahip olan kavimden olmasını şart koşarsız”* demektedir. Yani nasıl ki Kureyş zamanında etrafındaki Arap kabilelerini derleyip toparlayıcı bir özelliğe sahipse, daha sonra idareye talip olan milletlerin, halifelerin de aynı özelliğe sahip olmaları gerekmektedir. Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, 545-558; Hamidullah, *“Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş”*, s. 180-184.

⁶⁰⁵ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 140.

⁶⁰⁶ Buhari, *Ahkâm* 4, *Ezân* 54, 56.

Diğer taraftan Hamidullah'ın kanaatine göre azınlığın görüşlerinin tesirsiz kalmasının veya yaygınlık göstermemesinin nedeni vakıya ters düşmesidir.⁶⁰⁷ Çünkü ortada bir vakıa olarak halife varken, Raşit halifelerden olsun, Emevîlerden, Abbasîlerden olsun, hiç kimse halife aleyhine bir şey söylemeye cesaret etmemiştir. Daha doğrusu zamanın idaresi böyle bir görüşe müsaade etmeyecektir. Bundan dolayı Hamidullah, bu iki görüşün yaygınlık gösterdiğini düşünmektedir.

Bazı değerlendirmelerle konumuza bir son vereceğiz. Hamidullah'a göre eğer, Resulullah'ın (a.s.) yakın bir akrabası bu hilafet vazifesine seçilseydi (yönetme işini en iyi yapacak kimse bile olsa) bu reform ve ıslahat, doğmakta olan yeni bir dini (İslam) tehlikeye sokmuş olunacaktı. Böylelikle Müslümanların zihinlerinde Halifenin Kureyş'e mensup olması gerektiği fikri kabul görecekti. Ancak Hz. Peygamberden (a.s.) sonra ilk halife Ebu Bekir seçildi. O, Kureyş'e mensup olmakla beraber ona uzak hatta Kureyş tarafından hor görülen bir aileye mensup bulunuyordu. Yine devlet başkanının Kureyş'ten olmadığı ve üstelik kölelikten daha yeni azat edilmiş idareciler tarafından idare edildiği Mısır Memluk Devleti'nin ve Hindistan'daki Gulemân Hanedanı'nın hükümdarlarına Müslümanların en küçük bir tereddüt bile göstermeden itaat etmeleri karşımızda güzel bir örnek olarak durmaktadır. Dolayısıyla halifenin başka kabileye mensup olması Müslümanlar üzerinde herhangi bir olumsuzluk oluşturmamıştır.

Sonuç olarak Hamidullah'a göre Resulullah (a.s.) ne kendi yerini alacak olan halifenin kim olacağını tayin ve tespit etmekte rol oynayacak kesin bir kriter, bir kıstas bırakmış ve ne de devletin tabi tutulacağı monarşi, cumhuriyet vs. şeklinde bir rejim tayin ve tespit etmiştir. Aynı zamanda bu söz bir emir, dini bir gereklilik değil, ileriye yönelik bir tahmindir. Hz. Peygamber (a.s.) ileride pek çok halife olacağına aynı zamanda bunların hepsinin Kureyşli olacağına dair bir tahminde bulunmuş ve bu cümleyi o zamanda söylemiştir.⁶⁰⁸ Şimdi tartışmalı bir mesele olan “kadının devlet başkanlığı” konusuna geçebiliriz.

⁶⁰⁷ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 138, 139.

⁶⁰⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1113, 1114; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 146-149; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 272; a.mlf., “Hilafet

(ii) Kadının Devlet Başkanlığı

Bilindiği üzere Hz. Peygamberin (a.s.) vefat ettiğinde hayatta kızı Hz. Fatıma'dan başka evladı yoktu. Yani Hz. Peygamber (a.s.) kendinden sonra geride bir erkek evlat bırakmadı. Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) geride erkek evlat bırakması durumunda toplumun, muhtemelen onu halef olarak kabulleneceği kanaatindedir. O, Hz. Peygamberin (a.s.) hayattaki tek evladı Hz. Fatıma'dan yola çıkarak, kadınların devlet başkanı olup olamayacakları üzerinde bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Hamidullah İslam Hukuku'na göre bir kadının devlet başkanı olamayacağını kanıtlanabilmiş olmadığını ifade etmektedir. Kur'ân'da Sebe Melikesi Belkıs'tan bahsedilmekte ve onun Süleyman peygamber vasıtasıyla İslam'a girdiği anlatılmaktadır.⁶⁰⁹ Buna bakarak Kur'ân'ın, bir kadının devlet idaresinin başına geçme ihtimalini imkânsız kılmadığını ifade eden Hamidullah, birçok dindar hukukçunun da buna atıfta bulduklarını söylemektedir.⁶¹⁰ Şayet Kur'ân, bir kraliçeye izin vermeseydi, Hz. Süleyman'la birlikte âlemlerin Rabbine teslim olan Belkıs hikâyesini zikretmezdi. Veyahut da en azından bu durumun yanlış bir şey olduğunu belirtirdi.⁶¹¹

Diğer taraftan Hamidullah, ikinci olarak Arap geleneğinin de buna karşı olmadığını söylemektedir. Gatafan'ın Umm Kirfâ ve Umm Ziml ile Temîm kabilelerinden Sacâhî (kolları) kadın başkanlarıyla meşhurdur. Yine Peygamber (a.s.), Medine'de cemaatinin içinde erkeklerin de yer aldığı bir camiye, Kur'ân

Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş", s. 180-184; Ayrıca bu konuda daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Hatiboğlu, Mehmet, "Hilafetin Kureyşliliği", AÜİFD, sy. XXIII, Ankara 1978, s. 121-213.

⁶⁰⁹ Neml, 27/44.

⁶¹⁰ Ancak bu ayetin tefsiri ve değerlendirmesiyle ilgili gerek fıkıh kitaplarına gerekse tefsirlere bakıldığı zaman büyük bir çoğunluğun meseleyi ya ele almadığı ya da konuyu ele alanların da tamamına yakınının kadınların devlet başkanı olamayacağına dair yorumlarının ağırlık kazandığını görecektir. bk. Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 158; Yazır, *a.g.e.*, VI, 144-146; Dihlevî, Şah Veliyullah (1176/1762), *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, (trc. Mehmet Erdoğan), İz yay., İstanbul 1994, II, 473 vd.

⁶¹¹ Hamidullah, "İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları", s. 120-121; a.mlf., "İslam Anayasa Hukuku", s. 27; a.mlf., *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 270.

hafızı olan Umm Varaka'yı imam olarak tayin etmişti.⁶¹² Hamidullah bu örneklere bakarak kadınların devlet başkanı olabileceklerini düşünmektedir.

Ancak diğer taraftan bu birkaç örneğin tam tersine peygamberimiz (a.s.) “yönetimi bir kadının eline veren millet iflah olmaz”⁶¹³ buyurmaktadır.⁶¹⁴ Ayrıca Kur’ân da⁶¹⁵, savaşların hedefleri yönünden kadınların pek uygun olmadıklarını ifade etmiştir. Bunlardan yola çıkarak Hamidullah, Efendimizin (a.s.) devlet idaresinin teslim edildiği kadınlardan pek hoşlanmadığını da belirtmiştir.⁶¹⁶

Görüldüğü gibi kadının devlet başkanlığıyla ilgili lehte ve aleyhte olmak üzere görüşleri beyan eden Hamidullah’ın çoğunluk kanaatine göre kadının devlet başkanı olarak görev yapmasında bir beis yoktur. Zaten kadınların görevi üstlenmesi açısından bir emir de söz konusu değildir. Yani ihtiyaç durumunda veya kabiliyet ve getirdiği olumlu neticelere göre tercih edilmesi söz konusu olabilir. Ancak hayatın birçok alanında kadınların erkeklere nazaran rahat hareket edemeyecekleri muhakkaktır. Ayrıca Hz. Peygamberden itibaren süre gelen uygulamaya bakıldığında da bir örneğin olmadığı görülmektedir.

⁶¹² Hamidullah’ın belirttiğine göre bu Ümmü Varaka’nın zekası o kadar açık ve fikri seviyesi o kadar yüksekti ki Kur’ân’-ı Kerim’i baştan sona ezberlemişti. Rasûlullah onun bu fikri zenginliğini göz önünde bulundurarak tamamen istisnai bir şekilde bu hanımı, oturduğu mahalledeki mescidin imamı tayin etmiş ve o da bu camide günlük vakit namazlarını erkeklerden müteşekkil cemaatlere kıldırılmıştır. Ahmet bin Hanbel, Müsned, VI, 405; Ebû Dâvûd, Kitap 2, Bab 62; Ayrıca diğer kaynak ve değerlendirmeler için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 172.

⁶¹³ Buhârî, Meğâzî, 82; Fiten, 18. Bu hadis hakkında İslam Fıkhı Ansiklopedisinde şöyle bir not vardır: Hadisi, Buhârî, Ahmet, Neseî ve Tirmizî, Ebu Bekre’den gelen rivayetinin sahih olduğunu belirtmiştir. bk. Zuhaylî, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (trc. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Y. Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız), Feza yay., İstanbul 1994, VIII, 420.

⁶¹⁴ Kurtubî tefsirinde Kadı Ebû Bekir b. El-Arabî’nin, bu hadisle ilgili olarak “Bu, kadının halife olamayacağı hususunda açık bir nasıttır. Zaten bu hususta görüş ayrılığı da yoktur. Muhammed b. Cerîr et-Taberî’den kadının hakim olmasının caiz olduğu görüşü nakledilmiş ise de bu sahih değildir.” dediğini nakletmektedir. Bunun yanında ayrıca Kurtubî, “Ömer (r.a.)’dan bir kadını çarşı muhtesipliği görevine tayin ettiği rivayet edilmişse de bu da sahih değildir. Kimse buna iltifat etmesin. Hiç şüphesiz bu da bidatçilerin hadislere soktukları desiselerdendir.” demektedir. bk. Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, s. 158.

⁶¹⁵ Ra’d, 13/18; Ancak belirtilen ayette Hamidullah’ın söylediği şekilde bir hüküm yoktur.

⁶¹⁶ Hamidullah, *“İslam’ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”*, s. 120–121; a.mlf., *“İslam Anayasa Hukuku”*, s. 27; a.mlf., *“Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi”*, s. 142; a.mlf., *“Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”*, s. 165; a.mlf., *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 270.

(b) Seçici organ ve Seçim Usulü

Hamidullah, bir devlet başkanının kimler tarafından ve nasıl seçildiğiyle ilgili olarak detaylı bilgi vermemektedir. Ona göre devletin başına geçmede İslam'ın benimsediği kesin bir kural yoktur. Bu kuvvet yoluyla olabilir, irsiyet yoluyla olabilir, hür bir seçimle vb. gibi olabilir. Hamidullah, adaleti sağlamak ve Allah'ın rızasını elde etmekten ibaret olan hedefe ulaşmak amacıyla ihtiyaç ve şartlara göre yönetim biçimini değiştirmek için İslam Hukuku'nda yeterli esnekliğin olduğunu söylemektedir.⁶¹⁷ O, devlet başkanının seçimi (tespiti), iktidardaki liderin herhangi bir kimseyi veliaht tayin etmesiyle⁶¹⁸ olabileceği gibi vefat eden liderin böyle bir tayinde bulunmayıp, ülkenin ileri gelenlerinin buna karar vermeleri⁶¹⁹ şeklinde de olabileceğini düşünmektedir.⁶²⁰

Bilindiği gibi Peygamberimizin (a.s.) Medine'ye gelir gelmez kurmuş olduğu devlette Müslüman olan ve olmayan birçok halk bulunmaktaydı. İşte Hamidullah, Peygamberin (a.s.) bu devletin başkanı olarak seçilip seçilmediğinin bilinmediğini söylemekle birlikte⁶²¹ küçük de olsa bir seçim ihtimalinden bahsetmektedir. Bu durumda gayrimüslimlerin ilk seçime katılıp katılmadıklarıyla ilgili olarak iki farklı cevap vermektedir. Öncelikle onlar inanç, ibadet, hukuk, adliye vb. gibi bir takım özerkliklere sahip oldukları için seçim dışında kalmışlardır. Veyahut da belki de gayrimüslimler, Müslüman devlette, Müslümanların izin ve korumasıyla oturduklarını düşündükleri için bu seçime katılmamışlardır. Hamidullah, bu nedenle onların seçime katılmamış olabileceklerini

⁶¹⁷ Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 173 .

⁶¹⁸ Halk desteği veya veliahdın şöhreti ile bu tayin uygulamaya sokulur.

⁶¹⁹ Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 168–169.

⁶²⁰ Burada Hamidullah'ın görüşleri ile paralellik arz ettiği için Şah Veliyyullah'ın görüşlerini zikretmekte fayda vardır. Şah Veliyyullah, halife olmanın yollarını dörde ayırmaktadır: 1- Bey'at: Ehl-i hall ve'l-akd'in seçimi ile gerçekleşir. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği bu şekilde olmuştur. 2- İstihlâf: Mevcut halifenin, kendisinden sonra halife olmasını isteği kimseyi tebeasına vasiyet etmesi. Hz. Ömer'in halifeliği de bu şekilde gerçekleşmiştir. 3- Şûrâ: halifenin belirli sayıda kimselerden oluşan şûrâ meclisince seçilmesi. Hz. Osman'ın halifeliği bu yolla olmuştur. Hatta Hz. Ali'nin halifeliğinin de bu yolla olduğunu söylemek mümkündür. 4- İstîlâ: halifelik şartlarını kendisinde bulunduran bir adamın zorla hilafeti ele geçirmesi ve Müslümanlar üzerinde hakim olması. Râşid Halifeler döneminden sonra gelenler de genelde bu yolla halife olmuşlardır. bk. Dihlevî, *a.g.e.*, II, 475-476.

⁶²¹ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 89.

düşünmektedir.⁶²² Ancak Hamidullah'ın sunmuş olduğu ikinci gerekçenin üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi hicretten sonra Medine'deki Müslümanların sayısı 1500 civarındaydı ki bu rakam on bin kişilik bir şehirde fazla bir şey ifade etmemektedir. Dolayısıyla Müslümanların izin ve korumalarından dolayı seçime katılmamaları gibi bir durumun söz konusu olması biraz zor gibi durmaktadır.

Ancak diğer taraftan Hamidullah, bir başka yerde de “*bu şehir devletin oluşumu sırasında, özerk Yahudi köylerinin kendi arzularıyla konfederasyon niteliğindeki bu devlete katılmaları ve Hz. Muhammed'i (a.s.) en yüksek siyasi lider olarak tanımaları, bizce, gayrimüslim vatandaşların da ülkenin siyasi hayatında, en azından Müslüman devlet başkanının seçimi için oy kullanma hakkına sahip oldukları anlamına gelmektedir*” demektedir.⁶²³ Hamidullah, yine aynı bağlamda bu anayasanın üçte birinden fazlasının Yahudileri ilgilendirdiğini söylemektedir ki ona göre bunun anlamı, Yahudilerin bu devlet başkanının seçimine katıldıklarıdır.⁶²⁴ Görüldüğü gibi Hamidullah'ın Müslümanların haricindeki insanların seçime katılıp katılmadıklarıyla ilgili olarak iki farklı görüş belirtmektedir. Ancak burada Müslümanların haricindeki diğer grupların bizzat seçime katılmalarından ziyade Hz. Peygamberin (a.s.) bu oluşumuna sessiz kaldıkları düşünülebilir.

Hamidullah, seçim usulünün halifeler zamanındaki tatbikatı hakkında da bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre Hz. Ebu Bekir'in seçimi, modern manada bir seçim değildir. Çünkü Medine'nin birkaç belli şahsı, Hz. Ebu Bekir'i seçip ona biat etmelerinden sonra geriye kalan Müslümanlar da Hz. Ebu Bekir'i kabul ve tasdik etmişlerdir. Hz. Ömer'in seçilmesi ise her ne kadar tayin (tavsiye) olmuş olsa da bunun bir nevi seçim olduğu söylenebilir.⁶²⁵ Hz. Osman'ın seçilmesi önceki idarecinin, doğrudan değil dolaylı yoldan aday göstermesi⁶²⁶ olup

⁶²² Hamidullah, “*İslam Anayasa Hukuku*”, s. 28.

⁶²³ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 216.

⁶²⁴ Hamidullah, “*İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları*”, s. 127.

⁶²⁵ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 118, 119.

⁶²⁶ Hamidullah, Ömer'in halife seçimi ile ilgili emri İslam'ın faydası mülahazasıyla verildiğini söylemektedir. bk. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 133.

bir nevi aracilar yoluyla yapılan aday gösterme şeklidir.⁶²⁷ Dolayısıyla ilk üç halifenin seçilme şekli farklı farklıdır. Bu nedenle kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da günümüzdeki gibi bir seçim söz konusu olmadığı açıktır.

Hamidullah, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halife seçilme şekillerine bakarak Müslümanların seçilen kişiye biat etmesi şartıyla kendi aralarından birini halife seçebileceklerini ve iktidarda olan halifenin, kendinden sonraki halifeyi tayin edebileceğini söylemektedir.⁶²⁸ Doğrusu netice itibariyle Hamidullah'a göre seçim usulü İslam'da çok da mühim değildir. Yani devlet başkanının seçilip, sonra iktidara gelmesi veya seçilmiş durumda olan devlet başkanına biat edilmesi hususları fazla önemli değildir. Her iki şekil de Müslümanlar tarafından uygulanabilir. Çünkü bu hususta Kur'an'da veya hadislerde tam bir kesinlik yoktur.⁶²⁹

Diğer taraftan seçim denildiği zaman hemen akla günümüzdeki şekliyle “oy verme” gelmektedir. Hamidullah'a göre oylama, her zaman değil de seyrek olarak başvurulan bir yöntemdir. Mesela bu bağlamda o, Hz. Peygamber (a.s.) döneminde savaş esirlerinin serbest bırakılması gibi birkaç örneğin var olduğunu söylemektedir.⁶³⁰ Ancak Hamidullah'a göre, bu durumdan hükümdarın, bütün siyasal kudreti elinde bulundurduğu yönetim biçimi olan otokrasinin⁶³¹ var olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü İslami anlayışta meşruluk esastır.⁶³² Aynı zamanda İslam tarihinin ilk dönemindeki seçimin, herkese oy kullanma hakkını tanıma şeklinde olmadığını da belirtmek lazımdır.⁶³³

⁶²⁷ Hamidullah, “İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”, s. 127.

⁶²⁸ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 128.

⁶²⁹ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 118.

⁶³⁰ Hamidullah'a göre bir kısım sahabe köle ve ganimet olarak dağıtılmış olan Hevâzinli esirlerin karşılıksız serbest bırakılması düşüncesinde iken, başka bir kısım aksini düşündüğü zaman ortaya çıkan durumun tek bir örnek olduğu anlaşılmaktadır. Burada grup liderlerinin görüşleri alınmak suretiyle bütün ordu ile istişare yapılmış ve ikisi hariç tüm ordunun salıverme lehinde olduğu anlaşılmıştı... Buhârî, Meğâzî 56/5; Ahkâm, 26. Hamidullah, “İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”, s. 119–120.

⁶³¹ Hükümdarın, bütün siyasal kudreti elinde bulundurduğu yönetim biçimi.

⁶³² Hamidullah, “İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”, s. 119–120.

⁶³³ Hamidullah, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”, s. 168.

(c) Bey’at ve İctimai Mukavele

Bey’at; seçme ehliyetine sahip âlimler, hâkimler, yüksek idareciler ve halktan bir araya gelmeleri mümkün olanların, seçilme ehliyetini taşıyan bir kimseyi seçip onunla anlaşmaları olarak tanımlanmaktadır.⁶³⁴ Bu usulün esasının, ümmet içinde en layık ve ehliyetli olan kimsenin, ümmetin rızasıyla bu makama getirilmesi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte tespit, seçim ve bey’at şekli zamanın şartlarına göre ümmet tarafından belirlenebilmektedir.⁶³⁵

Hamidullah’a göre bey’at; devleti oluşturan “siyasi bir kontrat”, “içtimai bir mukavele”, “sosyal bir sözleşme”dir. O, Batılı felsefecilerin birkaç asır önce farazi (varsayımsal) olarak ele aldıkları bu meselenin İslam devletinde daha Hz. Peygamber (a.s.) zamanında bizzat hayata geçirildiğini söylemektedir. Bu durumla ilgili bir karşılaştırma yapılabilme imkânı açısından örnek olarak Rousseau’nun içtimai mukavele ile ilgili görüşlerinin verilmesi uygun görülmektedir.

J.J. Rousseau, özet olarak “*Fertler, aralarındaki eşitsizliğe, fenalıkların ortaya çıkmasına neden olan duruma son vermek için, serbestçe, kendi arzu ve iradeleriyle sosyal bir organ haline geçmekte, bir heyet halinde birleşmekte, kolektif, tek bir şahıs vücuda getirmekte ve bütün bunların bir neticesi olarak da, âkitlerin fiziki şahıslarının yerine bir amme şahsı, bir kolektif şahıs kaim olmaktadır. İnsanlar aralarında vukua gelen bu karşılıklı anlaşma ile, bütün kuvvetlerini umumi irade denilen tek bir iradenin yüksek idaresi altında müşterek bir hale de sokmuş olmaktadır*” demektedir. Rousseau’ya göre siyasi birlik, siyasi cemiyet, devlet, kaynağını; sosyal bir uzlaşmada, umumun uygun görmesinde ve rızasında, her âkidin bütün haklarını topluluk lehine feragat etmesini içine alan karşılıklı bir anlaşmada bulmaktadır. Eğer bu tarzda bir anlaşmaya katılmayanlar var ise, bunlar sosyal uzlaşmanın dışında kalırlar ve bunlar da vatandaşlar arasında yabancıları (ecnebileri) oluştururlar.⁶³⁶

⁶³⁴ bk. Dihlevî, Şah Velîyullah (1176/1762), *İzâletü'l-Hafâ, an Hilâfeti'l-Hulefâ*, Karaçi, ts., I, 23; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 130.

⁶³⁵ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 130.

⁶³⁶ Daha geniş açıklamalar için bk. Okandan, G. Recai, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, İÜ. yay., İstanbul, 1952, s. 117-124.

Hamidullah, İngiliz Hobbes, Locke ve Fransız J.J. Rousseau gibi müelliflerin, eserlerinde teorilerine dayanak olacak somut, tarihi bir örnek vermediklerini söylemektedir. Ona göre bunlar kendi zamanlarından asırlarca evvel, *tam bir irade serbestisi ile henüz Mekke’de cemaat olarak oluşmaya başlayan daha sonraları Akabe Biatleri ve özellikle Medine’ye hicretten sonra kabile reislerinin kabilelerini temsil ederek gelip Hz. Peygambere (a.s.), onun kurduğu İslam devletine tabi olmaları gibi içtimai olaylardan ve bunların hakiki mahiyetlerinden haberdar değillerdir.* Hamidullah’a göre onlar Hz. Peygamberin (a.s.) bu uygulamasından haberdar olsalardı teorilerinde bir takım değişiklikler yapmak zorunda kalırlardı.⁶³⁷

Aslında Hamidullah, içtimai mukaveleyi (toplumsal sözleşme) Batılıların algıladıklarından çok daha geniş bir şekilde düşünmekte, bireysel manada insanın Allah’a iman etmesiyle bir bağ kurmaktadır. O, içtimai mukavelenin oluşumunu, dar manasıyla kişinin iman etmesinden başlatıp, kişinin siyasi idareyi ve ona itaati kabullenmesiyle tamamlamaktadır. İmana yeni giren müminler, gusül abdesti almak, kelime-i şehâdet getirmek ve Hz. Peygamber (a.s.) ile el ele vermek gibi bazı şartlara riayet etmekteydiler. O’na göre Müslüman olurken söylenen kelime-i şehâdet, sadece bir tek Allah’a ve onun resulüne inancın kelime ile ifadesinden ibaret değildir. Allah’a iman eden, bu hususta iradesini ortaya koyan kimse, artık tam manasıyla Allah’ın emirleri arasında ayırım yapmadan (bir kısmını kabul, diğer bir kısmını kabul etmemek gibi bir duruma düşmeden), Allah’a ve onun elçisinin ortaya koyduğu kural ve kaidelere tabi olacak demektir. İşte bu Hamidullah’a göre kayıtsız şartsız bir şekilde açığa vurulmuş bir teslimiyet, bir irade beyanıdır. Ve yine ona göre Hz. Peygamber (a.s.), bu irade beyanına muhatap olmuştur. Az önce de belirtildiği gibi bu irade beyanı o devirde gusül, Hz. Peygamber (a.s.) ile el ele verme gibi bazı şekil şartlarına da bağlanmıştır. Dolayısıyla Hamidullah’a göre bütün bu şekil şartları ve (muayyen bir ictimai-hukuki neticelerin doğumu için) bu irade beyanı, sırf o şahsın hiçbir zor ve baskı altında kalmaksızın serbest bir şekilde,

⁶³⁷ Hamidullah, “*Medine’de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*”, s. 90, 91.

kendi isteğiyle ortaya konulmaktadır. Bütün bunlar göz önüne alınınca, Hamidullah'a göre sözü edilen durum kendine özgü bir "ictimai mukavele" teorisiyle izah edilebilmektedir. Kısacası Hamidullah, batılıların siyasi açıdan ele aldıkları ictimai mukaveleyi, daha geniş manada değerlendirerek insanın iman etmesini de içine alacak şekilde açıklamaktadır.

Diğer taraftan biatin gerekliliğine de vurgu yapan Hamidullah'a göre Müslümanların çoğunun, birini halife tayin etmeleri yeterli değildir, seçilen halifeye biat edilmelidir.⁶³⁸ Bu durum bilhassa siyasi ilimler açısından çok önemlidir. Bu işle meşgul olan bilim adamlarına göre devletin başlangıcında bir "siyasi anlaşma"nın olması gereklidir. Hamidullah'ın kanaatine göre toplumu oluşturan bireyler kendi aralarında anlaşmalı; daha sonra da bir şahısla bazı şartlar üzerinde anlaşılıp, onu kendilerine reis tayin etmelidirler.⁶³⁹

Bununla birlikte o, biatin asıl manada devlet başkanına değil de Allah'a verildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre hâkimiyet, prensip olarak Allah'a aittir ve onu istediğine veren kendisidir. Fakat tatbikatta ilahi iradeyi temsil eden, cemaatin umumi iradesidir. Sadakat yemini, peygamberin şahsına olmayıp onun aracığı ile Allah'a verilmektedir. Kur'ân'da "gerçekte sana bey'at edenler ancak Allah'a bey'at etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"⁶⁴⁰ buyrulmaktadır. Hamidullah'ın belirttiği diğer bir husus da şudur ki; ona göre bey'at bizi devlet iktidarına itaate götürür. Kimsenin kimseye itaat etmediği bir anlayışın hâkim olduğu anarşi ortamı ve devlet teşkilatı hiç de İslam'ın arzu ettiği bir durum

⁶³⁸ Hz. Muhammed (a.s.) kendisini Allah'ın resulü olarak tasdik edenlerden "sadakat yemini" (bey'a) istemiştir. Çünkü kendisini Peygamber tayin eden Allah'tır. Ancak Efendimiz, bununla yetinmemiş insanların da siyaseten kendilerini devlet başkanı olarak kabul ettiklerini bey'at yöntemi ile göstermelerini de istemiştir. Hamidullah'a göre, siyasi veya dini cemaati meydana getiren işte bu sadakat ve itaat yemindir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 881; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 117.

⁶³⁹ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 116; Hamidullah, ayrıca peygamberin vefatından sonra siyasi olarak onun yerini alan halifelerin de kendilerinin başa geçişlerini şer'i hukuk temeline oturtabilmek için buna en yüksek derecede ihtiyaç duyduklarını söylemektedir. a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 882; a.mlf., *İslam'a Giriş*, s. 145; a.mlf., "*Müslümanlarda Hukuk Felsefesi*," s. 112.

⁶⁴⁰ Fetih, 48/10; Bununla beraber erkeklerin yanında kadınlar da bununla mükelleftir. Mümtehine, 60/12.

değildir.⁶⁴¹ İşte İslam devletlerinde istenilen bu asayışı temin etmede biatin çok önemli bir yeri vardır. Çünkü biat, hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin karşılıklı işbirliği ve güveniyle ortaya çıkmaktadır. Ancak Hz. Peygamber (a.s.) ve Râşit Halifeler dönemini dışarıda bırakırsak, biatin (bilhassa zorba devlet başkanları tarafından) karşılıklı işbirliği ve tarafların güveniyle ortaya çıktığını söyleyebilmek çok zor görünmektedir.

(d) Devlet Başkanının İsimlendirilmesi

Hamidullah'ın, halifeliğin Kureyşiliği, devlet yönetim şekilleri, devlet başkanının seçim usul ve yöntemleri gibi konularda göstermiş olduğu yaklaşım tarzının devlet başkanının isimlendirilmesi konusunda da aynıyla görmekteyiz. Öncelikle Hamidullah, devlet başkanının isimlendirilmesiyle ilgili Kur'ân'da ve hadiste herhangi bir emir ve tavsiyenin olmadığını söylemektedir.⁶⁴² Bunun için o, dikkatini İslam devletlerindeki uygulamalara çevirmektedir. Hamidullah bu duruma, Türklerin İslam'a girmesiyle meydana gelen değişimi örnek göstererek bir açıklık getirmektedir. Hamidullah, Türklerin ilk önce orduda asker olarak hizmet ederlerken zamanla komutan ve devamında devlet başkanlığı makamına kadar uzandıklarını ifade etmektedir. Giderek halifenin yanında, halife ile hüküm süren bir "emîru'l-ümera" (kumandanlar kumandanı) makamı ortaya çıktığını belirten Hamidullah, bu kimselerin daha sonra "sultan" ismini aldıklarını söylemektedir.⁶⁴³

Bundan anlaşılacağı üzere devlet başkanının unvanı (ismi) ilk zamanlardaki şekliyle kalmayıp değişikliğe uğramıştır ki bu da normal karşılanmalıdır. Çünkü İslam, Arap yarımadasında ortaya çıktı, ancak kısa zamanda köklü bir geçmişe sahip olan kültürlerin hâkim olduğu topraklara ulaştı. Dolayısıyla bu gibi hususlarda etkileşimin olması gayet normaldir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Peygamber Efendimiz (a.s.) İslam'a aykırı olmayan örf-adetleri dışlamamıştır. Devlet başkanının isimlendirilmesi meselesi de dini olmaktan ziyade siyasi, bu dünya

⁶⁴¹ Daha geniş bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 883, 884.

⁶⁴² Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 297.

⁶⁴³ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 146, 147.

hayatına ilişkin bir şeydir. Önemli olan isim değildir. O ismin içeriğinin iyi bir şekilde doldurulmasıdır.

(e) Görev Süresi

Seçilen bir devlet başkanın günümüzde olduğu şekliyle belirli bir dönem için mi yoksa devlet geleneğimizde olduğu gibi hayat boyu mu seçilmesi gerektiği tartışmalıdır. Bu konuyla ilgili önemli değerlendirmelerde bulunan Hamidullah'a göre İslam tarihinin ilk devresinde irsi olmayan, yani tevarüse dayanmayan bir cumhuriyet idaresini tanınmış olmakla birlikte, belirli zaman aralıkları ile sınırlı seçimler yapılmamıştır. Hamidullah, devlet başkanlarının, lüzumu halinde vazifeden affedilmeleri (hal') imkânı saklı kalmak şartıyla daima, "kaydıhayat" (hayat boyu) şartıyla seçildiklerine dikkat çekmektedir. Ona göre her ne kadar uygulama böyle olsa da İslam'da, devlet başkanının sınırlı bir müddet için seçmek de yasaklanmamaktadır.

Fakat İslami ananede başkanların kaydıhayat şartıyla seçilmelerinin tercih edildiği görülmektedir. Bunun nedeniyle ilgili olarak Hamidullah, ilk Müslümanların, Allah tarafından bütün peygamberlerin hayat boyu seçilmiş olmalarına kıyas etmek suretiyle meseleyi düşünmüş olmalarının mümkün olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda bu durum Arap geleneğinin etkisinin bir sonucu olarak da düşünülebilir. Ona göre insan muktedirse, onun başkanlıkta daima artan tecrübesinden istifade edilmelidir. Şayet aciz hale gelmişse vazifeden af edilebilir. İslam, başkanlığın körü körüne ve mutlak miras yoluyla bir başkasına geçmesi imkânını reddetmektedir.⁶⁴⁴ Anlaşıldığı gibi Hamidullah, diğer görüşlere her ne kadar kapıyı kapamasa da tecrübelerinden yararlanmak amacıyla halifenin kaydıhayat şartıyla seçilmesi taraftarıdır. Belki Hamidullah'ı bu görüşe iten bir sebep olarak da Müslümanların halife seçiminde yaşamış oldukları acı tecrübelerdir. Çünkü hemen Hz. Peygamberin vefatından sonra başlayan sıkıntılar artarak devam etmiştir. Bu olumsuz gelişmelerden dolayı Hamidullah, devlet başkanının hayat boyu seçilmesini daha uygun görmektedir.

⁶⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 884-885; a.mlf., "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 23.

(f) Halifenin Görev ve Yetkileri / Sorumluluk Alanı

Hamidullah, bizlere halifenin görev ve yetkilerinin yer aldığı bir liste sunmamaktadır. Öncelikle devlet başkanının toplumun diğer bireyleri gibi kanunlar karşısında eşit olduğunu ifade eden Hamidullah, bilhassa devlet başkanının sorumluluk alanı ile ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bununla ilgili ilk olarak Hz. Peygamberin (a.s.) görevlerinin ne olduğunu sıralayan Hamidullah, devamında Peygamberin (a.s.) yerine geçen devlet başkanlarının sorumluluk alanlarını tespit etmeye çalışmaktadır.

Devlet başkanının masumiyetiyle ilgili olarak Hamidullah, İngiliz hukukunun, “kral asla yanılmaz”⁶⁴⁵ prensibinin İslam’da ne teorik olarak ve ne de tatbikatta kabul görmediğini söylemektedir.⁶⁴⁶ Ona göre kralın hata yapmayacağını ileri süren birçok sistemin aksine İslam Hukuku, devlet başkanına böyle bir masumiyet özelliği vermemiştir. Devlet reisi de memleketin herhangi bir sakini gibi, mahkemeler önünde yaptıklarının karşılığını vermeye zorlanabilir. Dolayısıyla şahsi yetkisini kullanarak yaptığı işlerde, devlet başkanı da sıradan bir Müslüman gibi, İslam mahkemesi huzurunda yargılanabilir. Çünkü kanun karşısında hükümdarın diğer vatandaşlardan farkı yoktur. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.), şahsı ile ilgili iddiaları dinlemiş ve gereğini yerine getirmiştir.⁶⁴⁷

İslam’ın öğretisi dünyevi ve ruhi yönleriyle bir bütün olarak kabul edilmektedir. Hamidullah’a göre Kur’an, daha önce de ifade edildiği gibi hiçbir zaman İncil’de geçtiği şekliyle “Allah’a ait olanı Allah’a, Sezar’a ait olanı Sezar’a verin”⁶⁴⁸ dememiş, yani maddi ve ruhi iktidar gibi herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Aksine Kur’ân, Müslümanlara “Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyi hal ver; âhirette

⁶⁴⁵ “King can do wrong” (Kral hiç hata etmez) demişlerdir. Hatta “corps diplomatique” azaları, elçi olarak gönderildikleri ülkenin yargılama yetkisi dışındadırlar. bk. Hamidullah, *Müslümanlarda Hukuk Felsefesi*, s. 125.

⁶⁴⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 297; Hamidullah, Muhammed, “Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat –Ebû Musa el- Eş’arî’ye Gönderilen Kazâî Talimatnameler-“, (trc. Fahrettin Atar) *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 318.

⁶⁴⁷ Bu husustaki örnekler için bk. Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, s. 163, 164.

⁶⁴⁸ Yeni Ahit, Matta, 22/21, Markos, 12/17, Luka, 20/25

de iyi hal ver”⁶⁴⁹ ayetini genel bir kural olarak sunmaktadır. Onun için İslam’da din, siyaset ve ahlak hepsi aynı kategoride değerlendirilmektedir.⁶⁵⁰ Dolayısıyla bunun bir yansıması olarak Hz. Peygamber (a.s.), cemaatinin hem uhrevi işleriyle (inanç, tasavvuf vb.) hem de dünyevi ve siyasi işleriyle ilgilenmekteydi.⁶⁵¹

Bununla beraber Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) vefatıyla birlikte yerine geçen halifenin de aynı şekilde Hz. Peygamberin (a.s.) vazifelerinin (dini, siyasi, askeri vb.) tamamını üstlenip üstlenmeyeceğini sorgulamaktadır.⁶⁵² Ona göre bu durum Hz. Peygamberin (a.s.) vefatına yakın bir zamanda Hz. Ebu Bekir’i camiye imam tayin etmesiyle çözüme kavuşmuştur.⁶⁵³ Böylece halife imamet, hac kontrolörlüğü gibi tamamen dini meselelerle birlikte devlet reisliği gibi tamamen siyasi meseleleri de üstlenmiş oldu.⁶⁵⁴

Bu durumla ilgili olarak genel bir değerlendirmede bulunan Hamidullah netice itibariyle Müslümanların dini ve maddi meselelerin hepsinin halifeye bırakılmasını istediklerini belirtmektedir. Ancak buna rağmen dini yetkilerin hepsinin değil de bir kısmının halifeye bırakıldığının da vaki olduğunu ifade etmektedir. Buradan yola çıkan Hamidullah’a göre Müslümanlar, işlerini siyasi işler, ibadet ve manevi meseleler olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. O, halifeye bırakılan ilk iki vazifenin (siyasi işler, ibadet) birleştirilerek halifenin yetkisi dışına çıkarılan manevi meselelerden ayrıldığını söylemektedir.⁶⁵⁵ Yani bu durumda İslam’da, dünyevi ve dini, diğer bir tabirle ruhi ve bedeni işlerin birbirinden ayrılması söz konusu değildir. Çünkü siyasi işlerle ibadet aynı kategoride değerlendirilmektedir. Fakat insanın dâhili ve harici fonksiyonları arasında küçük bir ayırım söz konusudur. Ona göre din (ikinci şıkka dâhil olanlar) ve politika harici

⁶⁴⁹ Bakara, 2/101.

⁶⁵⁰ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 49.

⁶⁵¹ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 153.

⁶⁵² Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 105, 106; a.mlf., “*Alp Arslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi*”, s. 142.

⁶⁵³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 106, 107.

⁶⁵⁴ Buna rağmen, dini salahiyetlerin tümünün değil, sadece bir kısmının halifeye tevdi edildiği de vakidir. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 107.

⁶⁵⁵ Mesela siyaset ve ibadetle ilgili işlerle Hz. Ebu Bekir ilgilenirken, tamamen manevi işlerle de diğer halifeler ilgilenecekti.

alana girmekte, tasavvuf (İslami mistisizm veya sufizm) ise dâhili alanı oluşturmaktadır. Bu ikisi arasında herhangi bir çatışma veya anlaşmazlık yoktur. Aynı zamanda her iki alanın önderliği zorunlu olarak aynı kişiye havale edilmemiştir. Bununla beraber Hamidullah, dâhili alanda istenildiği kadar yöneticiye müsaade edilirken, harici alanda ancak tek bir yöneticiye (halife) müsaade edildiğini düşünmektedir.⁶⁵⁶

Müslümanların bazılarının dâhili alanda da kıskançlık olmaması için tek bir halife olmasını istemelerine⁶⁵⁷ karşılık olarak Hamidullah şöyle demektedir: *“İnsanoğlu sinirli, mülayim, cesur vs. çok değişik bir yaratılışa sahip olduğundan birinci grupta, bütün bunları idare edecek, birçok halife olabilir. Ve bunlar arasında “ben birinciyim”, “sen ikincisin” diye bir rekabet de olmaz. Çünkü bu grupta esas olan ihsandır*”⁶⁵⁸ demektedir. Yani Hamidullah’a göre dâhili alanda her ne kadar çok sayıda halife olursa olsun bir kargaşanın çıkması söz konusu olamaz. Diğer taraftan insanların değişik fitratlarda yaratılması da dâhili alanda birden fazla halifenin var olmasını mümkün kılmaktadır. Görüldüğü gibi Hamidullah, devlet başkanının görev ve sorumluluk alanıyla ilgili farklı bir yaklaşım tarzı sergilemiştir. O, birinci grupta birden fazla önderin, halifenin olmasının bir rekabet ortamı oluşturmayacağına ancak ikinci grupta ise iktidarın şerik kabul etmeyeceğine dikkat çekmektedir. Zaten daha ilk insandan bu yana meydana gelen birçok hadise bu hükmü doğrular tarzdadır.

⁶⁵⁶ Hamidullah, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”, s. 158–161; a.mlf., *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 107, 108.

⁶⁵⁷ Hamidullah, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “Siyasi yönden olan halife geçici olup, bu dünya ile ilgili olduğu için, manevi grupta ve ebediyet için olan halifeden daha az ehemmiyete sahiptir. Ve ehemmiyeti daha az olan birinci grupta Hz. Ebu Bekir halife seçilmiştir. Hâlbuki ebediyete taalluk eden ikinci grupta, yani manevi alanda halife olarak Ali, Ömer ve diğerleri de olduğu için gruplar arasında kıskançlık ve çekememezlik yoktur.” Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 109.

⁶⁵⁸ Hamidullah, yine ihsanı ön plan çıkarmak üzere şunları söylemektedir. “Tarihi bir vakıa olarak görüyoruz ki, İslamiyet’in neşri, daha ziyade ikinci grup yani dervişler vasıtasıyla olmuştur. Ve görüyoruz ki büyük âlimler kelamcılar, dervişler kadar İslam’ı yayamamışlardır. Şu halde ihsanı kınamamak lazımdır ve her iki grup arasında bir anlaşma olabilir.” Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 113.

(2) Vezir

Hamidullah, öncelikle klasik tarih kitaplarında geçtiği şekliyle vezirlik makamının ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi hakkında bilgi vermektedir. Hamidullah tarihçilerin vezirlik makamının ortaya çıkışını genellikle Abbasiler dönemine dayandırdıklarını söyler. Mesela Mes'ûdî'nin (345/956), "*Abbasi devletinde vezir adını alan ilk kişi, Ebu Seleme Hafş b. Süleymaân el-Hallâl el-Hamedânî'dir*" dediğini nakletmektedir. Aynı şekilde İbn Kesîr de (774/1373), "*Ebû Seleme Hafş b. Süleymân, Abbasilere vezirlik yapan ilk kişidir. Ona Vezîru Âl-i Muhammed denirdi... O vezir denilen ilk kişidir.*"⁶⁵⁹ demektedir.⁶⁶⁰

Hamidullah'a göre vezirlik, İslam'ın ilk dönemlerinden beri var olmakla birlikte kullanıldığı anlam yönünden dönemden döneme değişiklik göstermiştir. Mesela Emevîler kendilerine halife adını verirken, Abbasiler imam demişlerdir. Aynı şekilde Emevîler vezirlerine kâtip derken, Abbasiler vezir kelimesini kullanmışlardır. Vezir yerine Endülüs'te hâcib ya da sâhib terimleri kullanılıyordu.⁶⁶¹ Türkiye'de ise, son zamanlarda sadrazam, daha sonra başvekil, en nihayetinde başbakan denilmiştir. Hemen hemen her yerde ve çağda durum buna benzer bir şekilde değişiklik göstermiştir.

Ayrıca Hamidullah, vezir kelimesinin daha terim anlamını kazanmadığı Hz. Peygamber (a.s.) dönemindeki kullanımıyla ilgili bazı örnekler verir. O, bu adı alan ilk kişinin Müminlerin annesi Hz. Hatice olduğunu ifade etmektedir. O, bu hususta Zehebî'nin "*Hatice, resulüllah'ın (a.s.) en sadık veziriydi*" dediğini nakletmektedir. Belâzurî'de geçtiği şekliyle Varaka b. Nevfel Hz. Hatice'ye hitaben; "*O Peygamberdir. Bu rüyayı ben göreyim, ona vezir olayım isterdim*"⁶⁶² demişti. Yine ilk zamanlardaki kullanımla ilgili bir diğer örnek de şudur: Peygamberimizin (a.s.) amcası Hz. Hamza'nın şehit edilmesi üzerine kız kardeşi Safiyye'nin yazmış olduğu

⁶⁵⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, X, 56.

⁶⁶⁰ Ancak bu vurgulamaya rağmen İbn Kesîr şunu da belirtmektedir: "*Mervan b. Muhammed..., son Emevi halifesidir..., veziri de Abdülhamîd b. Yahyâ'dır. Önceleri çocukları eğitiyordu. Sonra durumu değişti, Mervan'ın veziri oldu.*" Daha geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 55; Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 63, 64.

⁶⁶¹ Hamidullah, "*İslam Anayasa Hukuku*", s. 64.

⁶⁶² Belâzurî, *a.g.e.*, I, 111.

bir mersiyede o şöyle demiştir: “*Haber dedi ki: Hamza, yerini bulmuş. Resulüallah’ın (a.s.) veziri en iyi vezirdir.*” Bu vb. birçok örnekten yola çıkan Hamidullah’a göre vezir kelimesi, İslam’ın ilk dönemlerinde sözlük anlamında kullanılıyordu. Ama zamanla terim anlamına kavuşmuştur. O, vezir kelimesinin Abbasiler döneminde terim anlamında kullanılmaya başlandığı ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber ilk zamanlarda yazarlar ve tarihçiler arasında da bu kelimeyi kullanmakta görüş birliğinin olmadığını, bugünkü bildiğimiz anlamıyla kullanımının da zamanla gerçekleştiğini söylemektedir.

Son olarak Hamidullah’a göre vezir kelimesi, nasıl ki isim noktasında zamanla değişim geçirmişse, idare içindeki üstlenmiş olduğu vazife açısından da bir takım gelişmeler göstermiştir. Mesela halifelerin devletin işleri ile bizzat ilgilendikleri ilk zamanlarda vezirler, halifenin kâtibi ve emirlerinin uygulayıcısı durumundaydılar. Ancak Hamidullah, zamanla halifelerin dünyanın eğlencelerine dalmalarıyla birlikte vezirlerin, idareyi yönetme işini de üstlendiklerini ifade etmektedir.⁶⁶³ Anlaşıldığı gibi vezir kelimesi daha Hz. Peygamber (a.s.) zamanından beri kullanıla gelen bir kelimedir. Ama gerek kullanıldığı anlam açısından ve gerekse de idarede üstlendiği görev açısından zamanla değişim göstermiştir.

(3) Vali

Vali bir eyaletin veya bir bölgenin bugünün dili ile söyleyecek olursak en yüksek mülkî amiri olarak kabul edilmektedir. Devlet başkanı o bölgedeki yazışmalarını vali kanalı ile yürütüyor, bir takım talimatlarını da valiye gönderiyordu. Yani valiler bir bakıma merkezi idarenin eyaletlerle olan irtibatını sağlayan devlet görevlileri konumundaydılar. Hz. Peygamber (a.s.) valilere görevleriyle ilgili bazı talimatnameler göndermiştir. Göndermiş olduğu bu talimatnamelerden bazıları bugün elimizde mevcut olup Hamidullah, bunlardan bazılarını nakletmiştir.⁶⁶⁴

⁶⁶³ Hamidullah, “*İslam Anayasa Hukuku*”, s. 63-67.

⁶⁶⁴ Amr b. Hazm’ın Yemen’e tayin edilmesinden sonra kendisine, bir valinin görevlerinin sayıldığı bir talimatname gönderilmiştir. bk. Hamidullah, *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye*, No: 105 vd.; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 774, 775.

Hamidullah, Hz. Peygamberin (a.s.) bazen, daha önce de belirtildiği gibi kendi isteği ile İslam'a giren devlet yöneticilerini vali olarak atadığını,⁶⁶⁵ bazen de İslam'a yeni giren bu devletlere gönderilen elçilerin vali olarak görevlendirildiklerini söylemektedir. Yine valilerin vazifeleriyle ilgili olarak da bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yerli başkanlar, ülkeyi ve gayrimüslim vatandaşları idare ederlerken, İslam devleti tarafından atanan vali de ülkedeki Müslümanlarla ve İslamiyet'in propagandasıyla meşgul olmaktadır.⁶⁶⁶ Valiler, Müslümanlara cemaat namazlarında imamlık yapma vazifelerinin yanı sıra halkın eğitim ve öğretim işleri ile de meşgul oluyorlardı.⁶⁶⁷ Yine Hz. Ömer zamanında bölge ve mntikalarda hâkimlerin tayin işi eyalet valilerine bırakılmıştı.⁶⁶⁸

Hamidullah, valilerin görev alanlarının duruma ve zamana göre değiştiğini, sayı bakımından da bir kişinin iki veya daha fazla bölgeye vali olarak görevlendirilebildiğini söylemektedir. Bununla beraber çok yakın bölgelere bile valilerin görevlendirildiğini de belirtmektedir. Aynı şekilde, bir valinin valiliği döneminde vilayetlerinin sayısının artıp veya eksilebileceğini de ifade eden Hamidullah, bütün bunların halifenin valiye olan güveniyle ilgili olduğunu düşünmektedir.⁶⁶⁹

c) Yargı

Mekke Şehir Devleti'nin yargı sistemi hakkında ilgili başlık altında bilgi verilmişti. Burada kısaca hicretle birlikte başlayan yeni bir süreçte temelleri atılan, oluşan ve zamanla olgunlaşan Medine İslam Devleti'nin yargı sistemi ve genel olarak İslam yargı anlayışı hakkında Hamidullah'ın görüşlerine yer verilecektir.

⁶⁶⁵ Mesela Attab'ın Müslüman olmasıyla Resulullah (a.s.) onu affetmekle kalmamış, aynı zamanda kendisini, esasen elinde tuttuğu Mekke valiliği vazifesine getirmiştir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 269.

⁶⁶⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 161; a.g.mf., *İslam Peygamberi*, II, 913.

⁶⁶⁷ Mesela Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra Attab'ın yanına bu tür görevlerinde kendisine yardım etmek üzere Ebu Musa el-Eşari'yi ve Muaz bin Cebel'i tayin etmiştir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 269.

⁶⁶⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 937.

⁶⁶⁹ Örnekler ve daha geniş açıklama için bk. Hamidullah, *"İslam Anayasa Hukuku"*, s. 68; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 953.

İdarenin yargı fonksiyonu, adaletin dağıtımı, hakkın sahibini bulmasını temin, mahkemeye intikal eden anlaşmazlıkları halletmek, suçların tespiti ve gereken cezanın tayini vb. gibi hususları içine almaktadır. Hamidullah bilhassa Hz. Peygamberin (a.s.) Medine’de ortaya çıkardığı devletin anayasası üzerinden genel hatlarıyla İslam’da yargı anlayışını vermeye çalışmaktadır. Hakikaten bu anayasa metninde ifade edilen hususlar toplumun huzur ve sükûnunun sağlanması ve İslam’ın orijinalitesini göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Hamidullah, Medine anayasasının, yargı anlayışı bakımından gerçek bir inkılâp gerçekleştirdiğini söylemektedir. Ona göre bu anayasada adalet, bireyin meselesi olmaktan çıkarılıp, devletin sorumluluğu haline getirildi. Bu konuda alınması gereken tedbir ve gösterilecek itina bundan böyle tamamen cemiyet işlerini yürütenlere, birbaşka ifadeyle merkezi otoriteye bırakıldı. Yani gerektiğinde her bir vatandaşın merkezi otorite etrafında yardım elini birleştirmesi mecburiyeti getirildi.⁶⁷⁰ Medine anayasasıyla ilgili Hamidullah’ın dikkat çektiği başka bir takım hususlar da vardır. Asla bir canıye sığınma ve himaye hakkı (eman) tanınmayacak olması⁶⁷¹ aralarında ihtilaf çıkan herkes için Allah, kanunların ve adaletin kaynağı olup, Allah Resûlü de en yüksek hakem merciini (temyiz makamı) temsil etmesi bunlar arasında sayılabilir.⁶⁷²

Hamidullah, yargı sisteminin Hz. Peygamber (a.s.) tarafından oluşturulduğunu söylemektedir. Ancak ilk dönemlerde hem nüfusun, hem de ihtilafların az olmasından dolayı davaların sayısı fazla değildi. Diğer taraftan dava, çabucak karara bağlanıyor ve bu karar hemen uygulanıyordu. Fakat Hamidullah, zamanla devletin genişlemesiyle birlikte farklı yerlerde ihtiyaca binaen yargı mekanizmasının kurulması gerekliliğinin ortaya çıktığını belirtmektedir.⁶⁷³

⁶⁷⁰ Medine Vesikası, md. 13, Hamidullah, *el-Vesâku’s-Siyâsiyye*, s. 60

⁶⁷¹ Medine Vesikası, md. 22, Hamidullah, *el-Vesâku’s-Siyâsiyye*, s. 61

⁶⁷² Medine Vesikası, md.23, Hamidullah, *el-Vesâku’s-Siyâsiyye*, s. 61; a.mlf., *İslam Peygamberi*, I, 191, 192; a.mlf., *İslam’ın Doğuşu*, s. 290, 291.

⁶⁷³ Hamidullah, *İslam’ın Doğuşu*, s. 221, 222.

Yine Hamidullah, İslam yargı sistemi ile ilgili önemli bir takım prensiplerden bahsetmektedir: Şüpheli hal ve durumlarda cezanın düşürülmesi⁶⁷⁴, şahsi mes'uliyet anlayışının (cezaların şahsiliği) bir gereği olarak erkek veya kadın, hür veya köle olsun toplumda yaşayan her ferdin bizzat cezayı çekmesi vb.⁶⁷⁵ Diğer bir önemli yenilik de Peygamberimizin (a.s.) insanların dışındaki bütün mahlûkatın her türlü sorumluluktan kurtulmuş olduğunu bildirmesidir.⁶⁷⁶ Bunların yanında “tanıkların temizliği kurumu” (şahitlerin tezkiesi) da zikredilmeye değer diğer bir husustur.⁶⁷⁷ Yine hüküm vermeden önce her iki tarafın dinlenmesi,⁶⁷⁸ hâkimin adalet amacıyla verdiği kararda isabet ederse iki kat sevap kazanacağını; isabet etmezse bile, niyeti halis olduğu ve haksız bir karar verme amacı taşımadığı için bir sevap kazanacağını⁶⁷⁹ ifade etmesi, İslam yargı sisteminin diğer önemli temel prensipleri arasında sayılmaktadır.

Hamidullah'ın dikkat çektiği bir diğer önemli husus da, İslam kaza tarihinde, yargı yetkisinin daima bağımsız kalması, hiçbir şahıs ve müessesenin uydusu durumuna gelmemesidir. Hulefâ-i Râşidîn, Emevî, Abbasi ve Osmanlılar zamanında sultanların ve halifelerin de diğer insanlar gibi (eşit şartlar altında) hâkimin karşısına çıktıklarını söyleyen Hamidullah, gerektiğinde yargılanan sultan ve halifelerin de mahkûm olduklarına dair birçok örnek olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸⁰ Yine Hamidullah'a göre Kur'ân'ın getirmiş olduğu önemli hükümlerden birisi de, İslam

⁶⁷⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 925.

⁶⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 925.

⁶⁷⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 926; Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrâhîm (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, (bulak neşri) s. 13; Buhârî, *Zekât*, 66; Müslim, *Hudûd*, 45.

⁶⁷⁷ Her bölgede mahkemeler, gerektiğinde tanığın güvene layık olup olmadığını bilmek için, o bölgede oturan halkın bütün davranış ve alışkanlıkları hakkında arşivler kurar. Bir tanıklığın değerini zayıflatma çabası, yalnız diğer tarafa bırakılmaz. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 150.

⁶⁷⁸ Peygamberimizin kadı olarak tayin ettiği Hz. Ali'ye şu tavsiyesi önemlidir: “birisi sana bir şikâyetle geldiğinde, sadece onun anlattıklarıyla hüküm verme. Diğer tarafı da çağır; onu dinle, sonra iki tarafın beyanları ışığı altında karar ver.” Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 221, 222.

⁶⁷⁹ Peygamber (a.s.) kendisi son derece zeki olan ve hukuk konusunda uzman kabul edilen Amr b. Âs'ı bir davaya bakmakla ve karar vermekle görevlendirdi. Amr, “peki ama neye göre karar vereyim” diye sordu. Peygamber a.s.s. sorulmak isteneni anladı. Efendimiz de; “hâkimin adalet amacıyla verdiği kararda isabet ederse iki kat sevap kazanacağını; isabet etmezse bile, niyeti halis olduğu ve haksız bir karar verme amacı taşımadığı için bir sevap kazanacağını” söyledi. Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 291.

⁶⁸⁰ bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 188; a.mlf., “*Fıkıh Usulü İlmi Tarihi*”, s. 45; Udeh, Abdülkâdir (1907-1954), *et-Teşrîu'l-Cinâi'l-İslâmî*, Kahire 1959, s. 188 vd.; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 147.

devletinin Müslüman olmayan sakinlerinin adli bir özerkliğe sahip olmalarıdır. Bunun bir neticesi olarak her cemaatin medeni hukukta olduğu kadar, ceza hukukunda da kendi kanunlarına göre karar veren ayrı mahkemeleri ve ayrı hâkimleri vardır.⁶⁸¹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında denilebilir ki; günümüze çok yakın bir zamanda elde edilen bir takım hak ve hürriyetlerin veya adil yargılama anlayışının daha ilk zamanlardan itibaren İslam'da vardır. Adli vakaların devlet otoritesi tarafından çözüme kavuşturulması ve bilhassa hâkimlerin siyasi idareden bağımsız bir şekilde karar verebilmeleri İslam yargı sisteminin önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde İslam'da problemlere en kısa zamanda cevap verilmesi ve samimi olduktan sonra verilen karar her ne kadar yanlış dahi olsa hâkimin Allah katında sorumlu olmayacağı gibi prensiplerin varlığı İslam yargı sisteminin üstünlükleri arasında yer almaktadır.

d) Kuvvetler Ayrılığı veya Birliği

Demokratik rejime sahip bütün ülkelerde yargı organının bağımsızlığı kabul edilmektedir. Bir başka deyişle, hükümet sistemi ne olursa olsun yargı organı bağımsız olmak zorundadır. Bu nedenle hükümet sistemlerinin sınıflandırılması, yasama ve yürütme organlarının karşılıklı ilişkilerine göre yapılmaktadır. Buna göre yasama ve yürütme güçleri tek elde birleşmişse, erkler birliği (kuvvetler birliği) söz konusudur.⁶⁸² Yasama ve yürütme güçlerinin ayrılığı durumunda ise, erkler ayrılığı (kuvvetler ayrılığı) var demektir. Kuvvetler ayrıldığında⁶⁸³ da, yasama ve yürütme

⁶⁸¹ Zaten Kur'ân Yahudilerden Tevrat kanunlarını, Hristiyanlardan da İncil kanunlarını uygulamalarını istemektedir. Mâide, 5/68, Mukayese ediniz, Mâide, 5/66; ayrıca bk. Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 150; a.mlf., *İslam Peygamberi*, I, 640; II, 918.

⁶⁸² Yasama ve yürütme güçleri bir kişi veya kurulda birleşmişse, rejim mutlak monarşi adını alır. Yasama ve yürütme güçleri halk tarafından seçilen bir mecliste toplanmış ise meclis hükümeti sisteminden bahsedilebilir.

⁶⁸³ Kuvvetler ayrılığının mahiyeti ve tarihsel gelişimi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Kutlu, Mustafa, *Kuvvetler Ayrılığı –Temelleri, Gelişimi-*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1995.

güçlerinin ayrılığının derecesine göre farklı hükümet sistemlerinin⁶⁸⁴ ortaya çıktığı kabul edilmektedir.⁶⁸⁵

Hamidullah'a göre tek bir devlet başkanı, insanın iki dünya mutluluğunu kaygı edinip, Allah'ın kanununu tatbik edebiliyorsa bu takdir edilecek bir durumdur. Ama belirli bir zamanda (dönemde) ve çevrede, halife veya emîru'l-mü'minîn'de bulunması gereken bütün özellikler bir kimsede bir araya gelmemişse, bu durumda hükümetin vazifesini daha iyi bir şekilde yerine getirilebilmesi amacıyla, gönüllü olarak kuvvetler ayrılığına gidilebilir. Kur'ân'daki⁶⁸⁶ bir peygamberin bulunduğu anda peygamberin yanında, hatta onun tarafından bir hükümdarın tayin edilmesi örneği, bu doğrultuda ne kadar ileri gidilebileceğini göstermektedir. Manevi ve dünyevi fonksiyonlar arasında böylece bir ayrılık yapılmış olmaktadır. Ona göre böyle bir durumda, din işlerinin dünya işlerinden ayrılacağı doğrudur; fakat bu ayırım özde değil, bir tür uzmanlaşmadan ötürü, sadece görevlinin şahsında gerçekleşen bir ayırmadır. Yoksa hayatın bu iki cephesi arasında daha önce de belirtildiği gibi tam anlamıyla kopmayı gerektiren bir ayırım söz konusu değildir. Hükümdarın idari serbestliği hem ilahi hukuka hem de peygamberin yoluna bağlı kalacaktır. Otoritenin ve hukuki nizamın kaynağı aynen devam etmektedir. Sadece kanunun tatbiki ve gerekli tasarrufların yerine getirilmesi çeşitli kimselere bağlıdır. Bu durum Hamidullah'a göre hayatın iki görünüşü arasında bir ayrılık olmaktan ziyade, bir ihtisas meselesidir.⁶⁸⁷

Kısaca Hamidullah'a göre uzmanlıklara ve yetkilere göre kuvvetler dağılımı asla yasaklanmamıştır. Ama bunların birbirinden koparılmasına izin verilmemiştir: Nasıl ki İslam'da imamet; camide namaz kıldırılmayı ifade ediyorsa, devlet başkanlığını da ifade etmektedir. Çünkü camide cemaatle namaz kıldırılmak devlet başkanının en önemli ayrıcalıklarından biridir.⁶⁸⁸ Anlaşılacağı üzere Hamidullah,

⁶⁸⁴ Yasama ve yürütmenin yumuşak ve ılımlı bir ayrılığı söz konusu ise, "parlamente sistem"den (İngiltere), bu güçlerin birbirinden sert ve kesin bir biçimde ayrılması durumunda, "başkanlık hükümeti" sisteminden (Amerika Birleşik Devletleri) söz edilmektedir.

⁶⁸⁵ bk. Demir, *a.g.e.*, s. 69 vd; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 63.

⁶⁸⁶ Bakara, 2/246, 247.

⁶⁸⁷ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 150, 151.

⁶⁸⁸ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 27.

birbirlerine engel olmadıkça veya biri diğèrinin aleyhine çalışmadıkça böyle bir ayırımın söz konusu olabileceğini düşünmektedir. Bu tamamen zamana ve şartlara göre netlik kazanacak bir durum olarak görölmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmamız ile ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

1- Batı dünyasının seküler merkezli düşüncesine karşın İslam'ın bütüncül yanını ortaya koymaya çalışmakta ve bunu hararetle savunmaktadır. Toplumların, bir devlete olduğu kadar, bir inanç sistemine de muhtaç olduğunu, her ikisinin birlikte bulunmaması durumunda da toplumun dengesiz ve eksik kalacağına dikkat çekmektedir. Hamidullah, bu uyum ve dengeyi sağlamak amacıyla Hz. Muhammed'in (a.s.) "ruhi-manevi değerler" ile, "dünyevi-maddi değerleri" tek bir bütün halinde birleştirmek istediğini ifade etmektedir.

2- Kur'an ve sünnet, anayasa hukuku ile ilgili olarak, özel hukuk ve ceza hukuku gibi konularda olduğu gibi ayrıntılı hükümler vazetmemiş genel esaslar ve çerçeve hükümler ortaya koymuştur. Ancak bunlar esnek yapıda olup, asırlara göre değişebilecek ve muhtelif zemin ve zamanlarda uygulanabilecek nitelik taşımaktadır. Bu özellik zamanın şartlarına göre değiştirilebilecek anayasa hükümlerinin yanı sıra İslam Devlet Anayasalarının temelde değişmeyeceğini göstermektedir.

3- Resulüllah (a.s.) kendi yerine geçecek halifenin tayin ve tespitinde rol oynayacak kesin bir kriter, bir kıstas bırakmadığı gibi devletin tabi tutulacağı monarşi, cumhuriyet vs. şeklinde bir rejim de belirlememiştir. "İmamlar Kureyş'tendir" sözü bir emir, dini bir gereklilik değil, günün şartlarının bir ifadesi ve ileriye yönelik bir tahmindir. Hz. Peygamberin (a.s.) kendisinden sonra İslam devletinin başına geçecek olan kişiyi belirlememesi Müslümanlar değişen hayat şartlarına ayak uydurmasını sağlama macasına matuftur.

4- Anayasa hukukunun kaynakları bakımından İslam Hukuku'nun yeterli kaynak çeşitliliğine sahip bir zenginlikte olduğunu ileri süren Hamidullah Kur'an ve sünnetin yanı sıra İcmâ ve rey'in önemine vurgu yapmakta, ancak icma ile ortaya konan kuralların beşeri nitelik taşıdığını, dolayısıyla daha sonraki çağlarda yaşayan eşit

statüdeki insanların da kendileri için düşünme ve kendi zamanlarına uygun bir çözüm üzerinde birlik sağlama yetkisi bulunduğunu belirtmektedir.

5- Hamidullah bizzat Peygamberimiz vasıtasıyla Medine’de ortaya konan Medine Vesikasının, insanlık tarihinin ilk anayasası, insan hakları beyannamesi ve aynı zamanda ilk yazılı anayasa olduğunu belirtir.

6- Kadının devlet başkanlığıyla ilgili lehte ve aleyhte olmak üzere ileri sürülen görüşleri yorumlayan Hamidullah, çoğunluk kanaatine göre kadının devlet başkanı olarak görev yapmasında bir beis olmadığını benimsemektedir.

7- Uzmanlıklara ve yetkilere göre kuvvetlerin yasama, yürütme, yargı şeklindeki dağılımı asla yasaklanmamıştır. Dolayısıyla Hamidullah, birbirlerine engel olmadıkça veya biri diğerinin aleyhine çalışmadıkça böyle bir ayrımın söz konusu olabileceğini düşünmektedir.

8- Hamidullah’ın çalışmaları, ümmetin birlik ve beraberliğini sağlamak amacıyla yöneliktir. “Yüksek Hilafet Komitesi” tezini bu amacı gerçekleştirebilme düşüncesine yönelik bir pratik çözüm olarak sunmuştur.

9- İslam’ın anayasal ilkelerine göre devletin halk unsuru milliyet, dil, ırk veya doğum yeri beraberliği üzerine kurulamayacağını belirten Hamidullah bunun, İslâm devletlerinde hiç bir zaman için azınlıklar ve yabancılar meselesi yaşanmayacağını garanti olarak görür.

10- Hamidullah, İslam’ın, insanın yalnız dahili hayatına müteallik kuralları getirmediğini ısrarla belirtmekte,ve görüşlerinde bu düşüncenin etkili olduğu gözlenmektedir. İslam’ın getirdiği ilke ve kuralları ile, kişinin bireysel manada inancını ve gereklerini yaşamasına, ibadet hayatına taalluk eden hususlarda çok hassas davranırken, devlet yönetimini ve siyaseti ilgilendiren konularda ise görüşlerini kamunun menfaatine olacak şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir.

11- Hiç bir zaman bağınaz bir düşünce yapısına sahip olmayıp her hal u karda akl-ı selime göre hareket etmeye çalışmaktadır. Soyut delillerden ziyade somut deliller üzerinde konuşmayı tercih etmekte ve batılılar tarafından eleştirilen veya eleştirilebilecek durumda olan konuları da büyük bir titizlikle ele almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABADAN, Yavuz, *Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri* (Amme Hukuku), Ankara 1952.
- ADAL, Erhan, *Hukukun Temel İlkeleri El Kitabı*, Beta yay., 7. bs., İstanbul 2002.
- AHMED b. HANBEL (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Çağrı yay., İstanbul 1981.
- AKAD, Mehmet, *Genel Kamu Hukuku*, Filiz kit., 2. bs., İstanbul 1997.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, Timaş yay., İstanbul 1989.
- *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, DÜHF yay., Diyarbakır 1986.
- AKYÜZ, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah yay., İstanbul 1991.
- ALTINAY, Ramazan, “Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, y. 2002, s. 263-298.
- APAK, Adem, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (yayımlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 1-6.
- ASRAR, Ahmed, “Kalender Ruhlu Gerçek Bir Bilim Adanı”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 48-52.
- AVCI, Casim, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 223-226.
- AYBAY, Rona, -Aybay, Aydın, *Hukuka Giriş*, Aybay yay., 2. bs., İstanbul 1991.
- AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta yay., İstanbul 2001.
- “Anayasa”, *DİA*, I, 153–164, İstanbul 1988.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1993.
- BAŞGİL, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku*, I, İstanbul 1960.
- BELÂZÜRÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Muhammed Hamidullah), I, Jerusalem 1963.
- BEREKE, Abdülmün'im Ahmed, *el-İslâmu ve'l-Musâvât Beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn*, Müessesetu Şebabi'l-Camia, İskenderiye 1990.
- BEYHAKÎ, Ahmet b. el-Hüseyin (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Fikr, I-X, yy., ty.
- BİLGE, Necip, *Hukuk Başlangıcı- Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan kit., 5. bs., Ankara 1983.

- BİRİŞİK, Abdülhamit, “*Muhammed Hamidullah’ın yetiştiği ve oluşumuna katkıda bulunduğu kurumlar*”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu, (yayınlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 1-16.
- BOSTANCI, Ahmet, *İslam Kamu Hukukunda Gayrimüslimler (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1999
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (256/869), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- BULAÇ, Ali, “Asr-ı Saâdette Medine Vesikası”, *Bütün Yönleri İle Asr-ı Saâdette İslam*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., I-V, İstanbul 1994.
- “Bir Demokrasi Eleştirisi”, *Kitap Dergisi*, İstanbul Temmuz 1992.
- CAETANİ, Compilato da Leone (1354-1935), *İslâm Tarihi*, (trc. Hüseyin Cahit), I-IX, İstanbul 1924-1927.
- ÇANGA, Mahmut, *Kur’ân-ı Kerim Lügati*, Timaş yay., İstanbul 1994.
- ÇELEBİCAN, Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku –Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Kişiler Hukuku, Hakların Korunması-*, Yetkin yay., 8. bs., Ankara 2003.
- DEMİR, Fevzi, *Anayasa Hukukuna Giriş –Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukukuna Giriş-*, Fakülteler Kit., 5. bs., İzmir 1998.
- DİHLEVÎ, Şah Veliyullah, (1176/1762), *Hucetullâhi’l-Bâliğa*, (trc. Mehmet Erdoğan), İz yay., I-II, İstanbul 1994.
- *İzâletü’l-Hafâ, an Hilâfeti’l-Hulefâ*, I-II, Karaçi, ts.
- DÜNDAR, Ömer, *Muhammed Hamidullah’ın Kelami Görüşleri ve Eleştirisi*, (Lisans araştırma projesi) 2002, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, Çorum 2002.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.
- EBÛ UBEYD, Kâsım b. Selâm (224/839), *el-Emvâl*, (thk. Muhammed Amare), Darü’ş-Şuruk, Kahire 1989.
- EBÛ YÛSUF, Yakub b. İbrâhîm (182/798), *Kitâbu’l-Harâc*, (bulak neşri) s. 13.
- EBU ZEHRRA, Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi*, (trc. Abdulkadir Şener), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.
- ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Adres yay., 2. bs., Ankara 2004.
- FAYDA, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed. Kenan Seyithanoğlu; red. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ yay., I-XIV, İstanbul 1986, s. 105-176.
- el-FERRÂ, Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyin (458/1066), *el-Ahkâmu’s-Sultâniye*, y.y., Beyrut 1403/1983.

- FLANZ, Gisbert, H., *XIX. Asır Avrupa'sında Anayasa Hareketleri –Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş-*, (trc. Necat Erder, Şerif Mardin, Aydın Sinanoğlu), AÜSBF yay., Ankara 1956.
- GÖLCÜK, Şerafettin, “Muhammed Hamidullah: Batı’da Parlayan İslâm Yıldızı”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 33-35.
- GÖRMEZ, Mehmet, “Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu İle Söyleşi”, *İslâmiyat-Kitâbiyat Bülten*, sy., 05, (Ekim-Aralık 2002), s. 4-11.
- GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, Ekin Kitabevi yay., 2. bs., Bursa 1999.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü yay., Ankara 1973.
- GÜLER, Zekeriya, “Muhammed Hamidullah’ın Ardından: “Ne Mutlu O Gariplere!” Hadisinin Düşündürdükleri”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 60-62.
- GÜMÜŞ, M. Sıdık, *Tam ilmihal Saâdet-i Ebediyye*, 13. bs., Işık Kitabevi, İstanbul 1975.
- GÜNALTAY, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu yay., Ankara 1997.
- GÜR, A. Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Sebil yay., İstanbul 1993.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, (trc. Ülkü Zeynep Babacan), Beyan yay., 2. bs., İstanbul 2002.
- “Alp Arslan Devrinde İslâm Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi”, *İslâm Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 137-146.
- *el-Mecmûatü vesâiki’s-siyâsiyye li’l-ahdi’n-nebevî ve’l-hilâfeti’r-râşide*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2001.
- “Fıkıh Usulü İlmi Tarihi”, (trc. Ruhi Özcan), *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 36-53.
- “Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat –Ebû Musa el- Eş’arî’ye Gönderilen Kazâî Talimatnameler-“, (trc. Fahrettin Atar) *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 284-320.
- “Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Müvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş”, (trc. Salih Tuğ), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 176-186.
- “Hz. Peygamber (s.a.s.) Gayrimüslimlere Nasıl Davranırdı?”, (trc. Subhi Seyf), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 224-240.
- *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (trc. Mehmet Yazgan), Beyan yay., İstanbul 1998.
- “Hz. Peygamberin Hayatında Siyah Irktan İnsanlar”, (trc. Abdülaziz Hatip), *İslam Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 241-266.

- *Hız. Peygamberin Savaşları*, (trc. Nazire Erinç Yurter), Beyan yay., İstanbul 2002.
- *Hız. Peygamber'in (s.a.s.) Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri*, (trc. Mustafa Varlı), Diyanet Dergisi (Hız. Muhammed Özel Sayısı), c. 25, sy. 4, Ankara 1989, s. 45-66
- “Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı”, (trc. Abdülaziz Hatip), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 151-175.
- *İlk İslam Devleti*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Beyan yay., İstanbul 1992.
- *İmam-ı A'zam ve Eseri*, (trc. Kemal Kuşçu), Beyan yay., İstanbul 2002.
- “İslâm Anayasa Hukuku, -Anayasa Tarihi- Abbasiler”, (trc. Vecdi Akyüz), *İslâm Anayasa Hukuku*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 11-72.
- “İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği”, (trc. Kemal Kuşçu), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 146-172.
- *İslâm Fıkhu ve Roma Hukuku*, Yağmur yay., İstanbul 1964.
- “İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma”, (trc. Bülent Davran), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s.99-108.
- “İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes I”, (trc. İbrahim Canan), *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 195-209.
- *İslâm Müesseselerine Giriş*, (der. ve trc. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1992.
- *İslâm Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), İrfan yay. I-II, İstanbul 1990.
- *İslam Tarihine Giriş*, (trc. Ruhi Özcan), Beyan yay., İstanbul 1999.
- “İslâm ve Roma Hukuku Münasebetleri”, (çev. Hamza Aktan), *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 259-271.
- *İslam'a Giriş*, (trc. İbrahim Arif Koytak-Veyssel Uysal), Beyan yay., İstanbul 1999.
- “İslam'da Anayasa”, (trc. Hamza Aktan), *İslam Anayasa Hukuku* (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 73-86.
- *İslâm'da Devlet İdaresi*, (trc. Hamdi Aktaş), Beyan yay., İstanbul 1998.
- “İslam'da Devletler Hususi Hukuku –Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu-”, (trc. Kemal Kuşçu), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 189-207.
- “İslam'da Gayrimüslimlerin Durumu”, (trc. Mustafa Sabri Küçükaşçı), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 208-223.
- *İslam'ın Doğuşu*, (trc. Murat Çiftkaya), Beyan yay., İstanbul 2002.
- “İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”, (trc. Hamdi Aktaş), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 1998, s. 105-136.

- *İslamiyet ve Hıristiyanlık*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Beyan yay., İstanbul 2004.
- *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, (trc. Abdülaziz Hatip, Vecdi Akyüz), (edt. Ahmet Baydar), Beyan yay., İstanbul 2000.
- “Medine’de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa”, (der. Salih Tuğ), *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan yay., İstanbul 1998, s. 87-104.
- “Mucize, “Keramet ve İstidraç”, *Konferanslar*, (trc. Zahit Aksu), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi yay., Erzurum ts.
- *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, (trc. Kemal Kuşçu), Beyan yay., İstanbul 2004, s. 175
- “Müslümanlarda Hukuk Felsefesi”, (trc. İbrahim Kafî Dönmez), *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 109-129.
- “Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları”, (trc. Ruhi Özcan), *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (edt. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 18-35.
- “Roma Hukuku ile İslâm Hukuku Arasındaki İlişkiler”, (trc. Nafiz Danışman), *İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan yay., İstanbul 2005, s. 235-258.
- HASEN, Hâlid, *Müctemau’l-Medîne Kable’l-Hicre ve Ba’dehâ*, Beyrut 1986.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamidullah”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ) Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 1-7.
- HATİBOĞLU, Mehmet, “Hilafetin Kureyşiliği”, AÜİFD, sy. XXIII, Ankara 1978, s.141-207.
- HİTTİ, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.
- HONİG, Richard, *Hukuk Başlangıcı ve Tarih*, (trc. M. Yavuz), 2. bs., İstanbul 1935.
- HUMEYDÎ, Hâlid b. Sâlih, *Sahîfetü’l-Medîne*, y.y., Beyrut 1994.
- IŞIK, Hüseyin Hilmi, *Dinde Reformcular*, Işık Kitabevi, İstanbul 1975.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime* (808-1406), (haz. Süleyman Uludağ), Dergah yay. I-II, İstanbul 1982.
- İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdümelik el-Himyerî (213-828), *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ- İbrahim el-Yârî- Abdülhafız eş-Şelibî), I-IV, Beyrut, ts.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, ty.,
- İBN KUDÂME, Abdullah b. Ahmet (620/1223), *Ravzatu’n-Nâzır*, Riyad 1983.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275/888), *Sünenü İbn Mâce* (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-II, Dârul-İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 1975.
- İBN SA’D, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I-X, Beyrut 1930-1968.

- İBN SEYYİDÎ'N-NÂS, Ebü'l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed, *Uyûnu'l-Eser fi fînuni'l-megazi ve's-şemail ve's-siyer*, Dâru'l-Mârife, I-II, Beyrut ty.
- İMÂM KURTUBÎ, (671-1273), *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kurân*, (trc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc yay., I-XX, İstanbul 2002.
- JENKS, Edward, *İngiliz Hukuku Hakkında Genel Bilgiler*, (trc. Mukbil Özyörük), AÜHFD, c. VII, sy., 1-2, Ankara 1950.
- KARA, İsmail, “Gurûb Etti Güneş, Dünya Karardı ...”, *Dergah*, XIII, sy. 156, İstanbul 2003, s. 1, 14-18.
- KARAMAN, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku –Giriş ve Amme Hukuku-* Ensar neşr., I-III, İstanbul 1993.
- “İsam'da Muhammed Hamidullah'ı Anma Paneli Düzenlendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni*, İstanbul 2003.
- “Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar”, <http://www.hayrettinkaraman.net /yazi/makaleler/0002.htm> (26.01.2006).
- “Hamidullah Hoca'ya Karşı Olanlar 2”, <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0003.htm> (26.01.2006).
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz yay., İstanbul 1999.
- *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz yay., I-III, İstanbul 2001.
- “Prof. Dr. M. Hamidullah, Fıkıh Usulü ve İbadet Fıkhı”, <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0001.htm> (26 Ocak 2006).
- *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*, İz yay., İstanbul 1998.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Alimi”, (trc. S. Yusuf Müftüoğlu), *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 21, 28.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan yay. İstanbul 1999.
- KILIÇ, Sadık, “Âlim, Zâhid, Zarîf ve Nahîf Bir Can Uçtu Aramızdan: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 42-44.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Türkiye'nin manzarası*, 2. bs., Büyük Doğu yay., İstanbul 1985
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, y.y., İstanbul 1955.
- KUTLU, Mustafa, *Kuvvetler Ayrılığı –Temelleri, Gelişimi-*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1995.
- MALİK b. Enes (179/795), *el-Muvattâ*, Çağrı yay., İstanbul 1981.
- el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniye*, (trc. Ali Şafak), Bedir yay., İstanbul 1994.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l- A'lâ (1903-1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan yay., I-VII, İstanbul 1997.

- MOMİN, Abdur Rahman, “Professor Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, *Hamdard İslamicus*, XXVI/1, Karachi 2003, s. 7-10.
- “Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)” <http://209.85.135.104/search?q=cache:RPSHXD044-J:www.renaissance.com.pk/Febohti2y4.html+A.R.+Momin+Hamidullah&hl=tr&ct=clnk&cd=2&gl=tr> (03.03.2007).
- MUSTAFA, Nevin Abdülhâlık, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet : Hazreti Muhammed devrinden Abbasilerin ikinci yüzyılına kadar (h. 1-232/m. 622-846)*, (trc. Vecdi Akyüz), İz yay., İstanbul 1990.
- MÜCAHİD, Abdümelik, “Dr. Hamidullah’ı Anarken”, (trc. Yusuf S. Müftüoğlu), *Yedi İklim*, XVI, İstanbul (Nisan 2003), s. 65-67.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (261/874), *el-Câmi'u's-Sahîh* (thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî), I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- en-NEBHÂN, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, (trc. Servet Armağan), Sönmez Neşriyat, İstanbul 1980.
- NESEİ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *e-Sünen*, Çağrı yay., İstanbul 1981.
- OKANDAN, Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İÜHF, yay., İstanbul 1959
- *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, İÜ yay., İstanbul 1952.
- OKIÇ, M. Tayip (ö. 1977), “İslamiyet’te İlk Nüfus Sayımı” AÜİFD, , sy. VII, Ankara 1960, s. 11, 12.
- ÖKTEM, Niyazi, “Hz. Ömer Adaleti ve Hukukta Yorum”, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=716> (08.03.2007).
- er-REYYİS, Muhammed Ziyâuddîn, *en-Nazariyyetü's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Dârü't-Türas, Kâhire 1979.
- es-SIBAİ, Mustafa (1915-1964), *Şerhu Kânûni'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 7. bs., I-II, Beyrut 1997.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar*, Beyan yay., İstanbul 2006.
- “Üstad Muhammed Hamidullah’ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi”, *Bilgi ve Düşünce*, y. 1, sy. 4, (Ocak 2003), s. 108-110.
- SİFİL, Ebu Bekir, “Ortalık toz duman”, <http://www.ebubekirsifil.com/index.php?sayfa=detay&tur=gazete&no=32> (09.03.2007).
- SÖNMEZ, Abidin, *Resulüllah’ın Diplomatik Münasebetleri ve sulh muahedeleri*, İnkılap yay., İstanbul 1984.
- ŞA’BÂN, Zekiyyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. bs., Ankara 2000.
- ŞERİF, Ahmed İbrâhim, *ed-Devletü'l-İslâmiyyetü'l-Ûlâ*, Dâru'l-Kalem, Kahire 1965.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (1250/1832), *İrşâdü'l-Fuhûl*, (thk. Ebû Mus’ab bin Muhammed Said el-Bedrî), Beyrut 1412/1992.

- TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta yay., 8. bs., İstanbul 2003.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (279/892), *Sünenü't-Tirmizî* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- TUĞ, Salih, “İlimle dolu zor bir hayat”, *Altınoluk*, sy., 204, Şubat 2003, s. 11-14.
- *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan yay., İstanbul 1969.
- “Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamidullah üzerine Prof. Dr. Salih Tuğ ile yapılan söyleşi”, *Marmara İlahiyat Bülteni*, Ocak 2003, s. 3.
- Tuğ, Salih, – Yaşaroğlu, M. Kâmil, “*Muhammed Hamidullah*”, DİA., XXX, Ankara 2005, s. 534-537.
- “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah 1908-2002 (1326-1423)”, *Marife*, II/3, Konya 2002, s. 9-12.
- “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI, (Nisan 2003), s. 5-8.
- UDEH, Abdülkâdir (1907-1954), *et-Teşrîu'l-Cinâi'l-İslâmî*, I-II, Kâhire 1959.
- UMERİ, Yusuf Ziya, *Medine Toplumu*, (trc. Nureddin Yıldız), İstanbul 1988.
- UMUR, Ziya, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Beta yay. tıpkı bs., I, (1. bs. 1987 İstanbul), İstanbul 1993.
- YAKIT, İsmail, “Tanıdığım Çağdaş Bir İslam Düşünürü ve Türk Dostu: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, *Türk Yurdu*, XXIII/192, Ankara 2003, s. 44-48.
- YAMAN, Ahmet, *İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Fecr yay., Ankara 1998.
- “*İslâm Hukuku Araştırmaları Bakımından Muhammed Hamidullah*”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005
- YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “Muhammed Hamidullah”, *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, (ed. Cağfer Karadaş), Bursa 2003, s. 87-98.
- “*Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri*”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ), Bursa, 18-19 Kasım 2005, s. 1-12.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (1877-1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Mahmut Özakkaş, İbrahim Tüfekçi), Feza Gazetecilik, I-X, t.s.
- YILDIRIM, Suat, “Evrensel Alim Muhammed Hamidullah”, *Yeni Ümit*, sy., 59, İzmir 2003, s. 7-12.
- YILMAZ, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin yay., 7. bs., Ankara 2002.
- ZANOBİNİ, Guido, *İdare Hukuku*, (trc. Atif Akgüç, Sahir Erman) İÜ, yay., I, İstanbul 1945.
- ez-ZERKÂ, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhu'l-İslâmi fi Sevbihî'l-Cedîd*, I-II, Dımaşk 1959.

ZEYDAN, Corci (1332-1914), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (trc. Zeki Meğamiz), Üçdal Neşriyat, I-VI, İstanbul 1971.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *Fıkıh Usulü*, (trc. Ahmet Efe), Risale yay., İstanbul 1996.

----- *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, (trc. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Y. Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız), Feza yay., I-X, İstanbul 1994.

<http://www.dallog.com/devletler/haydarabad.htm> (03.03.2007).

ÖZGEÇMİŞ			
Doğum Yeri ve Yılı	:	KARABÜK	20.03.1980
Öğr.Gördüğü Kurumlar	:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı
Lise	:	1990	1996
			Safranbolu İmam Hatip Lisesi / KARABÜK
Lisans	:	1997	2002
			Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	:	2002	2007
			Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	:		
Medeni Durum	:	Bekar	
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	:	Arapça, İngilizce.	Orta
Çalıştığı Kurum (lar)	:	Başlama ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı
	1.	2002	2003
			Diyanet İşleri Başkanlığı
	2.	2004	-----
			Sultanbeyli İmam Hatip Lisesi / İstanbul (Meslek Dersleri Öğretmeni)
Yurtdışı Görevleri	:		
Kullandığı Burslar	:		
Aldığı Ödüller	:		
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar	:		
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri	:		
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler	:		
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:	:		
Yayımlanan Çalışmalar	:		
Diğer	:		
			23.03.2007 Fatih SELGEÇTİ